

સાહિત્ય અને વિવેચન

(ભાગ ૧)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૮૮૭ કિમ્ત ૧૦૦.

વચન

૨૩૧૮૮૪૨૦૦ વિદ્યાપીઠ-૧

વર્ગિક

૨૦૦

દીવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે

રચેલાં પુસ્તકો

નાટક	મેળાની મુદ્રિકા	(૬ આવૃત્તિ)
	પરાક્રમની પ્રસાદી	(સાતમી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે)
	વિધ્ય વનની કન્યકા	(૪ આવૃત્તિ)
	સ્વમની સુંદરી	(૨ આવૃત્તિ)
	પ્રધાનની પ્રતિમા	(૨ આવૃત્તિ)
	મધ્યમ	(૨ આવૃત્તિ)
	પ્રતિમા	(૧ આવૃત્તિ)
	શ્રીકૃષ્ણની ગાગલીલા	(૬વે પછી પ્રસિદ્ધ થશે)
કાવ્ય	અમરુશતક	(૫ આવૃત્તિ)
	ગીતગોવિંદ	(૭મી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે)
પ્રકીર્ણ	ભાલણકૃત કાદંબરી ભાગ ૧	(૨ આવૃત્તિ)
	પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	
	રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	
	મુદ્રારાક્ષસ-સંસ્કૃતઃ અંગ્રેજી	(૩ આવૃત્તિ)
	અખાકૃત અનુભવગિદ્ધ	
	પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના	
	સાહિત્ય અને વિવેચન ભાગ ૧	
	ભાલણકૃત કાદંબરી ભાગ ૨	(૬વે પછી પ્રસિદ્ધ થશે)
	સાહિત્ય અને વિવેચન ભાગ ૨	(.. ..)
	કૃષ્ણગુણાલયરિત-સંસ્કૃતઃ અંગ્રેજી	(.. ..)
	પ્રેમાનંદકૃત રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાન	(.. ..)

કરશનદાસ મૂળજી રમારકે અંથમાળા, અંક ૧૯

સાહિત્ય અને વિવેચન

[ભાગ ૧]

દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, બી. એ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક:
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૧૫૦૦
ઈ. સ. ૧૯૩૯
વિ. સં. ૧૯૯૬
પ્રીમત ૧ રૂપિયે

મુદ્રક:
સોમાલાલ મંજળદાસ શાહ
ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાંચદ્વા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ

પરિચય

સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મૂળજી સામાજિક સુધારાના એક આગેવાન હતા. ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ કરીને આવ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં તેમને સરકારી નોકરી મળી હતી. તે ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ગુજરાત પછી તેમની સ્વદેશસેવાની યાદગીરી રાખવા કાઠિયાવાડમાં એક ફંડ રૂ. ૩૪૮૫) નું થયું હતું. તે ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં સોસાયટીને એવી સરતે સોંપવામાં આવ્યું છે કે તેના વ્યાજમાંથી તેમને નામે પુસ્તકો રચાવવાં તથા છપાવવાં. આ ફંડની રૂ. ૩૨૦૦) ની નોટો સોસાયટી હસ્તક છે. આજ સુધીમાં આ ફંડમાંથી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે :

૧ પ્રાણીવર્ણન, ભાગ ૧	૧૩ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર
૨ „ ભાગ ૨	(બીજી આવૃત્તિ)
૩ „ ભાગ ૩	૧૪ રાજા રામમોહનરાયનું
૪ મહાન આલોકનું ચરિત્ર	જીવનચરિત્ર
૫ વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ	૧૫ સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ
૬ અનેક વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વ	૧૬ મહાભારતની સમાલોચના
૭ સર વિલિયમ વોલેસ	૧૭ સુખ અને શાન્તિ
૮ ઉદ્યોગી પુરુષો (બીજી આવૃત્તિ)	૧૮ ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગ-
૯ ધર્મનીતિ	સૂચક રત્નો
૧૦ ન્યાયશાસ્ત્ર	૧૯ સાહિત્ય અને વિવેચન,
૧૧ સ્વાતંત્ર્ય	ભાગ ૧
૧૨ શિક્ષણસૂત્ર	

નિવેદન

મનોમુકુર ગ્રંથ બીજાના નિવેદનમાં સહગત સહાયક મન્ત્રી શ્રી. હીરાલાલ પારેખે જણાવ્યું હતું કે ‘ સોસાયટીએ આપણા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના લેખસંગ્રહ વ્યવસ્થિત રીતે સંકલિત કરી, તે ફરી પ્રસિદ્ધ કરવાની નવી પ્રથા પાડી છે ’ આ યોજના અનુસાર કે. વા. સાક્ષરરત્ન દી. બ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવના લેખોના સંગ્રહનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થાય છે.

આ પ્રથમ ભાગમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા લેખો સિવાયના, માસિકોમાં છપાયેલાં સ્વતંત્ર કાવ્યો, ગદ્યપદ્યાનુવાદો, સાહિત્યવિષયક અને ઇતિહાસવિષયક સ્વતંત્ર લેખો લેવામાં આવ્યા છે. લેખો મુખ્યત્વે કયા ક્રમે રચાયા હશે, તે ખ્યાલમાં રાખી છાપવામાં આવ્યા છે. મોટે ભાગે એ માટે એ ક્યારે ક્યાં છપાયા છે, તેના ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે; આમ છતાં એવા પણ લેખો છે કે જે લખાયા હોય પૂર્વે અને છપાયા હોય એ પછી કેટલાંક વર્ષો. દાખલા તરીકે પહેલું મેઘદૂત કાવ્ય રચાયું હતું ૧૮૯૫ માં, જ્યારે છપાયું ૧૯૨૦ માં. ઉમંગી સિપાઈવાળું કાવ્ય ક્યારે રચાયું તેનો ચોક્કસ સમય નથી મળ્યો, પણ છપાયું છે ૧૯૧૫ માં; જ્યારે પોલકાપત્રીસી “ સુંદરી સુખોદ ” માં વર્ષો પૂર્વે છપાયેલું, જે ફરીથી ૧૯૨૯ ના “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” માં છપાયેલું. નાટકોના પ્રકીર્ણ શ્લોકાનુવાદો પણ જૂના વખતના છે. કેટલાક લેખોની રચના સાલ પછી મળી હોવાથી ક્રમભેદ થયો છે. તેવા લેખોમાં પ્રતિમાનું લુપ્ત અંગ, ઇશાવાસ્થોપનિપદ્ધ સત્યવાદ અને પક્ષવાદ, અને કવિ ઘોષી અને તેનું કાવ્ય એ છે.

આ પ્રથમ ભાગમાં પદ્ય અને ગદ્ય એવા બે પ્રધાન ભાગ પડે છે. ઇશાવાસ્થોપનિપદ્ધ સુધીનાં પદ્યો છે, જેમાં નાટકોના ભાગો ગદ્યમાં પણ છે. ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકો, ત્યાંથી ગદ્ય લેખો છે,

જેમાં લેવાયેલાં ઉદાહરણોના કવચિત્ત્વ અનુવાદો પણ અપાયેલા છે; પણ આ ભાગ મુખ્યત્વે ચર્યાત્મક લેખોનો જ છે.

કે. વા. દી. બ. દ્રુવની ઇતિહાસવિષયક ઘણી ખરી પ્રકાણી ચર્યા આ ભાગ ૧ લામાં આવી ગય છે; જેમાં “યુગપુરાણનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ” એ મોટામાં મોટો એમનો સમર્થ પ્રયત્ન છે.

આ બધા લેખો મોટે ભાગે લેખક પોતે ફરી સુધારેલા છે. એ સુધારેલી નકલો ઉપરથી પ્રેસકોપી તૈયાર કરાવડાવી તેમની અસલ નેડણીને જ્યાં જે પ્રમાણે હતી તે પ્રમાણે રાખી કાવ્યો લેખો છપાવ્યાં હોવાથી એ એકવાર છપાયાં હતાં તેના કરતાં એ કારણે વધુ ઉપયોગી બન્યાં છે.

ભાષાશાસ્ત્ર અને પદ્ધત્યનાના પ્રકાર, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતીના ગ્રંથોનું રસ-ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ પાઠ-સંશોધન અને પાઠાન્તરકલ્પન, ભૂમિકાઓમાં તે તે સાહિત્યકાર અને તેમના યુગનાં ઐતિહાસિક સંકલ્પનાં અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યની રસગંગાનો ગુર્જરીમાં અવતાર-આવા અનેક વિષયોમાં આ સહૃદય સંશોધકની સૂક્ષ્મ વિવેચકમતિ વિસ્તરેલી છે. ગુજરાતના વિદ્યાક્ષેત્રમાં આવાં અનેક નવાં ખેડાણ કરનાર આ ‘વનમાળી’ની લેખમાલા ગ્રંથાકારે ગૂંથાતાં ગુજરાતી ભાષામાં શિષ્ટસાહિત્યની અછતને ઓછી કરશે એવી અમે આશા સેવીએ છીએ.

તા. ૨૦-૧૧-૩૯ }
અમદાવાદ

રસિકલાલ છા. પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી

અનુક્રમણિકા

વિષય	રચના વર્ષ	છપાયું	પૃષ્ઠ
મેઘદૂત (અનુવાદ કાવ્ય)	૧૮૮૫	૧૯૨૦	૨
જાયાઘટકર્પર („)	...	૧૯૦૨	૮
ભરતભૂમિ (કાવ્ય)	...	૧૯૦૫	૨૫
ઉમંગી સિપાઈ („)	...	૧૯૧૫	૨૮
પોલકાની પચીસી („)	... (ખીજવાર ૧૯૨૯)		„
ચિત્રદર્શન (ગદ્યપદ્યાનુવાદ)	...	૧૯૦૯	૩૧
ઉત્તરરામચરિત—શ્લોકો (પદ્યાનુવાદ)	૪૫
પંચરાત્ર— „ „	૫૧
માલવિકાગ્નિમિત્ર—„ „	„
મૃચ્છકટિક— „ „	૫૨
„ અંક ૩ ને (ગદ્યપદ્યાનુવાદ)	...	૧૯૧૨	૫૮
મંગલાષ્ટક (કાવ્ય)	૧૯૨૬	૧૯૨૬	૭૨
„ „ (નવી આવૃત્તિ)	...	૧૯૨૯	૭૩
પ્રતિમાનું લુપ્ત અંગ (લેખ અને અનુવાદ)	...	૧૯૩૩	૭૮
ઈશાવાર્યોપનિષદ્ (પદ્યાનુવાદ)	...	૧૯૨૭	૯૨
ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકો (લેખ)	...	૧૯૧૬	૧૦૨
સત્યવાદ અને પક્ષવાદ (લેખ અને અનુવાદ)	...	૧૯૧૯	૧૧૩
ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચંડેલાં સ્તોત્ર (લેખ)	...	૧૯૧૮	૧૩૭

વિષય	રચના વર્ષ	છપાયું	પૃષ્ઠ
લલિતેન્દુ ગુફાનો લેખ અને કુમાર પર્વત ...		૧૯૧૮	૧૪૮
કવિ યોગી અને તેનું કાવ્ય (લેખ) ...		૧૯૨૭	૧૫૩
એશિયાઈ હજીવો (, ,) ...		૧૯૨૧	૧૬૬
નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન (, ,) ...		૧૯૨૪	૧૮૯
સ્વમવાસવદત્ત ઉપર નવો પ્રકાશ (, ,) ...		૧૯૨૭	૨૦૬
સમુદ્રગુપ્તનો કમપ્રાપ્ત અધિકારી (, ,) ...		૧૯૨૯	૨૨૨
‘યુગપુરાણ’ નાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ (, ,) ...		,,	૨૪૬

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૨૨	તશકના	શતકના
૧૩ ચરણુટિપ્પણી	૧૫	.	.
„	૧૮	વિહવળતા	વિહ્વળતા
૧૪	૧૦	.	?
૧૮ ચરણુટિપ્પણી	૮	હરિયાળાનો	હરિયાળાનો
૧૯ „		પરાગના	પરાગની
૨૬	૯	ભાગ્વ	ભાગ્વ
„	૧૭	નસર્ગિક	નૈસર્ગિક
૨૮	૩	લોક,	લોક
૨૯	૧૯	કપડાનાં	કાપડાનાં
૩૦	૧૦	ધીમાં	ધોંગાં
„	૨૨	જ્યો	જ્યો
૩૩	૮	સ્કુયા	સ્કુયાં
૩૪ ચરણુટિપ્પણી	૪	પૃથક	પૃથક્
૩૬ „	૧	અય મસો	અયમસો
„	૬	તે	તે'
૩૭	૮	નિષાદેશ	નિષાદેશઃ
૪૪	૫	બસકર	બસ કર
„	૬	વિસમો	વસમો
૪૮	૧૯	ઊંબધૂં	ઊંબધૂં
„	૨૧	કેરું	કેરું
૫૭	૪	પુષ્પિતામ્રહા	પુષ્પિતામ્રા
૭૩	૨૧	દ્વટી	દ્વંટી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૪	૯	મેાગ્નં	મેાગ્નં
૭૫	૫	સ્મશાન	સ્મશાન
„	૯	„	„
૭૬	૨	રોમાંચ	રોમાંચ
૮૨	૧૩	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૮૩	૩	કૃતિ	કૃતિ
૮૫	૭	પ્રથેશક	પ્રવેશક
૮૬	૯	લક્ષ્મીપુરી	લક્ષ્મીપુરી
૯૯	૧૭	સા	સૌ
૧૦૦ ચરણટિપ્પણી	૫	અત્મવાદ	આત્મવાદ
૧૦૧	૬	સ્મરણે	સ્મરણે
„	૧૨	ભયં	ભયં
૧૦૨	૮	અધિકાર	અધિકાર
૧૦૪	૬	સળંગપાથું	સળંગપાથું
૧૦૫	૧૦	દ્રુવા	દ્રુવાથી
„	૧૪	અનર્ધરાવવ	અનર્ધરાવવ
૧૦૬	૧૨	પ્રધાન્ય	પ્રાધાન્ય
૧૦૯	૨૧	ક્યાહાં	ક્યાહાં
૧૧૦	૩	તેને	તેની
૧૩૨	૧૮	દીટ	દીટ
૧૩૮	૧૫	ચત્યા	ચૈત્યા
૧૪૮	૩	નૈઋત્ય	નૈઋત્ય
૧૬૨	૧૭	કાંડિકા	કાંડિકા
૧૬૭	૨	સ્વારી	સવારી
૧૭૫ ચરણટિપ્પણી	૧૧	પ્રભોર્વશકૃતાં	પ્રભોર્વશકૃતાં
૧૭૯	૪	ઉદ્વસ્ત	ઉદ્વસ્ત

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૫ ચરણટિપ્પણી	૨	અધવાયાં	અધવાયાં
૧૯૭	૪	નક્ષામાં	ત્રેક્ષામાં
૨૧૫	૨	આગળી	આંગળી
૨૨૪	૧૬	સંક્ષિપ્તિ	સંક્ષિપ્ત
૨૨૯	૧૦	અવગણુતાના	અવગણુનાના
૨૪૨	૫	સિક્કે	સિક્કો
૨૫૩	૪	પાચ	પાંચ
,,	૪	અન	અને
૨૫૮	૨	મવિષ્યર્પવ ના	મવિષ્યર્પવ ના
૨૫૯	૮	લગતૂં	લગતૂં
૨૭૩	૧૯	પુષ્પની	પુષ્પકની
,,	૨૫	રાંબ	રાંબ
૨૭૭	૮	લખાયેલૂં	લખાયલૂં
૨૭૮	૧૫	અભ્યાસ	અભ્યાસી
૨૮૦	૯	જન	જૈન
૨૮૩	૬	વિનાશે	વિનાશે
૨૮૮	૧૫	વિચારતા	વિચારતાં
૩૦૧	૧૭	અશ્વ ધ	અશ્વમેધ
૩૦૩	૬	હકીકિત	હકીકત
૩૦૪	૭	—રાવૈશ—	—રાવૈશ—
,,	છેલ્લી પંક્તિમાં ઉમેરો : છપાયું : સ્વતંત્ર, સં. ૧૯૨૯		

૨૧૮૮૦

સાહિત્ય અને વિવેચન

ભાગ ૧

.

મેઘદૂત

[મહાકવિ કાલિદાસ પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે આ કાવ્ય યચીએક વરસ ઉપર હાથમાં લીધું હતું; અને તે પ્રેમાનંદની સૌથીમાં લખવાનો વિચાર હતો. એ ત્રીજા કડવાથી અધૂરું મૂક્યું છે.]

કડવું ૧ : રાગ કેદારી

શ્રી ગિર્વાણ^૧ ગિરા સ્મરૂં, ગરવી ગુજરોં ઉર ધરૂં;
મન કંઈ ઊડવા ઊંચે આલમાં રે. ૧

રાગ

ઊડવા ઊંચે આલ માંડોં હું રાચું; જાચું રહાય;
ગુજરોં ને ગિર્વાણ ગિરાની પાંખે પાર પમાય. ૨
રહેરે હરિ ! તમ મહી રહી મેં ઊડળ આલ ભરાય.
મેઘ^૨ જહવેલી^૩ રસગંગા માંડી ઝીલ્યું જાય. ૩
સાચા ભક્ત ભગીરથ પાંખે ગંગા ના'વે ઘેર;
મુજ જેવા ગંગાજળોં લાવી લેખે લીલાદેર. ૪
ધન્ય ધન્ય ધન્યંતરિ ! ઊણું થાય ન અમૃત પાત્ર;
લીજે-પીજે, વિબુધ,^૪ ધરાઈ. હું છું કારણ માત્ર. ૫
રાજે રૂઠા રામગિરિ કરા ડુંગર દક્ષિણ માંડી,
સીતાજીનાં સ્નાને પૂરણ પાવન ઝરણાં જ્યાંહી. ૬
ત્યાં કુળ કૂલે લચેલ તરુની કુંજોં ઝુમે અનેક;
છાઈ શીળી છાયા નીલી;^૫ યક્ષ રહે તહોં એક. ૭

૧ સંસ્કૃત. ૨ મેઘદૂત કાવ્ય. ૩ રહેવરાવેલી. ૪ (અ) વિદ્વાનો, (આ) દેવો. ૫ ઘેરા સયામ રંચની.

ચૂક પડતાં કેપોં કુબેરે શાખ્યે પૃથ્વી માંહ,
 પ્રતાપ પરહરોં પડેલ પ્રેમી પરિપૂરણ પીડાય. ૮
 પળભર વિરહ સહેલ ન, તેને ત્રણસેં ને વળોં સાઠ
 દિન જુગ જેવા લાંબા લેવા; દૈવે વાળ્યો દાટ ! ૯
 ક્ષણ ક્ષણ ક્ષીણ થતું તન આલ્યું, સાલ્યાં ત્રહેનાં ખાણ,
 જેથી કરથી કહું કનકનું સરી પડ્યું નિર્વાણ. ૧૦
 એ વિધ એ ગિરિ પર વિરહીએ કાઠ્યા કળે ગાઠ,
 મહિના પાંચ અને ત્રણ, તેવે આવ્યો ધોરોં અસાડ. ૧૧
 ગજ જયમ ગિરિવર કેરોં કરાડ શૂં ટક્કર લેતો હોય,
 તેવો મેવલિયો તવ સન્મુખ ઉન્મુખ^૧ પ્રેમી જોય. ૧૨
 નવ જળધર પર નજર ઠરંતાં સાંભરોં દયિતા^૭ દીન;
 વ્યાકુળતા વ્યાપી વપુમાં; ને યક્ષ થયો મન ભિન્ન.^૮ ૧૩
 જોઈ ધન સંજોગી જન પણ હારે હૃદયનું હીર;
 આલિંગનનો ભોગોં વિજોગી તો કયમ ધારે ધીર ? ૧૪
 તોપણ દૂમો દિલનો દાખી રોકી નેનનું નીર,
 જયમ ત્યમ ધન સન્મુખ ચિંતાતુર ઊભો એહ અધીર. ૧૫
 હાય ! હવે શોં વલે બહાલીની ? ઉપાય શો અવ હોય ?
 વિયોગિહૃદયવિદારણ^૯ દારણ શ્રાવણ સામે સોય. ૧૬
 હાં હાં, આ જળધર જગજીવન^{૧૦} જાયે ઉત્તર દેશ;
 ૧૧ તન્વીને તે સંગે કહાવું કાંઈ કુશળ સંદેશ. ૧૭

૧ ઝંઝા મંદાવાળો. ૭ બહાલી. ૮ જેનું મન ભેદાયું છે એવો. ૯ વિજોગી સ્ત્રી પુરુષનાં હૈયાં વિદારનારો. ૧૦ જગતને જીવાડનારો. ૧૧ સૂકાઈ ગયેલી.

ઉર ધરોં એવૂં ^{૧૨}કુટજ કુસુમથી મેઘ વધાવી લીધ;
બહેલે મે'ઘેલે અલખેલે કેાડે આદર દીધ. ૧૮

વલાણુ

આદર દઈ ખેચર^{૧૩} ચતુર વિરહાતુર ભરપૂર,
ગગને ધનને નમન કરોં ઉંચરે વચન મધુર રે. ૧૯

इति मेघदर्शनम् ।

કટનં ૨ : રાગ ધનાશ્રી

મેઘરાય ! અહો ભલે આવ્યા જ દિવ્યરૂપ ! મને મન ભાવ્યા જ;
તમે પુષ્કરાવર્તક કેરા જ કુળમંડન, વંધ વડેરા જ. ૧
ધન્ય ધન્ય એ કુળ પાવન જ, જેને જાણે ચૌદે ભુવન જ;
સ્વામી વિશ્વતાણા જે મહેંદ્ર જ, તમે માનીતા તેના ધનેંદ્ર જ. ૨
મોટા માન કરી તમે ફહાવો જ, સઉ સૃષ્ટિમાં સુખ વરસાવો જ;
ધરો રૂપ તમે નિત્ય નાના જ, ફરો સ્થાનકમાં મન માન્યાં જ. ૩
એમ જાણી વારે તમારે જ આવ્યો છું હું જુઓ જરી મહેરે જ.
હૃતભાગ્ય વિજેગૌર્ની વાત જ ધરો આર્દ્ર ઉરે ભલી ભાત જ. ૪
જન્યવૂં તો ઉત્તમને જ જ, ફળ હોય ન હોય ભલે જ જ;
જન નીચ કને જોડી પાણિ જ હીણી હાણુથી એ લેવી દહાણી જ.*૫

૧૨ કડાનાં ફૂલ. ૧૩ યક્ષ.

* હિચ્ચ હોય જે જન્યવૂં તેને જ;

ફળ હોય ન હોય ભલે ને જ.

અર્થ સારવો દીનતા આણી જ;

હીણા નીચને જોડી પાણી જ.

૫

(“ વીસમી સદી ” મે, ૧૯૨૦ માં જપાયું તેમાં સુધાર્યા પ્રમાણે)

બળતાના તમે વિશ્રામ છ, તેણે વીનવવા ધરૂં હામ છ;
 રાજરાજના વસમા શાપે છ, વિરહે ડૂં વરાંસૂં અમાપે છ. ૬
 ભલા બેલી તમે મુજ થાઓ છ, કહેણ કાંતા કને લેઈ જાઓ છ;
 અબજાની દયા દિલ લાવો છ, અલકાપુરી વીરા ! સિધાવો છ. ૭
 ચંદ્રમૌલિ વસે તહીં પ્રીતે છ, ચારુ ચંદની વરસે નિત્યે છ;
 તેણે રૂપેરી વણી ભવંન છ દગ હરશે; ઠરશે તંન છ. ૮
 જશે રહેજ સુખે ભલી ભાતે છ, જશે ભોજઈ જીવતી જાતે છ;
 મુજ નામ એ જાણે ભણતી છ હશે અવધિના દિન ગણતી છ. ૯
 કુમળાં ફૂલ શાં રસભીનાં છ હૃદયાં લહિયે તરુણીનાં છ;
 વણસે પ્રહેવાયુ વાતાં છ ટકે આશાખંધે વિલાતાં છ. ૧૦
 સોહે મંગળ લગ્ન મેવલિયા છ ! ભેળા ભાવ શુકનના ભળિયા છ;
 વાયુ વાય મધુર મધુર છ, સુખરૂપ, સમો ભરપૂર છ. ૧૧
 વામ સામ બપૈયો બોલે છ મસ મોઢે મઢે ભર્યો, ડોલે છ;
 તમો આવ્યે સમો શુભ જોતી છ થવા પુત્રવતી ને પન્હોતી છ. ૧૨
 બગલી વેલાતી ધાય છ, પર ફૂલાવી મલકાયે છ;
 સોહે જુક્તિ જેની જોવા જેવી છ મોતીમાળ સજી હોય એવી છ. ૧૩
 વર વાણી પ્રમાણી તમારી છ લાગે કાનને તે અતિ ખ્યારી છ;
 નલ ગાજે ને છત્ર રહે છાઈ છ રૂડા ફાલની દે એ વધાઈ છ. ૧૪
 સુણી સ્વર એ હંસનો સાથ છ થશે સહજે તમારી સાથ છ;
 અરવિંદના દાંડલા કેરૂં છ લેશે ચાંચમાં ભાથૂં ભલેરૂં છ. ૧૫
 એહ કૈલાસ પાર જનારા છ ઠેઠાઠેઠના સાથી તમારા છ;
 હશે વીરા ! ઊતાવળા હાવાં છ દિવ્ય માનસરોવર જાવા છ. ૧૬

પાંખે પવનતણી પુરપાટે જ વાધો વારિદ !+ વ્યોમની વાટે જ;
 તમ ભેગે વિભેગણી ઠરશે જ લટ લૂખી કરે દૂર કરશે જ. ૧૭
 ભરી નેત્ર નિરખશે હર્ષે જ પિયુ આવવાની આશ ધરશે જ;
 તમે વિરહિણીઓની વહારે જ ચડો ચાપ સહિત જે વારે જ. ૧૮
 તહીં કોણ, કહો, જગ માંહી જ ના'વે નાવ અવાસે ધાઈ જ ?
 હીનભાગ્ય કું જેવો ન કોઈ જ હશે રહેતો લાચારીએ રોઈ જ. ૧૯
 હાવાં ઉચ્ચ જે આ ગિરિરાય જ, તેની મેહુલા ! લીજે વિદાય જ;
 ઉર ભેટી ભાવે ઘણેરા જ પરસો પગલાં રામજ કેરાં જ. ૨૦
 એહ પ્રહેનળની જળી ઝાળે જ ફરી મળતાં ઊન્હી વરાળે જ;
 *હર વર્ષ ભર્યો ઉલ્હાસે જ તમ પ્રત્યે નેહ પ્રકાશે જ. ૨૧

વલણ

નેહ એહ હૃદય ધરી અમ પ્રહેપીડ વિચારિયે;
 શીખ વેગે લેઈ નેગે મેઘ ! પંથ પધારિયે. ૨૨

इति प्रणयवचनम् ।

૧૮૯૫]

[છપાયું: વીસમી સદી મે, ૧૯૨૦

+ વારિદ !-વહાલા ! (વી. સ. માં સુધાર્યા પ્રમાણે)

* પ્રતિવર્ષ (વી. સ. માં સુધાર્યા પ્રમાણે)

છાયા-ઘટકર્પર

પ્રસ્તાવના

ઘટકર્પર એ એક રસમય દ્રુત સંસ્કૃત કાવ્ય છે. તે મહાકવિ કાલિદાસના સુપ્રસિદ્ધ મેઘદૂત ઉપરથી કવિને સૂઝયું જણાય છે. અંનેમાં સંદેશ લેઈ જનાર મેઘ છે. પણ મેઘદૂતમાં સંદેશક અનુદૂત નાયક છે; ઘટકર્પરમાં સંદેશક અધીરા નાયિકા છે. વળી અસલમાં જ્યારે શાપવિપ્રલંભનું નિરૂપણ છે, ત્યારે નકલમાં પ્રવાસ-વિપ્રલંભનું નિદર્શન છે. કાલિદાસ સંદેશકથનથી જ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. ઘટકર્પરકવિ નાયકનાયિકાનો સમાગમ પણ કરાવે છે.

પ્રાસરહિત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘટકર્પર પ્રાસયુક્ત રચના છે. પરંતુ નલોદય આદિ યમકમય કાવ્યો કરતાં એ પ્રાચીન જણાય છે; સાથી જે ઘટકર્પરના યમક કિલ્લ પણ નથી, ત્યમ ઉપરાઉપરી ખડકેલા પણ નથી.

કવિનું ઘટકર્પર નામ સમાપ્તિ શ્લોક ઉપરથી પડ્યું છે. એનું જન્મનામ થું હશે, તે જાણવાને કશું સાધન નથી. જ્યોતિર્વિદામરણના છેવટના ક્ષેપક ભાગમાં ઘટકર્પર નામથી જ કવિનો ઉલ્લેખ છે. મહાવીરચરિત, ઉત્તરરામચરિત અને માલતીમાધવનો કતા શ્રીકંઠ આવી જ રીતે ભવભૂતિના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. સુમાષિતાવલ્લિમાંના એક કવિનું નામ ચંદ્રોદય અને બીજાનું વૃદ્ધિ પડ્યું છે, તે પણ એવા જ કારણથી છે.

કવિના દેશકાલ તેના જન્મનામની પેઠે અજ્ઞાત છે. અભિનવ-ગુપ્તાચાર્યે ઘટકર્પરકુલકવૃત્તિ લખી કહેવાય છે. તેઓ દશમા તરિકના ઉત્તર ભાગમાં અને અગિયારમા શતકના આરંભમાં થયા. અમરકોશનો ટીકાકાર રાયમુકુટ પૂર્વઘટકર્પરનું નામ લે છે. આ કવિને નામે આ યમક કાવ્ય ઉપરાંત કેટલાક નીતિના શ્લોક પણ ગ્રંથેલા છે.

ઘટકર્પરની ભાષા કવચિત્ અરૂઢ જોવામાં આવે છે. અર્થ પણ સર્વત્ર પ્રાસાદિક નથી. વર્ણન પણ પુનરુક્તિગ્રસ્ત છે. વસ્તુ પણ અનવીન છે. એ જે કાંઈ આનંદ ઊપજાવે છે, તે માત્ર તેના સ્વાભાવિકપણાને લીધે છે.

આ સંસ્કૃત કાવ્યનો રાખ્દશઃ અનુવાદ કયો નથી, પણ માત્ર છાયા જ લીધી છે. છાયા ઘણે ભાગે સમશ્લોકી છે. ચમકનો ચમત્કાર કંઈક અંશે આણ્યો છે. પણ લક્ષ્ય મુખ્યત્વે કરીને રસ ઉપર રાખ્યું છે. મૂળના રસનો પાસ છાયામાં પૂરેપૂરો એટલો હોય, તો યસ છે. એટલો જ લાભ રાખી છાયા-ઘટકર્પર રચ્યું છે.

સહૃદયાઃ કવિગુમ્ફાનિકાસુ યે

કતિપયાસ્ત ઇમે ન વિશંખલાઃ ।

રસમર્યાષુ લતાસ્વિવ પટ્પદા

હૃદયસારજુગો ન મુખસ્પૃશઃ ॥

છાયા-ઘટકર્પર*

સુંદરી

ગગને ધૂમરાઈ વાદળી

વિરહીનાં હૃદયોં ૧૬૪ દળી

૨૨૬૦ હા મહોં રેલોં વૃષ્ટિએ !

ન પડે ષપંઘોં રવીંદુ દૃષ્ટિએ. ૪

૧

વસન્તતિલકા

ધૂમે રૂમે ગગનમાં ઘનવૃંદ ઘોર

ઉન્મત્ત મેગળ સમાન મચ્ચાવોં ઘોર;

* ફરી સુધારતાં લિપનંદાં પાડાંતરે અહીં નાના ટાઈપમાં આપ્યાં છે.

૧ દિવે. ૨ પૃથિવી રહી. ૩ સૂર્ય શશાંક.

૪. રવિચન્દ્ર પડે ન દૃષ્ટિએ

ક્ષિતિ રેલાઈ રહી જ વૃષ્ટિએ.

શ્લોક ૧. વહાલીને વીસારી મૃદી વિદેશમાં ભમતા વિરહી પુરોષ પ્રત્યે પ્રાપિતપતિષ્ઠાની સખી બની તેમની વહારે ચડતી વાદળીના કોધના દશ્યથી કવિ કાવ્યનો આરંભ કરે છે. જેમ કાષ્ઠ ધનુર્ધર પ્રતિપક્ષોનાં હૃદય શરથી ચીરી રણભૂમિ શરની વૃષ્ટિથી છાઈ લે, તેમ વાદળી પણ વિરહીનાં હૃદય ચીરી વૃષ્ટિધારાથી પૃથ્વી છાઈ લે છે. નિત્ય પંથ કરનારા સૂર્યચન્દ્ર પણ દૃષ્ટિએ પડતા નથી. તેમના અદર્શનમાં ભયની સંભાવનાનો આક્ષેપ છે. આ રીતે અહીં સમાસોક્તિ રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનો સંકર છે. આ અને એના પછીના શ્લોકમાં પ્રાપિતપતિષ્ઠા નાયિકાની સ્થાયી રતિ ભભૂકાવી વિપ્રલંભ સંગારને દીપાવનાર વર્ષાંભરણી ઉદીપન વિભાવનું નિરૂપણ છે; ને તેમાં સંચારી ભયનું ઉદ્બોધન છે. અર્ધસમ સુંદરી વ્રત છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—સસન્ને ગુરુ એકીમાં ધરી, સભરહો કર એકી સુંદરી.

સંતાર્ધ જાય સઉ તારલિયા કહોં એ;

મીચે ^૧નયન હુરિ ક્ષીર દધિ મહીં એ. ૨

માલ્યભારા

જળ દડ્ડડ આલથી દડૂડે,

ભરવેગે ગિરિગહ્વરે હડૂડે;

ઘડૂડે ધન; વીજળી ઝખૂડે,

અહિ તે જોઈં ડરે દરે ડખૂડે. ૩

૧ ઉપેન્દ્ર દગ.

શ્લોક ૨. મેઘના વૃંદની ચડાઈનું આમાં વર્ણન છે. મહાન્મત્ત હાથાની ખેંડે ગર્જના કરતા જિહ્વામણા મેઘ ગગનમાં ચોમેર ઘૂમે છે. તેમનાથી જાણે બહીને સુદ્ર તારા ક્યાં એ સંતાર્ધ જાય છે; તે શેષશાયી ભગવાન પણ છેટે ક્ષીરસાગરમાં પડ્યા જતાં એ આંખ મીચા દે છે. ચોમાસાના ચાર મહિના ભગવાન નિદ્રાસુખ અનુભવે છે, તે પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ નિદ્રાના કારણથી આંખ મીચવામાં ભયની હેતુપ્રેક્ષા અહીં થોડી છે. તેની સાથે ઉપમા અને સમાસોક્તિ મળવાથી સંકર થાય છે. વૃત્ત વસંતતિલકા છે. તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે:—ટીંજે વસંતતિલકા તભજે જગેગે.

શ્લોક ૩. હવે મેઘની ચડાઈથી સર્પાદિક તિર્યક પ્રાણીમાં પ્રગટેલા ભયનું નિરૂપણ કરે છે. જળધારાનો દડૂડાટ, બહેળાઓનો હડૂડાટ, મેઘગર્જનાનો ઘડૂડાટ અને વીજળીનો ઝખૂડાટ એવો જિહ્વામણો છે કે સર્પ ભયભીત થઈ દરમાં ગરી જાય છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. અર્ધસમ માલ્યભારા વૃત્ત છે. તેનું લક્ષણ આ મુજબ:—સસગ્ને ગગ એટીં માંહીં સારા, સભરે યે કરે એટીં માલ્યભારા.

આખ્યાનકી

ભાળી ભયે વ્યોમ નવીન ચાળે

ટોળે મળી હંસ ભરે ઊંચાળે;

ટિહૂ ટિહૂ ઉચ્ચરૌં તીવ્ર રાવે

મહે ભયાં મોરલિયા ડરાવે. ૪

વસન્તલિલકા

હાવાં વૌંસારૌં નિજ મામ તમામ નાવે,

મોંઘેરૌં માનભરૌં માનિર્નાને^૧ મનાવે;

પંથીતણે ઉર અધીર છવાય આજે,

ને ડ્રે'નજે તરુણ તન્વૌં તવાય આજે. ૫

૧ કામિનીને.

શ્લોક ૪. તિર્યક પ્રાણીના ભયનું નિરૂપણ ગરરી રાખી રસિક વિન્નેગી સ્ત્રી-પુરુષને સવિશેષ ભયના કારણનું નિદર્શન પણ કવિ કરે છે. વ્યોમાસું બેસત હંસો ઉત્તરમાં માનસરોવર ભણી ગય છે, તેના વિષે અહીં ભયના હેતુની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. વળી મોરના ટોકામાં વિરહી સ્ત્રીપુરુષને મેઘની ચડાઈનું ભાન આપી ભય કોપ-બવવા રૂપ ક્રિયોત્પ્રેક્ષા યોજી છે. એ રીતે એ તોખી ઉત્પ્રેક્ષાની સંસૃષ્ટિ અને છે. વૃત્ત આખ્યાનકી ઢિંવા ઉપગતિ છે. તેનું વક્ષણ આ મુજબ:-જતે જગે જે વળૌં તે તજગે આખ્યાનકી ત્રેપ્તુભૌં મિથ્ર વર્ગે.

શ્લોક ૫. હવે વર્ષારંભરૂપી ઉદ્દીપનથી માનવિપ્રલંભમાં અને પ્રવાસવિપ્રલંભમાં નાયકનાયિકાની રતિના અસાધારણ ઉપચયનું વર્ણન કરે છે. મેઘના દર્શનથી વિદુવળ બની પ્રિયતમ પોતાનો ટેક મૂકી દઈ, રસાળું લેઈ બેઠેલી મોંઘી પ્રિય-તમાને મનાવે છે; ને તે પણ માનભરે રસાળું મૂકી

રથોદ્ધતા

અંધકાર ધનધોર ઘર્ષતાં,

મેહુલો મુસળધાર વર્ષતાં;

પર્ષતાં મદન ચાપ પાણિએ,

ઉચ્ચરે મહોલો બહોલો વાણીએ.

૬

મનાઈ જાય છે. વળી પ્રવાસી પણ ઘર ભેગો થવા અને પ્રિયાને મળવા અધીરો અને છે; અને જૂરી જૂરી સૂઝાઈ ગયેલી જીવતી વિરહાગ્નિથી બળી બળી થાય છે. આમાં સ્થાયી રતિનું પોષણ કરનાર ઔત્સુક્ય, ચિંતા, આવેગ આદિ સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. નાવ પદમાં સ્વામિત્વનો ભાવ રહ્યો છે. મોંઘેરી પદમાં પ્રીતિનો અતિશય સમાયો છે. પંથી પદ હજી લાંબો પંથ કરવાનો એવી પ્રતીતિ કરાવવા અર્થે છે. તન્વી અને તરુણ પદનો મર્મ તો સ્પષ્ટ જ છે. આ રીતે પદો સાલિપ્રાય હોવાથી પરિકર અલંકાર થાય છે. વળી પ્રિયતમ મનાવે છે તે પ્રિયતમા માનભેર મનાઈ જતાં કરી પ્રિયતમનો પ્રયત્ન ઋતુના પ્રભાવે સુખસાધ્ય અને છે, તે અંશમાં સમાધિ અલંકાર ગમ્યમાન છે. વૃત્ત વસંતતિલકા છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપ્યું છે.

સ્તોત્ર ૬. આજ દોહલા દિવસોમાં પ્રોષિતપતિકા નાયિકાની શી સ્થિતિ છે, તે હવે કવિ વર્ણવે છે. ચોમાસામાં વાદળાં નીચાં બિતરે છે. ને ઘોર અંધકાર થઈ રહે છે, ને તે વધારે વધારે પાસે ધસી ડરાવતો દેખાય છે. મેઘ પણ મુસળધાર વરસે છે; અને કામદેવ પણ કમાન કસે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે નાયિકાના મુખમાંથી વિહ્વળતાનાં વચનો નીકળે છે. અંધકાર, મેઘ અને મદન વિહ્વળ વાણી નીકળવામાં કારણભૂત હોવાથી કાવ્યલિંગ અલંકાર અને છે. ચિંતા નામે સંચારી ભાવ સૂચિત છે. વૃત્ત રથોદ્ધતા છે. તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે:—રે નરે લગ વડે રથોદ્ધતા.

વસંતતિલકા

સૌ માર્ગ મેઘ જળપૂરથી સંહરે છે,
ને અંધકારથી દિશા પણ આવરે છે;
ને ગર્જા ચાપ કસી શીઘ્ર શરો ઝરે છે,
એ આશ કંથ મળવાની હહા હરે છે! ૭

મુન્દરી

ઘન કદંબ ફટોફટ ફૂટતાં,
વિધુરતા વધી ધીરજ છૂટતાં;
કુટજ પીઠ પરાઈ ઉવેખતાં,
સહો ! હસે, સહુ શે, સહુ દેખતાં. ૮

૧ ને ગર્જા ચાપ કસી શરના કરે છે,
એ આશ કંથ મળવાની સહ હરે છે.

શ્લોક ૭. અહીંથી વિરહિણીનો વિલાપ શર થાય છે. વૃષ્ટિના જળથી સડકો ધોવાઈ જાય છે, એટલે પૃથ્વી ઉપર માર્ગ પણ જડતો નથી; આકાશમાં અંધારું ઘેર થઈ જાય છે, એટલે દિશા પણ સૂઝતી નથી. તેમ છતાં એ પ્રવાસી આંધળિયાં કરી આવવાનું આદરે, તો માથે મેઘ દુરમન છે જ; તે ગર્જા ગર્જા ચાપ કસી જળધારારૂપે પથિકના પ્રાણ લેનાર શર વરસે છે. આ દારાજથી અફસોસ ! હવે કંથના મેળાપની આશા છૂટી જાય છે. એ રીતે વર્ષારંભરૂપી મહા અનર્થથી પ્રગટ આવેગ નામે સંચારી ભાવ અહીં નિરૂપિત છે. સૌ માર્ગ શીટાડી ચોતરફથી ઘેરી લેઈ મારે અલાવતા શત્રુનો વ્યવહાર મેઘમાં આરોપિત છે, તેથી સમાસોક્તિ અલંકાર સ્પુરે છે; તે પિયુ મળવાની આશાની નિષ્ફળતારૂપ અનુમાનનું અંગ છે. આ રીતે સમાસોક્તિ અને અનુમાનનો સંકર થાય છે. વૃત્ત વસંતતિલકા છે. તેનું લક્ષણ અપાઘ ગયું છે.

શ્લોક ૮. નિરાશામાં ફૂટતી નાચિકા ધરની વાડીમાંનાં કદંબોને ફૂટતાં જુએ છે, તે તેની વ્યાકુળતા વધી પડે છે તથા ધીરજ જતી

ઔપચ્છન્દસિક

જળ ઝરમર મેહુલો ઝરંતાં,

રસમાં મગ્ન કદંબ પાંગરંતા;

નવલ અવલ ફૂલની કળી એ,

નિરખંતાં ખટકે ફૂળી ફૂળી એ. ૯

રહે છે. તેવામાં ફૂલેલાં કુટજ જુએ છે. તેમને આ ઉન્મત્ત નાયિકા પોતાની પીડાની અવગણના કરી સામાં હસતાં સમજે છે, ને સખી આગળ ફરિયાદ કરે છે, કે આ તે કેમ ખમાય? ઉન્માદ નામે વિરહાવસ્થા છે. અસર્પ નામે સંચારી ભાવ આગળ પડતો છે. અતિશયોક્તિ અલંકાર છે. વૃત્ત સુંદરી છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપવામાં આવ્યું છે.

શ્લોક ૯. વૃષ્ટિ જરા ધીમી પડતાં ફરીને નાયિકાની દષ્ટિ વાડીમાંના કદંબ ઉપર પડે છે; તે રસથી સીંચાઈ તર અન્યું છે ને પ્રકૃષ્ટિત દેખાય છે. તેની પહેલવહેલી કળીઓ જો કે નવી હોઈ ફૂળી જ છે, તોપણ તે નાયિકાને ખટકે છે. અહીં ત્રાસ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. વૃષ્ટિની લીલા જોઈ હરખાઈ રોમાંચિત બનતો સંસારરસમાં મગ્ન નાયક પોતાના પહેલવહેલા કુમળા ન્હાનકેડા બાળકને રમાડતો હોય, તેનો વૃત્તાંત કદંબમાં આરોપિત છે; તેથી સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે. તે ઉત્તરાર્ધની અમુચાકૃત વિશેષોક્તિનું અંગ છે. આ રીતે સમાસોક્તિ અને વિશેષોક્તિનો સંકર બને છે. ૭૬ ઔપચ્છન્દસિક છે. તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે:—

દદરથઈ એકી, બેકી હોયે ઔપચ્છન્દસિકે દદરે યે

દ = બે માત્રા, ર = ૨ ગણ, ય = યગણ, દ = બેવડી બે માત્રા

માધ્યભારા

જૂંઘની જળભીનો ને અધૂરી
અદખીડી અદઉવડી મધુરી;

અહો ! આ અલિ કુંમળી કળીને
રસતર્યો શું ચૂમે વળીવળીને ! ૧૦

વસંતતિલકા

રકંધે સમર્પો પિયુના સલ્લેણી સુરંગે
આહુલતા અવ કુતહળના તરંગે,
વણો ગણુંતો ધનયાપતણા રસાળી
સૌભાગ્યશાળો સુકુમારો જ ભાગ્યશાળી. ૧૧

શ્લોક ૧૦. તેવામાં વૃષ્ટિના જળથી ભીંજેલી અદખીલેલી જૂંઘની મધુરી કુંમળી કળીને પુષ્પરસનો તરસ્યા ભમરો વળી વળીને ચૂમે છે, તે જોઈ નાયિકાના મુખમાંથી સહજ અસૂયાના ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે:—સખી ! જોને—જોને ! આ પ્રેમમાં મસ્ત ભમરો કેવો સુખ ભોગવે છે ! અહીં જૂંઘની કળીમાં કિશોરાવસ્થા મૂકી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી ને પરિપૂર્ણ અંગવિકાસ ન પામેલી, વય:—સંધિને લીધે મધુર લાગતી, વૃત્તન રતિના ઉદ્ભાસથી સાર્ત્વિક સ્વેદે ભીંજતી સુકુમાર મુગ્ધાનો અને ભમરામાં રસપરવશ નાયકનો વ્યવહાર આરોપિત હોવાથી સમાસોક્તિ અલંકાર નીપજ્યો છે. વૃત્ત માધ્યભારા છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપ્યું છે.

શ્લોક ૧૧. સંસારસુખનું ભાન કરાવતાં કદંબ અને ભ્રમરનાં દરય જોઈ પિયુના માનપાનની અધીરી નાયિકા કહે છે, કે આ સમયમાં પિયુના ખભે હાથ મૂક્યા છે ને કૌતુકભેર મેઘધનુષના રંગ ગણાય છે—એવી રીતે મેઘદર્શન અનુભવતી ધણીની માનીતી રસિક સુકુમારી

રથોદ્ધતા

દૂર દેશ પિયુષ સિધાવિયા

તે સમે જલદ આવો આવિયા !

કંથ કટુણુ વિદેશવાસો છે,

મેઘ ! એ મરણની જ ફાંસો છે. ૧૨

વ્યોમગામો ઘન ! એ નઠોરને

વાધો વેગથી કથો કઠોરને:-

પંથી ! છોડ ભમવાનો ખાંત, કે

આશ વહાલો ઊંવવાનો આ તકે. ૧૩

જ ભાગ્યશાળી ગણું છું. અહીં ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. અલંકાર સ્વભાવોક્તિ છે. વૃત્ત વસંતતિલકા છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપવામાં આવ્યું છે.

શ્લોક ૧૨. મેઘધનુષ ઉપરથી મેઘ તરફ હવે નાયિકાના વિચાર વળે છે, અને નાયિકા ઉન્માદની અવસ્થામાં મેઘને સંબોધવા માંડે છે. અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવ નિરૂપિત છે. પિયુષી વિયોગ, કંઠની કટુણુ અને મેઘોદય, એ અનર્થો એક ઉપર એક એકદમ આવી મળે છે, તેથી અસત્સમુચ્ચય અલંકાર નીપજે છે. રથોદ્ધતા વૃત્તમાં આ અને પછીના ચાર શ્લોક છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપ્યું છે.

શ્લોક ૧૩. અહીંથી સંદેશ શરૂ થાય છે. વ્યોમગામી પદ મેઘનો માર્ગ સૂચવવાના અભિપ્રાયથી મૂક્યું છે. નઠોર અને કઠોર પદ સંદેશની આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરે છે. વેગથી પદ, હવે હું નહિ જીવી શકું એમ જે ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે, તેને ઉદ્દેશીને મૂક્યું છે. અહીં ઔત્સુક્ય અને આવેગ નામે સંચારી ભાવો સંમિશ્ર છે. અલંકાર પરિકર છે.

પદ્મિની નિજ સ્મરી જ આ પળે,

હંસ માનવ સરોવરે વળે;

ચાતકી ચ પિયુ પિયુ આરડે,

ને જૂરી જૂરી વિન્નેગણી રડે. ૧૪

ભૂમિ નીલ નવલો ઝીલો ધરે,

નૃત્ત નૌત્તમ કરે કળાધરે;

પિક પંચમ પૂરે વનાંતરે,

રાગ રાગો વિણ આગ અંતરે. ૧૫

શ્લોક ૧૪. પૂર્વ શ્લોકમાં 'આ તકે' બોલથી નિર્દિષ્ટ વર્ગો સમય-રૂપ ઉદ્દીપન વિભાવની દુઃસહતા હવે વર્ણવે છે. હંસ માનસ સરોવર ભણી વળે છે ને પિયુ ઘેર આવતા નથી, તેનું ચાતકી પિયુ-પિયુ શબ્દ પોકારી ભાન આપે છે; તેથી વિન્નેગણી બિચારી જૂરી જૂરીને રડે છે. અહીં ત્રાસ અને વિપાદ એ બે સંચારી ભાવ સંમિશ્ર છે. પદ્મિની અને પિયુ શબ્દમાં સ્લેષ છે, તેની સાથે કાવ્યલિંગ ને સ્વભાવોક્તિ અલંકારનો સંકર છે.

શ્લોક ૧૫. પૃથ્વી ઉપર હરિયાળાનો લીલો ગલીચો પથરાયલો, તે ઉપર મોરને નાચતા અને કાચલને ગાતી જોઈ સંગીતલીલા સાંભરી આવતાં નાચિકા નિરાશાથી કહે છે, કે અફસોસ ! પિયુ વિના આ રાગરંગ ઊલટા અંગમાં આગ જ ઊપગ્નવે છે. આ નિરાશાનાં વચન નિર્વેદ નામે સંચારી ભાવ સૂચવે છે. કળાધર પદ સાલિપ્રાય છે; તે નૃત્તનું નૌત્તમપાણું સ્પષ્ટ કરવા અર્થે છે. તેણે કરીને પરિકરાંકુર અલંકાર સ્ફુરિત થાય છે, તે પ્રથમનાં ત્રણ ચરણમાં યોજેલા સકલ રૂપકનું અંગ છે.

ગર્જના ગર્જી ધુની મૃદંગની,
 ઝંખનાથી રસ રાગ રંગની;
 મૂર્છના મધુર મોર વિસ્તરે,
 મૂરછા પૂરી વિયોગિ વિસ્તરે. ૧૬

માલ્યભારા

દળના દહ સંપુટે અવેરી,
 ભરો રાખેલ જ મોહચૂર્ણ વેરી;
 અવ કંટકો કેવડા વનોના,
 ઉર ચીરે રસોલાં બહોલાં જનોનાં. ૧૭

શ્લોક ૧૬. પૂર્વ શ્લોકના નિર્દિષ્ટ મોરના વૃત્તનું અહીં વિશેષ વર્ણન છે. મોરના મધુર આલાપથી વિયોગી જનોને મૂર્છા આવું આવું થાય છે. આવી સામાન્ય હિતિથી નાયિકા પોતાના જ મનની સ્થિતિ વર્ણવે છે. અહીં ત્રાસ નામે સંચારી ભાવ છે. ગર્જનામાં મૃદંગધ્વનિની બ્રાંતિથી બ્રાંતિમાન અલંકાર નીપજ્યો છે; તે પ્રસ્તુત વિશેષને અદલે અપ્રસ્તુત સામાન્યના નિર્દેશથી પ્રગટતા અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારનું અંગ છે. વળી મૂર્છના લેતાં જ મોર વિયોગી જનમાં મૂર્છા પૂરે છે, એ હિતિમાં વિશેષ પણ સ્પુરે છે.

શ્લોક ૧૭. હવે કેવડામાંથી ઝડતા પરાગના વાસથી નાયિકાનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાય છે. કેવડાની રજ વિયોગી જનને ભાન ભૂલાવી દે છે. તેનાં તીક્ષ્ણ કાંટાકાંટાવાળાં પાંદડાં તેમનાં હૃદયને ચીરી નાંખે છે. ત્રાસ સંચારી ભાવનું જ નિરૂપણ જારી છે. અહીં કથું મૂંઝાડી બેશુદ્ધ કરી હૃદય ચીરનારની ક્રિયા કેવડામાં આરોપિત છે, તેથી સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે; તે વિશેષને ફેકાણે સામાન્યના નિર્દેશથી સ્પુરતી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સાથે અને પરાગમાં મોહચૂર્ણના અધ્યવસાનથી પ્રગટતી અનિશયોક્તિ સાથે સંકીર્ણ છે. વૃત્ત માલ્યભારા છે, તેનું વ્રક્ષણ અપાઠ ગયું છે.

આખ્યાનકી

નવી નવી મંજરી વિસ્તરીને,
 ફૂંળી ફૂંળી પુષ્પકળી રકુરીને,
 પુષ્પેષુ કેરો પ્રિયમિત્ર સર્જે
 ઉરે અનેરો જ હુતાશ સર્જે. ૧૮

પુષ્પિતાગ્રા

કુટજ ફૂલો ફૂલી હોંસી હસે છે;
 નદો નવ જોખનમાં મદે ધસે છે;
 વિરહો વિકળ, પંથો, હીજરાયે,
 તદપિ ન તર્વો તું કાં સ્મરે જરાયે ? ૧૯

૧ રસે ભરી મંજરી મોરી મોરી
 પરાગ ગાઠો* અવ ફેરી ફેરી
 * મીઠો.

શ્લોક ૧૮. ઉપરાઉપરી ત્રાસ ઊપગ્નવનારાં દશ્ય જોતાં જોતાં નાયિકાની દષ્ટિ વારીમાંના સર્જ વૃક્ષ ઉપર પડે છે. તેની નવી મંજરી અને ફૂંળી પુષ્પકળી જોઈ તેનો કામાગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે તે તે બળી બળી થઈ રહે છે. અહીં સર્જના દર્શનરૂપ અનર્થથી આવેગ નામે સંચારી ભાવ પ્રગટ છે. વિરહવેદનામાં અગ્નિના અધ્યવસાનથી અતિશયોક્તિ અલંકાર નીપજે છે, તે પુષ્પકળી ઊપગ્નવવાના અને કામાગ્નિ સંધુખાવવાના પુષ્પબાણ સાથેની મૈત્રી-રૂપી હેતુના નિર્દેશથી પ્રગટતા કાવ્યલિંગ સાથે સંકીર્ણ છે. વૃત્ત આખ્યાનકી છે. તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપેલું છે.

શ્લોક ૧૯. કારમી ઉદ્દીપન સામગ્રીનું વર્ણન સમેટી વર્ષાના સુખદ સમયમાં હર્ષિત-પ્રદુલ્લિત બની હસતા કુટજને અને જોખન-પુરમાં મદભેર ધસતી નદીને નિરખી વિરહી જન સમસ્તની વ્યાકુળતા

રથોદ્ધતા

લૂખાં વિખરઈ વેણુની લટે,
પાંડુ ગંડ પર જેહની લટે;

પંથો ! પીડિત પૂરેપૂરી સ્મરે,
તન્વી, તે શું તલસંતો વિસ્મરે ? ૨૦

ક્ષીણ દીન અબળા પરે અરે,
નાવ ! લાવ લવ અંતરે અરે;

તે ગ્રહી તુજ ગુણોજ બાપડી,
હા ! જીવે વિરહસાગરે પડી. ૨૧

અને સોસનાના દષ્ટાંતથી પોતાની જ દુર્દશા તરફ લક્ષ બેંચી નાચિકા પ્રતિને મેઘમુખે કહેવરાવે છે કે અરે પ્રવાસધેલા ! તું જૂરી મરતી પ્રિયાને કેમ કંઈ મનમાં લાવતો નથી ? સમાસોક્તિ, અપ્રસ્તુતપ્રશંસા ને પરિકરાંકુરનો સંકર છે. અહીં અમર્ષ સંચારી લાવનું નિરૂપણ છે. વૃત્ત પુષ્પિતાગ્રા છે. તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે:—

નનર્યર્થો બનાવો એકો અગ્રા, નજજરગે કર એકો પુષ્પિતાગ્રા.

શ્લોક ૨૦. અહીં પતિપરાયણ પ્રોપિતપતિકાની ઉપેક્ષાબાબત ઉપાલંબથી પ્રકાશિત અમર્ષનું જ નિરૂપણ જારી છે. ગંડની પાંડુતા ‘તન્વી’ પદ સાર્થક કરે છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે. વૃત્ત રથોદ્ધતા છે, તેનું લક્ષણ પૂર્વે અપાઈ ગયું છે.

શ્લોક ૨૧. દયાની વૃત્તિ બપગ્નવી વિરહિણીને ઊગારી લેવાની અહીં કેમળ પ્રાર્થના છે. વિરહિણીને વિરહસાગરમાંથી તારી નાવ નામ સાર્થક કરવા પ્રોત્સાહન આપવાનો ઉદ્દેશ ‘નાવ’ શબ્દે સંબોધવામાં સમાયો છે. ‘ગુણ’ શબ્દમાં રહેલો સ્ત્રેષ સ્પષ્ટ છે. રૂપક, પરિકરાંકુર આદિ અલંકાર છે. વૃત્ત રથોદ્ધતા જ છે.

વસન્તતિલકા

એ દીન વાણી વિરહે વિધુરી ત્રિયાની,
 મેઘે રસાર્દ હૃદયે પિયુને પ્રિયાની;
 વેગે જઈ કહી; લઈ ઉર તે સુરીતે,
 નાથે ઊગારી અર્ધોરી લોધ ધાર્ય પ્રીતે. ૨૨

આ અંજળીથકો તૃષાતુર^૧ હું રતિજ્ઞા,
 કાંતાતણા શપથથી જ લઉં પ્રતિજ્ઞા;
 હાયો રજે ઝમકની ઝમકે ઠરું હું,
 તે ઘેર નીર ઘટકપરથી ભરું હું. ૨૩

૧ રસાતુર

શ્લોક ૨૨. રસાર્દ હૃદયવાળો મેઘ સંદેશો પતિને પહોંચાડે છે, ને એ તુરત ચાલી નીકળી અનાથ દશામાં પડેલી નાયિકાને મરણાંત વિરહદુઃખમાંથી આવીને ઊગારી લેઈ નાથ નામ સાર્થક કરે છે. રસાર્દ અને નાથ પદ સાલિપ્રાય છે. આવેગ નામે સંચારી ભાવનું સૂચન છે. પરિકરાંકર, પરિકર આદિ અલંકાર છે. વૃત્ત વસન્તતિલકા છે, તેનું લક્ષણ પૂર્વે આપ્યું છે.

શ્લોક ૨૩. શૃંગાર રસના કાવ્યને જાણે એવી પ્રતિજ્ઞાથી ઝમકકુશલ શૃંગારી કવિ હવે કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે. અહીં ગર્વ નામે સંચારી ભાવ સૂચે છે. પરિકર આદિ અલંકાર છે. વૃત્ત વસન્તતિલકા જ છે.

અનુપ્રતિ

આ કાવ્યમાં જે ત્રેવીસ છંદો આપણે જોઈએ છીએ, તેમાંથી છેલ્લા બે આદ કરતાં બાકીના એકવીસના વર્ણનપરત્વે ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે. પ્રથમના છ તે વર્ણના વર્ણનના છે; પછીના છ માં વર્ણના આગમનથી વિરહિણી નાયિકાના હૃદયમાં ઉદ્દીપ્ત થયેલા ભાવોનું સૂચન છે, અને છેલ્લા નવ તે સંદેશકથનના છે.

વર્ણના વર્ણનને જ તપાસીએ, તો ઉદ્દીપન પૂરનાર નવીન આવિર્ભાવરૂપે વાદળાનું ધૂમરાવું, વૃષ્ટિનું રેલાવું, ધનદળનું ધૂમવું, જળનો દડૂડાટ, ગર્જનાનો હડૂડાટ, અને વીજળીના ઝખૂકા જણાય છે; અને તેના ફળરૂપે વિરહી સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયોનું દલન, રવિચંદ્રનું તિરંધાન, તારાઓનું નાસવું, શ્રીહરિનાં નયનનો મીંચાટ, હંસોનું ઊંચાળે નીકળવું, શાન્તના ટેકનો પરિત્યાગ, પથિકના ઉર વિષે અધીરાઈ, તન્વી સ્ત્રીને વિરહમાં પ્રાપ્ત થતો કામજ્વર, એ દેખાય છે.

નાયિકાની ઉદ્દીપનકથામાં જોઈ શકાય છે, કે અધિકારની ધૃષ્ટતામાં અને મેઘની મુસળધાર વૃષ્ટિમાં સાથે જ આપ પર શર ચડાવતો મદન દષ્ટિગોચર થાય છે; અને એવે વખતે બહારની સૃષ્ટિ સાથે સરખાવતાં ગ્હીલે મ્હોડે પોતાનું અનાથપણું જ પોતાને રોવાનું રહે છે. કદંબ કટોકટ ફટ છે અને ધીરજ છૂટી જાય છે. કુટળે ઉલ્લાસમાં પ્રકાશે છે અને વિપત્તિ દુઃસહ થઈ પડે છે. નવી અને તાજ ફૂલોની ફૂંળી ફૂંળી કળીઓ જીવિત ધારણ કરે છે અને હૃદયમાં ખટકા વધે છે. અર્ધા બીડાયલી અને અર્ધા ઊઘડેલી જૂઠ્ઠીની કળી રસની તૃપ્તિને વધારતો ભમરો ચૂમી રહ્યો છે, અને પ્રકૃત્વ જીવાનીમાં પોતે અનુપલુપ્ત છે. સ્થિતિ આવી છે અને લાલસા એવી છે જે વર્ણનો સમય—જે આટલો દુઃસહ થઈ પડ્યો છે, તેના પૂર્ણ પ્રભાવની વચ્ચે પિયુના રતંધ પર બાહુલતા ટેકાવી કુતૂહળને પૂરેપૂરું અવકાશ આપી પૂર્ણ આનંદથી મેઘધનુષના રંગો ગણવા.

આમ છે એટલે કહેવાનું પણ એ જ રહે છે, કે 'હે મેઘ ! તું જઈને એ કંઠાર હૃદયના પિયુને કહે જે તારી ઈચ્છા શી છે ? ચાહે તો પ્રવાસને ધારી રાખ, અને ચાહે તો તું જેને બહાલી કહે છે તેના જીવિતને ધારી રાખ, એમાં એકને-ચાહે તેને-સ્વીકાર. બંને સાથે ધારી શકાશે નહિ.' એ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક આચરણીય શું હોવું જોઈએ, તે દષ્ટાંતથી બતાવે છે. પશ્ચિમીને સ્મરીને જ હંસ આવા સમયમાં માનસ ભણી વળે છે, અને ચાતકી પિયુ પિયુ આરડે છે, તેથી વિન્નિગણીને જૂરી જૂરી રડવાનું રહે છે. ભૂમિના, કળાધરના અને મોરના દષ્ટાંતથી પણ સમજાવે છે, કે આવા સમય તે આનંદના અને ઉત્સવના અને ગાનતાનના છે.

સ્ત્રીનો ખરો આધાર તો તેનો સ્વામી જ છે, તેના વિયોગમાં સ્ત્રી અનાથ-નિરાધાર રહે છે. એવી નિરાધાર સ્થિતિમાં વિરહના તાપે તાપતી અને અનુકંપાને ન સમજનારી પ્રકૃતિની વચ્ચે મૂકાયેલી અજાણની શી સ્થિતિ થાય છે, તે બતાવવા વનોના કેવડા, નવી નવી મંજરી, કુમળી કુમળી પુષ્પકળી, ફૂલતાં ફૂટજનાં ઉપવનો, નવજોખનમાં ધસતી નદી, એ સઘળું પિયુની નજર આગળ મૂકવા (નાયિકા) મેઘને કહે છે. તે સઘળા ઉપરાંત અત્યારે થયેલી પોતાની સ્થિતિ મેઘને દષ્ટિગોચર થાય છે તે (એટલે કે) છૂટી વિખરેલી વેણી, સંસ્કારના વિરહથી લૂખી લટો, પીળા પડી ગયેલા ગંડરથળ, ક્ષીણુતાને પામેલી દેહલતા, દાનતાને પામેલી કાંતિ, કામની પરિપૂર્ણ પીડા પામે છેક હારી ગયેલી બળ વિનાની સ્થિતિ, પિયુની નજર આગળ મૂકવાનું કહે છે; અને ખરી સ્ત્રીના જીવિતનો આધાર જે પિયુના ગુણોનું સ્મરણ, તે સ્મૃતિમાં આપવાનું સૂચવે છે.^૧

૧૯૦૨]

૧ સંવત ૧૯૫૬ ના ફાગણ-ચૈત્રના “ચંદ્ર”માં જટિલ ઉપનામ ધારી પરલોકવાસી રા. જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવેએ આપેલા વિવેચનમાંથી આ બિતારો કર્યો છે.

ભરતભૂમિ

“શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ, (૨)
અક્ષરસે ભીના ઋષિવરની તે અક્ષવેદી તે આ એ !

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ ?

હા તે જ આર્યભૂમિ આ એ, }
તે અક્ષવેદી આ એ; } (૨)

વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા, વામદેવ વળી ભરદ્વાજ
શુદ્ધ સનાતન અક્ષતેજથી જે હળહળે સદાએ
તે તે જ ભરતભૂમિ આ એ.

અક્ષરસે ભીના ઋષિવરની તે અક્ષવેદી તે આ એ.
તે અક્ષવેદી તે આ એ.”

“શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ. (૨)

વર્યસ્વી ધ્યાનલીન મુનિનું તે તપોવન જ તે આ એ ?

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ ?

હા તે જ પુણ્ય ભૂમિ આ એ, }
તે તપોવન જ તે આ એ. } (૨)

વેદવ્યાસ, પતંજલિ, પાણિનિ, કણ્વાદ, ગૌતમ, ગર્ગ, જૈમિનિ,
કપિલ, વાલ્મીકી, પરાશરાદિની

પ્રાદી વાણી જ્યાં હજીયે ઉત્સુક કર્ણે નિત્ય પિવાયે,
તે તે જ ભરતભૂમિ આ એ.

વર્યસ્વી ધ્યાનલીન મુનિનું તે તપોવન જ તે આ એ
તે તપોવન જ તે આ એ.”

“શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ, (૨)

સરસ્વતીની લાડલો સર્ખોનું તે પુણ્ય ભવન તે આ એ

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ ?

હા તે જ ભવ્ય ભૂમિ આ એ,
તે પુણ્ય ભવન તે આ એ.” } (૨)

“શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ, (૨)

સત્કીર્તિ રસિક વીરવચની તે વીરક્ષેત્ર તે આ એ ?

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ ? (૨)

હા તેવી જ તે જ ભૂમિ આ એ,
તે વીરક્ષેત્ર તે આ એ.” } (૨)

ભાર્ગવ, રાઘવ, ભીષ્મ, ભીમ ને દ્રોણ, કર્ણ, અભિમન્યુ, અર્જુન,
શકારિ વિક્રમ, સિંહરાજ ને સમરસિંહ, ચંદુઆણુ તાજ તે

પૃથુ, જયમલ, પ્રતાપ આદિને

નામે અમર ઊછળે ઉર જ્યાં આર્યતણાં ઉત્સાહે,

તે તે જ ભરતભૂમિ આ એ.

સત્કીર્તિ રસિક વીરવચનું તે વીરક્ષેત્ર તે આ એ.

તે વીરક્ષેત્ર તે આ એ.

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ ? (૨)

અમર કવિવર નેસર્ગિક તે યશઃસત્ર તે આ એ ?

શું તે જ ભરતભૂમિ આ એ !

હા તે જ દિવ્ય ભૂમિ આ એ,
તે યશઃસત્ર તે આ એ. } (૨)

કાલિદાસ કવિરાજ મુકુટમણિ, દંડી, ખાણુ, ભવભૂતિ, ભારવિ,
ભાસ, મેંડ, ચંદ્રક, બિલહણુ, વળી શ્રીજયદેવ, શ્રીહર્ષ, માધકવિ,
જગન્નાથ સુર-ચંદ્ર ચંદ, રવિ, પ્રેમી પ્રેમાનંદ આદિ કવિ.
પરમપ્રસાદી રસામૃતની જહીં આ કંઠ કાન્ત પાચે,

તે તે જ ભરતભૂમિ આ એ.
અમર કવિવરનું નૈસર્ગિક તે યશઃસત્ર તે આ એ.

તે યશઃસત્ર તે આ એ;

હા તે જ ભરતભૂમિ આ એ. (૨)

ભૂમંડળમંડન જનનંદન અમ આર્ય માત તે આ એ,

હા તે જ ભરતભૂમિ આએ.

તે તે જ ધન્ય ભૂમિ આ એ,

અમ માન્ય માત તે આ એ.

)

(૨)

ચરણ પખાળે જલધિ પ્રીતથી, પડકતુ પૂજે પત્ર પુષ્પથી,
ભાતુ કરે ત્રયકાળ આરતી, વાયે અમર સમીર સુરીતથી,

સુભગ સરિત શુચિ લલિત લાસ્યથી

મૃદુ, મર્મર કલરવ-વિલાસથી,

સુ જશ દીસે દિશદિશ પ્રકાશતી,

પ્રેમ તણા ઉપહાર અર્પી વળી જયજય જન ગાયે,

તે તે જ ભરતભૂમિ આ એ,

ભૂમંડળમંડન જનનંદન અમ આર્ય માત તે આ એ,

તે આર્ય માત અમ આ એ.

[દેશભક્તિનાં કાવ્યો, ૧૯૦૫]

ઉમંગી સિપાઈ

રંગીલા ઉમંગી સિપાઈ, નાનડિયા અમે આ ભાઈ;
પડધમ ઠમકતાં અમ, લોક, જોવા મળે થોડેથોડ.
માપી માપી ચાલી ચાલ, આપી આપી પાચે તાલ,
બણુગાં ફૂંકિયે ભલી ભાત, તૂ તૂ તૂ શૂરથી સુર સાથ.
રંગીલા ઉમંગી સિપાઈ, શૂરા સૌ અમે આ ભાઈ;
ફરરર વાવટા ફરકેય, ઊછળે હૈયું હરખેય.
લટકાળી જ લલકભેર, કમરે ચળકતી સમશેર;
તે અમકાવિયે આ વાર, લડવાને અમે તૈયાર.
રંગીલા ઉમંગી સિપાઈ, સાચા સૌ અમે આ ભાઈ;
તાકી ચોટ બંદુક ચટ્ટ, ફોડી એ ફડાફડ ફટ્ટ,
જશના ચાંદ રૂડી રીત, મેળવિયે અમે કરી જીત;
ને વસિયે સદા સુખ માંહી, રંગીલા ઉમંગી સિપાઈ.

[છપાયું: મધુખિન્દુ, ૧૯૧૫]

પોલકાની પચીસી

અહો સોહામણાં શાં પોલકાં !

મનમોહન ને અમોલકાં જ રે !

ટેક

કાંચળી સાપણની કાંચળી જ કહિયે,

બાંધવી બડી બેડોળ કાં જ રે ?

અહો ૧

ચોળો ભલો, પણ ચોળી ભલી નહિ;

હીણી એ હથવા હોળ કાં જ રે !

અહો ૨

ખલિહારી ખલાઉઝની ખેલિયે;

કમ કમખો, ન એની એળમાં જ રે. અહો ૦ ૩

માગી માગીને જનકીએ માગી

મૃગલાની ખાલની ખેલ કાં જ રે? અહો ૦ ૪

ઘેલી ગોવાલણી, ઘેલા ગોપાળે

ખેર્યા, હર્યા ચીર ચોળ કાં જ રે! અહો ૦ ૫

અપસરાએ ખુદની ખુદિ લમાવવા

પોલકાં ભૂલી સજ્યાં સોળ^૧ કાં જ રે? અહો ૦ ૬

શાનું શામળશાહે સોહવ્યું મોસાળું?

ખેરાવ્યાં તો નહિ પોલકાં જ રે. અહો ૦ ૭

જાદર કાંચળીની જાળને શું જોઈને

પરણ્યાની રીત લણે લોળકાં જ રે? અહો ૦ ૮

ખેટ અને કટ કેરી ચટક મટકમાં

સમજે ન પોલકાં ગોલકાં જ રે. અહો ૦ ૯

રંગીલી રીખણુ ને લેસ લટકાળી;

તાઈની તોઈ તે તોલ ક્યાં જ રે? અહો ૦ ૧૦

મોળિયાંનાં એળિયાં ખોળિયાંએ ખડકે,

માછિયાં કાછિયાં કેળકાં જ રે. અહો ૦ ૧૧

કાયાએ કપડાંનાં તાપડાં ન જોઈયે;

સોહિયે ફૂલફૂલાં પોલકાં જ રે. અહો ૦ ૧૨

મસ્તકે દામણી ને ટીલડી ન જોઈયે;

સોહિયે જુલતાં જુલકાં જ રે. અહો ૦ ૧૩

કાને અકોટીનાં કાટલાં ન જોઈયે,

સોહિયે એરિંગનાં લોલકાં જ રે. અહો ૦ ૧૪

હાથે ચૂડેલની ચૂડીઓ ન જોઈયે;

સોહિયે બાંગડીનાં જોડકાં જ રે. અહો! ૧૫

પાથે સળકતાં સાંકળાં ન જોઈયે;

સોહિયે ખૂટ ઘૂટી મોડતાં જ રે. અહો! ૧૬

પોલકાંના કૂલકા કૂલે ને કૂલાવે;

કંચુવા વરવા રોળકાં જ રે? અહો! ૧૭

નેકલેસ-ના મણા; ઝૂમણાં,-લજ્જમણાં;

સરખાવો ગોળ ખોળ કાં જ રે? અહો! ૧૮

‘કાપડાં તો બાપડાં; પોલકાં અમોલકાં’;

ધીગાં વજ્જવ્યાં ઘટે ઢોલકાં જ રે. અહો! ૧૯

હરિ નારી થઈ નાર્યા અમીના;

ઊભરા જ કાજ અતોલ આ જ રે. અહો! ૨૦

તરુણીને તન વસી પુરુષ પુરાણ એ

પોલકાં સજે છે; અમે ઝોળખ્યા જ રે. અહો! ૨૧

બાયડીને બાતુ બનાવી બઢાવે;

ખૂટ ઊંચી એડીનાં ને એ વક્યાં જ રે. અહો! ૨૨

અખંડ સોહાગ આપનાર આ સમામાં

એ જ, પાઉડર અને પોલકાં જ રે. અહો! ૨૩

હૃદયનો હાર એ; શણગાર સાર એ-

ધોળે અવર શાં ધોળકાં જ રે? અહો! ૨૪

પોલકાનું રાજ્ય છે. આજ ગાજવાજ છે;

ગાઈયે જ્યો! જ્યો પોલકાં! જ રે. અહો! ૨૫

[હપાયું: સુંદરીસુખોદ; પાછળથી બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૨૯]

ચિત્રદર્શન

(રામ સીતા બેઠાં છે ને લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—(રામ પ્રતિ) જય જય આર્ય. (સીતા પ્રતિ) નિહાળિએ^૧ આર્યા. આ પાસેની વીથિકા;^૨ એમાં મારા બતાવ્યા પ્રમાણે પેલા ચિતારાએ આર્યનું ચરિત્ર ચિતર્યું છે.

રામ—ઉદ્વેગમાં^૩ દેવીને વિનોદ બિપજાવવાનું વત્સ ! તને ઠીક આવડે છે. વારું, એમાં ત્યાંસુધીની વિગત આવે છે ?

લક્ષ્મણ—આર્યાને અગ્નિમાંથી નીકળી શુદ્ધ થવાની આર્યે આજ્ઞા કરી હતી ત્યાંસુધી.

રામ—તોણા તોણા !

૧ લક્ષ્મણની ઉક્તિનો અંશ આર્ય તેન ચિત્રકરેણ...આર્યસ્ય ચરિતમભિલિખિતં તત્ પશ્યતુ આર્યઃ । એવો રામને સંબોધીને કહેલો મળી આવે છે; પરંતુ પછીની રામની ઉક્તિ વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સીતાના વિનોદ અર્થે લક્ષ્મણે ચિત્રદર્શનની યોજના રામની સલાહથી નહિ પણ પોતાના મનના ઉઠાવથી કરી હતી. ચિત્ર બતાવતાં પણ હરવખત લક્ષ્મણ સીતાને જ સંબોધે છે. ચિત્રદર્શનની સમાપ્તિએ પણ તન્નિમિત્ત લક્ષ્મણનું બોલવું સીતા પ્રત્યે જ થાય છે. એ બધી વાત લક્ષ્મણે લેઈ ચિત્રદર્શનની આરંભની ઉક્તિ સીતાને ઉદ્દેશીને છે એમ સમજી આર્ય તેન.....પશ્યતુ આર્યા । એવો પાઠ સ્વીકારી ભાષાંતર કર્યું છે. ૨ ચિત્રની ઓળવાણી ભીતનો કોલો. ૩ બેચેની.

અનુક્રમ

આપ પાવન જે, તેને અન્ય પાવનકારી શાં !
 ન પાવક^૪ કંઈ હોયે વહિ^૫ ને તીર્થ^૬ વારિનાં. ૧૩
 ક્ષમા કરજો દેવી ! યજ્ઞની પવિત્ર વેદીમાંથી પ્રગટ-
 નારને આ જન્મારાની કહેણી રહી ! અફસોસ !

વસંતતિલકા

સંતોષી લોક જશ જળવવો છતે જે;
 મેં ભાખ્યું ભૂંડું તુજને અયિ ! ના ઘટે તે.
 શીશે સુવાસી ફૂલડું ધરવું જ હોયે;

ના મુસળે કચરવું-પાંલવું પગોએ. ૧૪

સીતા—ચાલો ચાલો આર્યપુત્ર ! તમારું ચરિત્ર
 જોઈએ. (બંને ઉઠે છે ને વીથી ભણી જાય છે.)

લક્ષ્મણ—આ મેં કહી હતી તે ચિત્રની ઓળ.

સીતા—(ધારીને જોતાં) અહો ! કેાણ આ અંત-
 રિક્ષમાં રહી ટોળે મળી હાથ જોડી આર્યપુત્રની સ્તુતિ
 કરી રહ્યાં છે ?

લક્ષ્મણ—એ તો તાડકાના વધપ્રસંગે પ્રસન્ન
 થઈ વિશ્વના મિત્ર વિશ્વામિત્રે આર્યને રહસ્ય^૭ સાથે

૪ પવિત્ર કરનાર. ૫ અગ્નિ. ૬ અસ્ત્રસિદ્ધિના મંત્ર વગેરે
 ગુપ્ત બાબત. અહિં સહગત પાંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પ્રત
 ૧, ૩, ૪ નો પાઠ સરહસ્યાનિ જૃમ્ભકાસ્ત્રાણિ યાનિ છે અને પ્રત ૨ નો
 સરહસ્યાનિ જૃમ્ભકાનિ યાનિ છે અને એ બંને ભૂલ ભરેલ છે. ચિત્રનો
 વિષય અસ્ત્રદેવતા છે, અસ્ત્રવિદ્યાનો રહસ્યભાગ નથી. રહસ્ય તો
 ઉપદેશી શકાય, આપી શકાય, ચિતરી શકાય નહિ. આ કારણથી
 અનુક્રમ બદલી જૃમ્ભકાસ્ત્રાણિ યાનિ સરહસ્યાનિ એવો પાઠ લીધો છે.

સમર્પેલાં ^૭જ્વંભકાસ્ત્ર છે; જે મહર્ષિ કૌશિકે ભગવાન
કૃશાશ્વને સેવી મેળવ્યાં હતાં.

રામ—દેવી ! અસ્ત્રદેવતાને વંદન કર.

ઈંદ્રવજ્ર

પૂર્વે પુરાણા ગુરુ બ્રહ્મ^૮ કાળે,
બ્રહ્માદિ લાખો વરસો તપ્યા જે;
આ તેમને આત્મતપઃસ્વરૂપ^૯
અસ્ત્રો રકુયાં^{૧૦} અદ્ભુત દિવ્યરૂપ. ૧૫

સીતા—નમોનમઃ અસ્ત્રદેવતાને.

રામ—એ હવે તારાં સંતાનને સ્પુરશે.

સીતા—કૃપા.

લક્ષ્મણ—આ મિથિલાના વૃત્તાંતનું ચિત્ર.

સીતા—અહો ! આ તો આર્યપુત્ર અનાયાસે શંકર
ભગવાનનું ધનુષ તોડે છે ! માથે શિખા છે, તેણે એમનું
મુખારવિંદ કેવું મનોહર લાગે છે ! એમનું શરીર ભર્યું
ને સુવાળું હોઈ કેવું દેદીપ્યમાન છે ! પ્રકુલ નૂતન નીલ
કમળના સરખી તો એમની કાંતિ છે ! એમની એ સુંદર
મોહક મૂર્તિ તાતજી વિસ્મય પામતા એકી ટશે ને ટશે
નિહાળી રહ્યા છે.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! જુઓ.

૭ બગાસું આણી ઉંઘના ધારણમાં ઘેરી લેનાર અસ્ત્ર.
૮ વેદના સંરક્ષણ માટે, અસુરો! વેદ હરી ન જાય એટલા માટે.
૯ પોતાના તપરૂપ, તપોમય, તપનાં જ બનેલાં. ૧૦ સિદ્ધ થયાં.

અનુબુદ્ધ

પુરોહિત શતાનંદ સમેત તમ તાત આ,
અર્થે છે શ્રીવસિષ્ઠાદિ સંબંધીને વિવાહના. ૧૬
રામ—સાચે જ ! જોવા જેવું છે.

અનુબુદ્ધ

જનકોને રઘુઓનો રૂડો સંબંધ એહ આ,^{૧૧}
કન્યા દેનાર લેનારે ઋષિ કૌશિક^{૧૨} જેહમાં ! ૧૭
સીતા—અહો ! આ તમને ચારે ભાઈઓને તત્ક્ષણ^{૧૩}
ગોદાન મંગળ કરી વિવાહદીક્ષા લીધેલા જોઈ છું, ને
જાણે એ જ રથજો છું ને એ જ મુહૂર્તે વર્તે છે એમ
મને થાય છે !

રામ—અહા હું પણ

મંજુભાષિણી

ઉર જાણું આજ વરતે સુલગ્ન તે,
જવ ગૌતમે^{૧૪} ઘટિત^{૧૫} યુક્ત કંઠણે,
તવ પાણિ^{૧૬} ઉત્સવ સમાન પામોને,
પ્રમદે ! પ્રમોદ^{૧૭} પ્રસર્યો રૂંવે રૂંવે ! ૧૮

૧૧ નવું, તાણું. ૧૨ વિશ્વામિત્ર. ૧૩ મંગલાર્થે ગાયોનું દાન જીએ. રામાયણ ૧૮૭૪ । ૨૭-૩૦ ॥ પુત્રાણાં પ્રિયપુત્રઃ સ ચક્રે ગોદાનમુત્તમમ્ । ગવાં શતસહસ્રં ચ બ્રાહ્મણેભ્યો નરેશ્વરઃ ॥ એકૈકશો દદૌ પુત્રાનુદિશંસ્તાન્ પૃથક્ પૃથક્ । પયસ્વિનીનાં હિ ગવાં સવત્સાનાં સુવર્ચસામ્ ॥ દદૌ શતસહસ્રાણિ ચત્વારિ રઘુનંદનઃ । તતસ્તૈઃ કૃતગોદાનૈર્વૃતઃ પુત્રૈર્મહીપતિઃ ॥ લોકપાલૈરિવ વર્મૌ કૃતઃ સાક્ષાત્ પ્રજાપતિઃ । ૧૪ ગૌતમ ઋષિનો પુત્ર શતાનંદ; જે જનકરાગ્નનો પુરોહિત હતો. ૧૫ હાથેવાળો મેળવેલો. ૧૬ હાથ. ૧૭ આનંદ.

લક્ષ્મણ—આ આર્યા પોતે; ઓ આર્યા માંડવી; અને પેલાં વહુવર શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—વત્સ ! આ જે રહ્યાં, તે કેાણ વારું ?

લક્ષ્મણ—(શરમાઈ જઈ મ્હોં મલકાવતો આડું જોઈ) હં, આર્યા ઊર્મિલા વિશે પૂછે છે. પણ કંઈ નહિ, હં વાત ઊડાવું છું તો.

(પ્રગટ) આર્યા ! આમ જુઓ આમ. આ જોવા જેવું છે. પેલા^{૧૮} ભગવાન પરશુરામ—

૧૮ અહિં મૂળમાં પ્રથમ લક્ષ્મણની અયં ચ મગવાન્ માર્ગવઃ ।, પછી સીતાની મીદક્ષિ । તે પછી રામની ઋષે નમસ્તે ।, ત્યાર પછી લક્ષ્મણની આર્યે પશ્ય અયમસાવાર્યેણ ને છેવટે અર્થોક્ત સાક્ષેપમ એવી સૂચના સાથે રામની અયિ बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति । अन्यतो दर्शय । ઉક્તિ છે. હવે વસ્તુસ્થિતિ વિચારિયે, તો લક્ષ્મણ સીતાને રામના હાથે પરશુરામના પરાભવનું ચિત્ર બતાવવા જાય છે, તે સીતાજીના ઊર્મિલા સંબંધી પ્રશ્નની વાત ઊડાવવાને માટે જ છે. પરંતુ સીતા પરશુરામના નામથી જ કંપે છે, અને ભયના થરથરાટમાં વિનોદનો પ્રશ્ન વિસરી જાય છે. આ રીતે રસાંતરના સફળ પ્રસરને લીધે પરશુરામના પરાભવના પ્રસંગની વિગત આપવાની જરૂર રહેતી નથી; એટલે કવિ તે વાત યુક્તિથી પડતી મૂકે છે. ‘સીતાને ભય ઊપજાવનારું ચિત્ર બતાવીને શું કામ છે ?’ એમ ઉપરથી જણાવતાં પણ અંદરખાને મહાનુભાવ પરશુરામના અધિક્ષેપની અને પોતાના ઉત્કર્ષની કથનીથી અંતરમાં સંકોચાતા રામ બીજાં અનેક રમણીય ચિત્ર સીતાને બતાવવાનું લક્ષ્મણને કહે છે અને પરશુરામનો પ્રસંગ એ રીતે ચૂકાવી દે છે. તત્ત્વદષ્ટિએ આમ હોવાથી રામની ઋષે નમસ્તે । એ ઉક્તિ જે પાંડિત ઈશ્વરચંદ્રની પ્રત ર માં છે જ નહિ, તે તો કેવળ અપ્રસક્ત જ બને છે; અને બીજી ઉક્તિઓમાં ચ તથા આર્ય પશ્ય પશ્ય

સીતા—ઓ રે ! મારું હૃદય ધડક ધડક કરે છે !

લક્ષ્મણ—આર્યે—

રામ—(વચમાં બોલી ઉઠી) વત્સ ! બહુ બહુ જોવાનું છે ને પછે. જો બતાવ તે.

સીતા—(સ્નેહ અને આદરની દૃષ્ટિથી) આર્ય-પુત્રનો વિનય અવધિ છે—ધન્ય છે—એ જ આર્યપુત્રનું ભૂષણ છે.

લક્ષ્મણ—આ આપણે અયોધ્યા આવ્યા—

રામ—(સજળ નેત્રે) સાંભરે છે—આહા—સાંભરે છે મને સૌ !

અનુદુઃખ

નવા પરણી આવીને પિતુશ્રી શિર ગાજતાં,
આપણા દિન માણની છાયામાં સુખમાં જતા. ૧૯
અને જનકી પણ

હરિણી

નવી કળી સમી રૂડી ઊંડેરો દાઢ વડે અને
ફૂલ શી ખીલતી દંતૂડીએ મનોહર આનને^૧

અય મસૌ એ અંશે નિર્થક નિવડે છે. આવી સમજથી પ્રથમ લક્ષ્મણની અય મગવાનુ માર્ગવઃ—, પછી સીતાની મીદક્ષિ ।, અને તે પછી લાગણી લક્ષ્મણની—આર્યેણ ।, ને છેવટે અર્ધાક્તે સાક્ષેપમ્ એવી સૂચના સાથે રામની અયિ બહુતરં દ્રષ્ટવ્યમસ્ત્યન્યતઃ દર્શય । ઉક્તિ વાંચી ભાષાંતર કર્યું છે. લક્ષ્મણ કહેવા જતો હતો કે 'પેલા ભગવાન પરશુરામ આર્યે હરાવ્યા હતા તે; પરંતુ એ વચન સીતાના ભયકંપ થી અને રામના વિનય વાક્યથી અધૂરું જ રહે છે.

૧ મ્હેા.

સહજ^૧ સર્વૃણાં અંગે જ્યોત્સ્ના^૨ સમાન સુધામયે
ચકિત કરતી માજીશ્રીને વધુ વધુ વિસ્મયે ! ૨૦

લક્ષ્મણ—જુઓ અહિં પેલી મન્થરા—

રામ—(ઉત્તર દીધા વિના ખીજ ચિત્ર ભણી વળી)
દેવી વૈદેહી !

અનુદ્રુલ

આ જો તે ઇંચુદી વૃક્ષ શૃંગવેર સમીપ જ્યાં
નેહે ભીના નિષાદેશ^૩ શુદ્ધ આવી મળ્યા હતા. ૨૧

લક્ષ્મણ—(મ્હો મલકાવી સ્વગત) હં, વચ્ચટ
માજીનો વૃત્તાંત આર્ય કેવો ગાળી નાંખે છે !

સીતા—અહા ! આર્યપુત્રે જટા ધારણ કરી, તે
પ્રસંગ ચિતર્યો છે આ !

લક્ષ્મણ—હા !

અનુદ્રુલ

સમર્પી સુતને રાજ્ય વ્રત જે વનવાસનું
સાધતા રાઘવો^૪ વૃદ્ધ તે બાદ્યે બંધુએ ગ્રહ્યું ! ૨૨

સીતા—અહો ! રાઘવોનાં કુળદેવી ! તમને નમસ્કાર.
સગર રાજાના સોમા અશ્વમેધમાં તેના સાઠ હજાર
પુત્રરૂપ અમારા પૂર્વજો.

હરિણી

ધસમસ ધસી ભેદી ભૂમિ તુરંગમ^૫ શોધતાં
કુપિત કપિલે તેજે સ્વે^૬ જે પ્રદગ્ધ^૭ કર્યા હતા,

૧ આપોઆપ. ૨ ચંદ્રના જેવાં ઝિજ્ગાં ને અમૃતમય.
૩ નિષાદ નામે અનાર્ય જાતિનો મુખી. ૪ રઘુરાજના વંશજો.
૫ ઘોડો ૬ પોતાના (સ્વ) તેજથી ૭ આળીને ભસ્મ.

તમ જ જળથી ઉદ્ધાર્યા તે સુધીર ભગીરથે
તપ તપો પૂરાં કાયા કેરાં ન કષ્ટ ગણી રજે. ૨૩
તે તમે મૈયા ભાગીરથી માણ અરુંધતીની પેઠે
તમારી વહુવર સીતાનું શુભ ચિંતવતાં રહેશે.

લક્ષ્મણ—આ જુઓ ભરદ્વાજ મુનિએ કહેલો,
ચિત્રકૂટ જવાના માર્ગમાં આવેલો સ્યામ વડ.

સીતા—આર્યપુત્રને યાદ છે કે આ સ્થળ ?

રામ—અરે !

માલિની

શ્રમ થકો કરમાયાં નાળ^૧ શાં સાવ વહીલાં
મુજ ઉર અરપી તું ધૂજતાં અંગ ઢીલાં
બહુ બહુ પરિરંભે^૨ ગાઢ^૩ અંપાઈ છાંયે
નહિં ગઈ હતી જંપી વહાલી, તે તે ભૂલાયે ? ૨૪

લક્ષ્મણ—જુઓ આ વિંધ્યાટવીમાં પેસતાં વિરાધ
ગળી જવા તત્પર થયો હતો તે.

સીતા—એનું નથી કામ. દક્ષિણના વનમાં પ્રવેશ
કરતાં આર્યપુત્રે એક તાડપત્ર લેઈ મારે માથે છત્રછાયા
કરી હતી તેનું પેલું ચિત્ર જણાય છે, તે જ હું તો
મારે ભેઈશ.

રામ—અહો પ્રિયે !

વસંતતિલકા

જો ઝાડ પહાડથી અહિં ઝરણાં ઝરે છે,
જ્યાં વાનપ્રસ્થ^૪ તપ વૃક્ષ તળે કરે છે;

૧ કમળનો દાંડો ૨ આલિંગન ૩ અત્યંત, સળંગ
૪ વનમાં તપ કરવા જઈ રહેલા ત્રીજા આશ્રમના સંસારી.

ને પ્રીહિ મુષ્ઠિયો જ તુષ્ટ ગૃહસ્થ રે' છે,

બહાલા સદા અતિથિ જેહ તણે ઉરે છે. ૨૫

લક્ષ્મણ—આ જુઓ જનસ્થાન મધ્યે આવેલો
પ્રસ્રવણ પર્વત. તેમાંથી ગુફાઓ ગહરોને^૧ ગજાવી મૂકતી
ભગવતી ગોદાવરી વહે છે, જેના ઉભય તટે ખીચોખીચ
ઊગેલી ઝાડીની લીલીછમ ઘટા ખાઓ છે. એ પર્વત
ઝરમર ઝરમર વરસ્યા કરતા મેઘને લીધે જુઓ ઝેવડો
શ્યામ સોહે છે.

રામ—દેવી !

માલિની

ઠઠવડ કરતો'તો વત્સ સૌમિત્રિ,^૧ તેણે

સુખર્થો દિન જતા ત્યાં આપણા સાંભરે ને !

વિમળ જળની આવે યાદ ગોદાવરી કે ?

તટ પર ફરતાં ત્યાં આપણે; છે ઉરે તે ? ૨૬

વળી અહિં

સજડ ભુજ અકેકે—સોડમાંહિ ભરાઈ,

સુખર્થી સુખ અડાડી—સ્નેહ શું અંક લેઈ

ગુપચુપ ગગણંતાં અકુમે^૨ આપણી તે

રજનિ જ રજની શી વીતતી સાંભરે કે ? ૨૭

લક્ષ્મણ—આ પંચવટી, ને આ આવી ચૂર્પણખા.

સીતા—હાય હાય ! આર્યપુત્રનાં દર્શન હવે

હૃલ્લભ થવાનાં !

૧ ખોહ, ખીણ. ૨ સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ ૩ સંબંધ
(ક્રમ) વગર.

રામ—અરે વિરહવ્યાકુળી !^૧ ચિત્ર છે આ.

સીતા—કાવે તેમ હો, ભૂંડું ભૂંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહેતું નથી.

રામ—હહા ! જનસ્થાનમાં જ જાણે છિયે ને ગર્હ ગુજરી સૌ અત્યારે જ અનુભવિયે છિયે એમ થાય છે.

લક્ષ્મણ—

શિખરિણી

હરી દુષ્ટે દ્વંડા કનકમૃગથી દેવનો દશા
કરી જે, સાલેતે હૃં હૃંય ટાળ્યું ઋણ^૨ છતાં !
રઘુશ્રીએ એવું કર્યું કરુણ કલ્પાંત તવ કે,
વહું શું ?-વીંધાયે કુલિશ^૩ પણ, પહાણા પણ રુએ. ૨૮

લક્ષ્મણ—(રામ ભણી નિહાળી, લાગણીથી) આર્થ,
આ શું ?

શિખરિણી

ગરે નેત્રે આંસુ અવ ત્રુટિત^૪ મુક્તાસર સમાં
વિખેરાતાં ઝીણા કણથી અથડાઈ અવનિમાં;
અને દૂમે દાળી હૃદય મહિં રાખેલ જ બળે,
જણાવી દેતી આ ટીંશી ઉભય નાસાનોય કૂલે ! ૨૯

રામ—વત્સ,

૧ વિન્નેગની હોકથીજ કડકડતી. ૨ વૈરનું દેવું. ૩ પત્થર, શિલાઓ. ૪ તૂટેલી મોતીની માળા.

પ્રહર્ષિણી

બહાલીના વિરહ તણે અસહ્ય ભારે

દુઃખાગ્નિ ઉર પ્રજ્વળત વૈરભારે;

ભારેલો ભરો ઊંબળત મર્મ કેરા

ધા પેઠે અવ ભભૂંકી ઊઠી પોંડે આ. ૩૦

સીતા—અરે અરે ! મારા મનમાં પણ કંઈ કંઈ થઈ જાય છે, અને આર્યપુત્રના વિરહમાં અત્યારે જ દૂખતી હોઉં એમ લાગે છે !

લક્ષ્મણ—(સ્વગત) પ્રસંગ બદલી નાંખું ત્યારે. (ચિત્ર તરફ દ્રી, પ્રગટ) આ જુઓ જુઓ ગત મન્વં-તરના પુરાણા ગૃધ્રરાજ પરમમાન્ય તાત જટાયુના પરાક્રમનું ચિત્ર.

સીતા—અહો તાતજી ! તમારી વત્સલતાએ તો આડો આંક ! તમે મારે માટે જીવ આપ્યો.

રામ—અહો કશ્યપ ભગવાનના કુળદીપક પુત્ર ! અહો ગૃધ્ર જાતિમાં સર્વોપરિ ! અહો પરમ પાવન તીર્થ-રૂપ ! તમારા જેવા મહાનુભાવનાં ક્યાં થવાં !

લક્ષ્મણ—આ જનસ્થાનની બીજી સીમાએ જે દંડકારણ્યનો રણિયામણો ભાગ જણાય છે, તે કૌંચવાન ?

૧ મૂળમાં અહિં ચિત્રકુજવાન પાઠ છે; પરંતુ રામાયણ ૩૯૬૯૯૫૮ માં આ ભાગનું નામ કૌંચલય (પાઠાંતર કૌંચારણ્ય) છે, તે જોતાં ઉત્તરરામચરિતનો અસદ્ પાઠ કૌંચવાન અથવા તો ચિત્ર: કૌંચવાન હોવો જોઈએ. કૌંચ એ બગવાની જાતનું પક્ષી છે. એને કચ્છમાં કુંઝ કહે છે. આવો જ પાઠનો ફેરફાર મહાવીર-ચરિતમાં પણ નજરે પડે છે. ત્યાં પાંચમા અંકમાં કુજરવત્તને સ્થાને કૌંચવત્ત સમજવાની જરૂર છે.

છે; જેમાં પેલો દનુકબંધ ચિતર્યો છે. આ જુઓ, ઋષ્યમૂક પર્વત છે, તેમાં પેલો મતંગ મુનિનો આશ્રમ છે. પેલી તાપસી શબરી તે શ્રમણા છે. આ પણે સરોવર દેખાય તે પંપા છે.

સીતા—હાં હાં આ પંપા સરોવર જોઈ, કહે છે કે—અંતરનો ઉગ્ર રોષ ક્યાં એ રહ્યો—ને આર્યપુત્ર એટલા વિદ્વજ ને ગળગળા બની ગયા, કે એમનાથી મોટેથી રોવાઈ ગયું.

રામ—દેવી ! આ સરોવરની શોભા અલૌકિક છે. એમાં

પ્રહર્ષિણી

પાંખો એ હિળવો જૂલંત મલ્લિકાક્ષે^૧

ડાલે છે સરસિજ^૨ દીર્ઘ દંડવાળાં;

તેનાથી ખરો ફરો આંસુ આવતામાં,

ભાળી મેં કુવલયપૂર્ણ^૩ ભૂમિ ચક્ષે !^૪ ૩૧

લક્ષ્મણ—જુઓ જુઓ આ આર્ય હનુમાન.

સીતા—અહો ભાગ્યવંત વત્સ મારુતિ ! જીવતરે^૫ નિરંતરને માટે અકારુ થઈ પડ્યું હતું એવા અગાધ સમુદ્રમાંથી એણે મને ઉદ્ધારી હતી. એની હું ભારે આભારી છું.

રામ—ખરે જ.

૧ પગે ને ચાંચે ભૂરા રંગના હંસ. ૨ ઘોળાં કમળ. ૩ ભૂરાં કમળ. ૪ આંખ. ૫ મૂળમાં ચિરણિવિવિજીઅલોઅસમુદ્ધરણગુરુઓવઆરી પાઠ છે, તે ભૂલ ભરેલો છે. સીતાજી અહીં હનુમાને જગત ઉપર ઉપકાર કર્યા વિશે નથી કહેતાં, પણ અશોક વાડીમાં પોતે સદૈવના

અનુદ્વેષ

આપણે ને ત્રિભુવને છિયે આભારી એહના
વીરના !^૧ હર્ષુ ને નિર્ભુ વીર મારુતિ તેહ આ ! ૩૨

સીતા—વત્સ ! જેને કૂલોના ગુચ્છે ગુચ્છ બાઝ્યા
છે એવાં કદમ્બોમાં કળા કરી મોરલિયા નાચી રહ્યા છે,
તે આ પર્વત કયો વારું ? એમાં પેલા વૃક્ષ તળે આર્ય-
પુત્ર ચિતર્યા છે. એમના મુખારવિંદ પર પ્રતાપની છાયા
છવાયલી છે તે માફ; બાકી કાંતિ છેક શ્યામ પડી ગઈ
છે. અરે એ તો ^૨આ મૂર્છિત થઈ ગયા છે અને ચોધાર
રડતા વત્સે એમને ઝાલી રાખ્યા છે.

લક્ષ્મણ—આર્યા !

શોકમાં ખૂટી ગયાં હતાં તે સમયે રામના કુશળ સમાચાર કહી તેણે
પોતાના ઉપર જે ભારે ઉપકાર કર્યો હતો તેને સ્મરે છે. રામચંદ્રજી,
એ ઉપકાર સ્મરણના અનુસંધાનમાં કહે છે, કે તમે જ નહિ પણ
હું—એટલે કે આપણે, તેમ જ ત્રણે ભુવને એમનાં આભારી છિયે.
મને તમારી ભાળ કાઢી લાવી એણે આભારી કરેલ છે, ને વિશ્વમાં
ત્રાસ વર્તાવતા કંઈક દાનવોનો ખોડો કાઢી ત્રણે લોકને આભારી
કરેલ છે. આ અને એવાં બીજાં કારણોને લીધે જીઅસોઅ (સંસ્કૃત
જીવિતશોક) પાદ બ્રષ્ટ જીઅલોઅ ને સ્થાને યોજી ઉપર ભાષાંતર
આપ્યું છે.

૧ વીરપણું, પરાક્રમ. ૨ મૂળમાં મુહુત્તં સમયવિશેષવાચક
છે, તેને માટે સામાન્ય સમય માત્ર ન દર્શાવવા ભાષાંતરમાં ‘ આ ’
વાપરેલ છે.

મંદાકાંતા

૧અદ્રિ આ તે કુટજ ૨કુસુમે મહેકતો માલ્યવાન,
તેની ટોચે નવજળ સર્યો એ ઠર્યો મેઘ મલાન.૩

રામ—

હાં હાં જાંધુ ! જસકર, વધુ સાંભળ્યું મેં ન જાયે,
બહાલી કેરો વિરહ વિસમો આવિયો એમ થાયે ! ૩૩

લક્ષ્મણ—અગાડી હવે આર્ય અને આદરપાત્ર
વાનરો તથા રાક્ષસોનાં એક એકથી અધિક અસંજયાત
અદ્ભુત પરાક્રમે ચિતર્યા છે. પણ આર્યા થાકી ગયાં છે
માટે ભારી વિનાંતિ છે કે હવે એ જોવાનું બંધ રાખિયે
ને આર્યા વિશ્રામ લે.

[છપાયું: સમાલોચક: ૧૯૦૮

ઉત્તરરામચરિત

અંક ૧

અનુષ્ટુપ

કળા પ્રહ્લતાણી નિત્યસ્વરૂપા જે સરસ્વતી,
તે સ્પુરે! ઉર ! એ પૂર્વ ગુરુને વંદી વીનતી. ૧
વસીને વહને એને વશીને વશ વર્તતી
સેવે એ પ્રહ્લને નિત્યે સ્વયં દેવી સરસ્વતી. ૨
માજી અરુંધતી સંગે રાજમાતા જમાઈના
આશ્રમે છે ગયાં યજ્ઞે શ્રીવસિષ્ઠની છાયમાં. ૩
રાજા દશરથે, શાંતા કૂંવરી પ્રગટેલ, તે
દત્ત પુત્ર થવા દીધી અંકે અંગનરેશને. ૪
કંઈ એ કરિયે તેમાં કહેણી, કહેની, નહોય શે ?
જન દુર્જન વાણી ને પ્રાચીની શુદ્ધતા વિશે. ૫
દુષ્ટ રાક્ષસના વાસે મૈયા જનકીજી રહે
લંકાએ અગ્નિમાં શુદ્ધિ થઈ તેના અનિશ્ચયે;
સતીના સત સંબંધે આશંકા આણી અંતરે,
ભજવી ભાવ દે દોષ દેવીશ્રીને ય એ અરે! ૬

વસંતતિલકા

આવેલ ધાઈ મળવા મિથિલેશ નેહ,
માણી મહોત્સવ સિધાવી ગયા વિદેહ.
તેની વ્યથા મિટવવા રઘુનાથ હાવે
દેવીનિવાસ ધરમાસન મૂકી આવે. ૭

અનુષ્ટુપ

કરે સ્થાપન જે શ્રીત અગ્નિ કેરું, ગૃહસ્થ તે
ગમે ત્યાં લગીં અન્યત્ર સ્વેચ્છાએ ન રહી શકે;
કેમકે નિત્યહોમાદિ કર્મ જે કરવાં કહ્યાં,
તે પડે ને નડે તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત મહા મહા. ૮

વસંતતિલકા

વત્સે! સમસ્ત જડ જંગમ ધારનારી
જે દેવી, છે જનની તે અવની જ તારી;
ને બ્રહ્મવાદ મંહિ આદ્ય જ જે વિદેહ
રાજા પ્રજાપતિ સમા, તવ તાત તેહ;
જેના અમે કુલગુરુ ત્યમ દેવ સૂર્ય,
તે રામભદ્ર વર્ણી છે પતિ ભૂપવર્ય;
આશીશ શી જ તવ દેવી તને અનેરી?
તું હો પનોતી પ્રસૂતા સુત વીરકેરી! ૯

અનુષ્ટુપ

સાધુ સંસારના ભાવી હોય તેવું ભણે, તહીં
ઋષિ આદ્ય વહે તેવું ભાવી આવી મળે સહી. ૧૦

ઉપજ્ઞતિ

રોકાવું યજ્ઞે પડયું છે અમારે;
નવા વયે છે નવું રાજ્ય તારે;
સંતોષી સૌને જશ વત્સ! લેજે;
સર્વસ્વ રાજતણું એક એ છે. ૧૧

અનુબંધ

પ્રજા સંતોખવા રહેજે સુખ સનેહ દયા તથા
જાનકી એ તજી દેતાં ન રજે મુજને વ્યથા. ૧૨

રથોદ્ધતા

પર્સતાં કિરણ ચંદ્રનાં ઝમે
ચંદ્રકાંત જળ, તે વિધે શ્રમે
સ્વેદણિદુ ઝરતો ધરી પ્રિયે
ખાહુ કંઠ જીવને જીવાડિયે ! ૩૪

શિખરિણી

પ્રિયે ! તારા સ્પર્શે વિકૃતિ નવલી-જાગૃતિ તણી,
મુદાની, નિદ્રાની, વિષની, મૂરછાની, મદતણી,
ન જાણું કેવી એ ?-પ્રગટી જડ સૌ ઇન્દ્રિય કરી,
હરે ને પૂરે છે અવ અજબ ચૈતન્ય, પસરી ! ૩૫

વસંતતિલકા

તારાં મોંઠાં વચન છે તન તર્પનારાં,
કાને અમી ઉર રસાયન અર્પનારાં;
સૌ ઇન્દ્રિયે મધુર મોહ બહાવનારાં
ને જીવ ફૂલડું બહોલાયું ખીલાવનારાં ! ૩૬

રથોદ્ધતા

જ્યાં તૂં જપો જતો બહારો ! બાહ્ય ને
ચૌવને, લવનમાં અને વને;
આ સદાનૂં ઊંસોસૂં જ પાણિ તે,
પર્સવા ન પરનારો પાર્મો જે. ૩૭

શિખરિણી

અવાસે આ લક્ષ્મી; અમીનું નયને અંજન જ એ;
 અને અંગે અંગે પરસકરસૂં અંદન જ એ;
 ધરેલો આ કંઠે કર શિશિર મોતીસર જ છે;
 રુચે શૂં ના એનું રૂંડું? અહહ ભૂંડો વિરહ છે ! ૩૮

શાદ્દલવિકીરિત

જેનો ના પલટાય રંગ સુખમાં ને દુઃખમાં સર્વદા,
 રીઝી રીઝવવા જ સૌ સ્થિતિ વિશે જ્યાં ખંત ખીલે સદા,
 ના પામે ઘટવા ઘટે ઘડપણે જેની રજે મિષ્ટતા;
 આ જીવ્યું વિરલુંજ, ધન્ય જીવ્યું આ, ઇષ્ટે જીવ્યું જીવ્યું આ!
 જાયે આવરણો ટપી જહીં સઉ સંકોચ ને લાજનાં,
 પ્રીતિના પરિપાકના અવધિનો ઉત્કર્ષ જામે જહાં,
 ને જેણે કરી ઝાળ ઝાઝી મંહિ એ હૈયું કરે સર્વથા,
 આ જીવ્યું વિરલુંજ, ધન્ય જીવ્યું આ, ઇષ્ટે જીવ્યું જીવ્યું આ! ૩૯

પ્રહર્ષિણી

દેવીને પરધરવાસનું કલંક,
 લાગેલું શમવ્યું ઉપાય અદ્ભુતે, તે
 સંભોગે વિપરીત દૈવના દુરંત
 આજે આ ઊંખધ્યું અલકવાત પેઠે.

૪૦

અનુક્રુષ્ઠ

વ્રત સત્પુરુષો કેરું પ્રજા રાખવી રાજ એ,
 મને ને તજી પ્રાણોને પાળ્યું જેહ પિતાજીએ. ૪૧

૧ સત્પાર્થિવો કેરું.

શાલની

રે'ણી રૂડી સૂર્યવંશી ક્ષિતીશે
 શોભાવી જે લવ્ય વિમ્બે વરિષ્ઠે,
 મારે લીધે તેહને હાલ ડાઘ
 લાગે તો તો ધિછ્ન હૂં'હીનભાગ્ય !

૪૨

અનુબુલ

અપાપી તું વડે લોકે, પાપી લોકેકિત તું પ્રતિ !
 સનાથ પૃથિવી તૂંથી, તું અનાથ મરે સતી !

૪૩

ઇદવજ્ઞ

ઇક્ષ્વાકુ કેરું ઘર રહાય સૌ એ
 રોપાયું ત્યાં દોષનું બીજ દેવે !
 વૈદેહીની અદ્ભુત શુદ્ધિ જે, તે
 માને શી રીતે જન સિદ્ધ છેટે ?

૪૪

રથોષ્ઠતા

જગ્ગવો જીવ રહ્યો ન બહાલથી
 પોષોં તોષોં વિધ એવી બાલ્યથી
 પાળોં પોપટોં શી બહાલીને મિથે
 હૂં કસાઈ મૂઠ્ઠે મોતને મુખે !

૪૫

અનુબુલ

દુઃખની શુદ્ધિ અર્થે જ દેહે શુદ્ધિ ટકી રહી !
 વીંધવા મર્મ હા પ્રાણો દઢવજ્ઞ જન્યા સહી !

૪૬

એ પવિત્ર મહાત્માઓ; તેમનાં નામ લેઈને
 આ પાલકી દુરાત્મા હૂં કડું દૂષિત એમને ! ૪૭
 મુજથી દૂર થા દેવી ! હૂં હત્યારો ચંડાળ છું.
 પ્રીછી ચંદન યોગારા ઝેરી આડે નોડાઈ તું ! ૪૮

પ્રહર્ષિણી

વિશ્વાસે પડો ઉર રાંકડી ઊંઘે ને
 ફેફે આ ભયથી ગરિષ્ઠ ગર્ભ, તેને
 હત્યારો દઈ દઉં આ હૂં સાવળેને:-
 બહાલીને મુજ ગૃહલક્ષ્મી ભાખૂં જેને ! ૪૯

અનુકુલ

હમે લવણ; વર્તાવે ત્રાસ; બહાર કરો તમે:
 શરણે તમ કાલિંદીતીરના તપસી^૧ અમે, ૫૦
 એ પવિત્ર સુતા વેદી પવિત્રે પ્રસવી તમે.
 પ્રોઢેરું પુણ્યધન એ રઘુ ને જનકોનું છે. ૫૧

અંક ૩

વસંતતિલકા

તું ચંદની નયનની, અમો અંગની તું,
 હૈયાનું હીર તું જ, જીવની જીવની તું,
 બહાલે ભર્યું વહીં ભલી પ્રતિ એવું એવું
 એના થઈ જ-અથવા વધુ શું જ ફેલેવું ? ૨૭

પંચરાત્ર

આરંભનો શ્લોક

ગગન સમુદ્ર ખેડનાર શકુનીશરૂપી નાવકેરા કણ્ઠધાર,
દ્રોણ મેઘના સમાન ભીંને વાન લગવાન ભીમ તાપ હરનાર,
કાર્તવીય અર્જુનસરીખા ભીષ્મ યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન, વિષ્ણુકાર,
રક્ષો સર્વને વિરાટ અભિમન્યુ આપનારા ઉત્તર ગિઠાવહાર.

શકુનીશ—ગરુડ, અભિમન્યુ—અભિગતમન્યુ, ક્રોધાયમાન.

અંક ૩

વંશસ્થવિલ-અનુદુલ

ન કૃષ્ણના ચક્ર શકી ડરી, હણી
સુકીર્તિ સૌ પાંડવ કીર્તિશેષની
હરી ગયો કે અભિમન્યુને; અને
શક્યા ન રક્ષી કુરુવીર એહને!

નકામાં કામઠાં હાવાં ધરી કર ધનુર્ધરે
ધરણીતલમાં લાજ મરવાનું રહ્યું ખરે ! ૧

માલવિકાગ્નિમિત્ર

અંક ૧

ઉપજ્ઞતિ

જૂનું કરીને ન જ સર્વ સારું; નવું કરીને ન કંઈ નઠારું;
તજે ભજે જોઈ સુજાણ જાતે; બીજની આંખે જ જુએ બીજ તે.૨

આર્યા

ઇન્દ્રુ ઇન્દ્રુ શિરે ધરેલી આશા હું બળવવા સલાજનની,
આ દાસી દક્ષ બળવે જ્યમ આશા રાણી ધારણીની. ૩

મૃચ્છકટિક

(માતીની ગાયી)

અંક ૧

સંધરા

આંટી ભોગીન્દ્રકેરી દઢ દુપટ દઈ^૧ બંધ પર્યંક બાંધી
ને પ્રાણાયામ સાધી વિષયવિમુખ થૈ ઇન્દ્રિયો રોધી બાંધી
જોતાં પોતાનું પોતે સ્વરૂપ અરૂપ જે તાત્ત્વિકી દષ્ટિ સાંધી
બ્રહ્માનંદાનુરાગી શિવ શિવમય તે સર્વ ટાળેા ઉપાધિ. ૧

વસંતતિલકા

આ આંગણે અધરથી પૂરવે પડાવી
લ હંસ સારસ જતા બળિ આવી આવી
તે કામ ઊર્ગી નીકળ્યાં તરણાં અરેરે !
ત્યાં આજ આ કણ પડે મુખ કીટકેરે ! ૯

કાળે કરી મદ મતંગજનો મૂકાયે
તેને ભમંત ભમરા તણે જેમ જાયે,
અર્થી જનો ધન જતાં કરી તેમ આજે
વળે મને ય નિરખી ઉર એ જ દાઝે. ૧૨

પુષ્પિતાગ્રા

છળો છળો છબિલી ! ધનધ્વનિથી
અહો ! શું પળે ભયભીત હંસણી શી ?
રણુઝણુ વિટની વીણાની તોલે
તુજ ઝણુકે મણિકુંડળો કપોલે. ૨૪

૧ સપટ દુપટ દૈ (પાદાંતર).

વસંતતિલકા

આભૂષણે રણુઝણે તુજ, ને તું શાને
નાસે છ રામથર્કો દ્રૌપદીના સમાને ?
આ હું હરું અલિ ! તને, કપિયે સુભદ્રા
વિશ્વાવસુની ભગિની હરૂં તેમ ભદ્રા ! ૨૫

સુંદરી

ભજી માનકરી જ માનની !
ખૂંબ ખા મરછીનું માંસ, માનની;
મસ મરછી જ અરછી જો જડે,
કઈ કૃત્તીય સડય મડે અડે ? ૨૬

દંડવન્ત

શું ભીમ તે, ભાર્ગવ તે અરે શું,
દુઃશાસને શું, દશકંધરે શું ?
જો પાર્થ પેઠે જટિયાં હું ઝાલી
દર્શાવું શૂરાતન દાવ વાળી. ૨૭

આર્યા

સખળી અનુવાળે આ દૃષ્ટિ નળળી પડી જઈ જ પળમાં
મીંચી જણાય જાણે છતાં ઊંઘાડી તિમિરદળમાં ! ૩૩

વસંતતિલકા

જાયે લપાઈ જલદે વીજ જોતજોતે
તું એ અલોપ તિમિરે ત્યમ થાય પોતે;
આ કૂલમાળ તુજને પણ તીવ્ર વાસે
ને નેપુરે તુજ તીણા રણુકે પ્રકાશે. ૩૬

ઉદ્ભવ

ને ભંચરાથી જટિયાંથી આ મેં
 આલી તમે હો લટિયાંથી આમે;
 લે ત્રાક, હે રાક, ખરાક બેમે—
 કાં શંભુને કાં ભવને ભલે ને. ૪૧

અનુબદ્ધ

શિક્ષા નાટ્ય-કળાકેરી પામી પૂર્તશિરોમણિ
 ભુવતી ભુગતી બાણે સ્વર ફેરવવાતણી. ૪૨
 અમે આ યૌવનધના લલના શોધિયે સહી;
 અંધારે જ અમર્યાદા બ્રમે એના થઈ ગઈ. ૪૪
 અનુગ્રહ તમારો આ વધાવી શિર ધારિયે;
 ક્ષમા વડે લીધા જીતી તમે આ શસ્ત્રધારી એ. ૪૫

ઉદ્ભવ

ના અર્થોને સંપત્તિમાં ઉવેખતાં
 ખાલી થયો બચકને જ પોંખતાં;
 ગ્રીષ્મે તૃષા પંથો જનોનો તોખતાં
 બચે મૂકાઈ સર જેમ સર્વથા. ૪૬

વૈશ્વદેવી

એ તે સંપાતીપુત્ર શું કામનો છે ?
 કે અશ્વત્થામા કુંતી ને સમનો છે ?
 કે શું રાધાનો રાવણ શૌર્યસેતુ ?
 પંડે પાંડુનો કે શું છે શ્વેતકેતુ ? ૪૭

અનુબંધ

થંભે બંધાય છે હાથી, વાગે વાજિ ઝલાય છે,
સધાયે હૃદયે શ્યામા; લામા બીજા બંધાય છે. ૫૦
કીધી દૂષિત મેં કેા આ પામરિયે ભ્રમે ભમી
આછી વાદળિયે છાઈ શરદિન્દુકળા સમી. ૫૪

માલિની

અળહળ અળકે છે દીપ ઓ વિશ્વકેરે
વિશદ કુમુદબંધુ ઇંદુ નક્ષત્ર-ઘેરો;
તિમિર મહિ વિરાજે જેહનાં શ્વેત વાને
કિરણ સઘન પંકે દુઝધારા સમાને. ૫૭

અંક ૨

આર્યા

લેખાના ઘોખામાં લાખો હલિકને લણી જ અગિયારાં
ઘોરી રાના રાહે હંતાઉં આં હું આ વારાં ? ૨

રુચિરા

અદ્યેા અદ્યેા ઉંભ કહિ લાગી જાય સે ?
હરામખોર હલિકને વહાય સે !
ડગે ડગે ધળ ધુખો ધ્રાહકે પડે !
ઢગા ઢગી સોંદ સહો સોપડે મ્હુડે ? ૪

આર્યા

જો કે હું હમણું કે જીવેા દુષકિયુંજ મોત સે, તોયે
પાહાના પટકારે હેયું હાયું ન આ જાયે ! ૬

પુષ્પિતાશ્રા

ધન અઢળક લે ય દે સદા એ,
 ભય ન પરાજયનો ધરે કદા એ,
 વિજય વધુ વધુ જ ચિત્ત ટેવે,
 સમરથ સાધનવાન નિત્ય સેવે. ૭

અનુપદ્મ

ફટ રે ફટ રે મૂર્ખા! તું દશેન્દ્રિયવંત ને
 નરને દસ સોનૈયા માટે લાતે ભૂંડા હણે! ૧૩

આર્યા

મેરું જેવા મોટા મેગળને હાંગથી હણી બળમાં
 મૂકાવ્યો મેં મેંકું મૂડેથી મોતના જતી પળમાં ૨૦

અંક ૪

આર્યા

ધન ઘેરાવો, રજની અંધારો, ઝડો પડો મુસળધારે
 વાલમને મળવાને અધીરું ઉર લેખવે નવ લગારે. ૩૩

અનુપદ્મ

ન હોવાથી કને ફૂટી બહામે ગઈ રાત્રિએ
 તારા પ્રેમે પચી કીધું કર્મ સાહસ મેં પ્રિયે! ૫

શાદ્દલવિકીડિત

શ્યામા સાસરવાસણી ફૂલમચી વેલી શી લૂંટું ન હું,
 સંચેલો વળી ગર્થ યજ્ઞ અરથે ના વિપ્રકેરો મહું,
 ના હું ધાવ કનેથી ધાવણું હરું છું ધરાણે ભરું;
 સારાસાર વિચાર ચોરી કરતાં એ નિત્ય ચિત્તે ધરું. ૬

અનુષ્ટુભ

પરણેતરનું પામી આ પાનેતર દોહલું
જેનાથી તેહને ન્યાળી નમી ભજવીં લે ભલું.

૭

પુષ્પિતાગ્રહ

પૂરી દાધે વણવાંક બંદિખાને

શઠ અરિએ ડર ખાઈ, તે સખાને

જઈ ઝટપટ રાહુએ ગ્રસેલા

શશીની દશાથી મૂકાવું હું સવેળા. ૨૭

મૃચ્છકટિક

(માતૃની ગાયી)

સંધિચ્છેદ નામનો અંક ૩

ખાતર પડયું

(ચારુદત્તનો નોકર વર્ધમાન પ્રવેશ કરે છે.)

વર્ધ—આર્ય ચારુદત્ત ગાયન હાંભળવા ગયાને
બહુ વાર થઈ. મધરાત વીતી જવા આવી છે. તેમ છતાં
ઐ ઐઐ! આવ્યા નહિ. ચાલ તારે ખડકીમાં જઈ જરા
આડો થાઉં. (ખડકીમાં જઈ આડો થઈ) અહા !

સુંદરી

કુમળા મનનો અને લલો

ધનહીણો ય ધણી ભણું લલો;

નખળા મનનો અને ફૂંડો

ધનગંધો ધણો તે મહા ભૂંડો. ૧

(એવે ચારુદત્ત અને મૈત્રેય પ્રવેશ કરે છે.)

મૃચ્છકટિક

સંધિચ્છેદો નામ તૃતીયોઽઙ્કઃ ।

વર્ધમાનકઃ—(પ્રવિશ્ય) કા વિ વેલા અજ્જચાલુદત્તશ્ચ ગન્ધર્વં
શુણિદું ગદશ્ચ । અદિક્કમદિ અદ્ધલઅણી । અજ્જ વિ ણ આઅચ્છદિ । તા જાવ
બાહિલ દુઆલશાલાણ મદુઅ શુવિશ્શં । (તથા કુર્વન્) ।

શુઅણે મિચ્છાણુકમ્પકે શામી ણિદ્ધણકે વિ શોહદિ ।

પિશુણે ઉણ દવ્વગવ્વિદે દુક્કલે વ્ખુ પલિગામદાલુણે ॥૧॥

(તતઃ પ્રવિશતિ ચારુદત્તો મૈત્રેયશ્ચ ।)

ચારુ—મિત્ર ! આજે અશ્વર્ રેભિલે

વસંતતિલકા

શું ગાન અયું સરખું સ્ફુટ શુદ્ધ ભારી,
ભાવે ભયું મધુર સુસ્વર મોહકારી !
જીભે વખાણ કરું શાં ? લહું મન મોહી
ગોરી જ વેશ નરનો લઈ ગાય ઠાઈ ! ૨

અહાહા !

શાદ્દલવિકીડિત

મૂર્છાવી લય લેઈ તાર, વિરમી મંદ્રે રૂંડી રીતથી,
એકાએક અમી, ધૂમાળી, પલટો દેઈ પૂરી પ્રીતથી,
ગાતાં કેમળ કંઠથી, સ્થિર કરે વાતાં વીણા ખાંતથી
જાતા સુર ભળી હનુય મુજ આ કણે રમે ઠાઠથી ! ૩

ચારુ—વયસ્ય સુઠુ સ્વલ્પ ભાવરેભિલેન ગીતમ્

રક્તં ચ નામ મધુરં ચ સમં સ્ફુટં ચ
ભાવાન્વિતં ચ લલિતં ચ મનોહરં ચ ।

કિં વા પ્રશસ્તિવચનૈર્વહુભિર્મુક્તૈ—
રન્તાર્હિતા યદિ ભવેદ્દનિતેતિ મન્યે ॥૨॥

અપિ ચ—

તં તસ્ય સ્વરસંક્રમં મૃદુગિરઃ સ્પિષ્ટં ચ તન્મોસ્વનં
વર્ણનામપિ મૂર્છનાન્તરગતં તારં વિરામે મૃદુમ્ ।
હેલાસંયમિતં પુનશ્ચ લલિતં રાગાદ્ દ્વિરુચ્ચારિતં
યત્સત્યં વિરતેઽપિ ગીતસમયે ગચ્છામિ શૃણ્વન્નિવ ॥૩॥

મૈત્રે૦—મિત્ર ! ચકલાનાં અને શેરીનાં કૂતરાં પણ નિરાંતે સૂતાં છે, માટે બીજી વાત પડતી મૂકી ચાલો આપણે ઘેર. જુઓ, જુઓ, પેલા ચંદ્ર ભગવાન પણ અંધકારને જાણે અવકાશ આપતા હોય તેમ અંતરિક્ષનો મહેલ ખાલી કરે છે.

ચારુ૦—તેં ખરાબર કહ્યું, મિત્ર.

આખ્યાનકી

જળે ડૂબેલા વનહસ્તી કેરો

તીણો શું દંતૂશળ હોય તેવો

ઊંચી આણી અન્વિત આથમંતો

મથંક^૧ દીસે તિમિરે દોંપંતો. ૪

મૈત્રે૦—આ ધર આંચું. અરે વર્ધમાન !
ખારણાં ઊઘાડ.

મૈત્રે૦—મો વઅસ્સ આવણન્તરરચ્છાવિહાણસુ સુહં કુકુરા વિ સુત્તા ।
તા ગેહં ગચ્છેમ્હ । (અગ્રતાં વિલોક્ય) । વઅસ્સ પેક્ખ । एसो वि अन्धआरस्स
अवआसं विअ देन्तो अन्तरिक्खपासादादो ओदरदि भअवं चन्दो ।

ચારુ૦—सम्यगाह भवान् ।

असौ हि दत्वा तमसेऽवकाश—

मस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य

तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥૪॥

મૈત્રે૦—મો એદં અમ્હાણં ગેહં । વહુમાણઆ દેહિ દુઆરઅં ।

વર્ધ૦—ભટ મધતરેયનો હાદ હંભળાય છે. માટે
આર્ય ચારુદત્ત આવ્યા. ચાલ, ખારણાં ઊઘાડું.
(ખારણાં ઊઘાડી) આર્ય ! નમહકાર. ભટ ! તમને
પણ નમહકાર. આ બધાનું બધાવું છે તોં વીહમો, આર્ય.
(બંને બિછાના પર બેસે છે.)

મૈત્રે૦—વર્ધમાન ! રદનિકાને હાક માર, પગ ધુએ.

ચારુ૦—અરે શું કરવા ? બિચારી બંધે છે તેને
જગાડો માં.

વર્ધ૦—ભટ મધતરેય ! હું આર્યને પાણી રેડું
છું. તમે પગ ધુઓ તો.

મૈત્રે૦—(ગુસ્સાભેર) જુઓ તો ખરા, આ દાસ
પોતે પાણી રેડે, ને આ બ્રાહ્મણ પગ ધુએ ! કેત્રી વાત !

ચારુ૦—ના ના મિત્ર, વર્ધમાન જ પગ ધુએ છે. (પગ
ધોઈ રહ્યા પછી વર્ધમાનને) લે, હવે મૈત્રેયના પગ ધો.

વર્ધ૦—અજ્ઞમિત્તે આહ શલશંજાં એ શુનીઅદિ । આગદે અજ્ઞચાલુદત્તે ।
તા જાવ દુઆલઅં શેદેમિ । (તથા કૃત્વા) । અજ્ઞ વન્દામિ । મિત્તેઅ તુમં
વિ વન્દામિ । અથ વિત્થિણે આશણે ણિશીદન્તુ અજ્ઞા ।

(ઉભૌ નાટ્યેન પ્રવિશ્યોપવિશતઃ ।)

મૈત્રે૦—વટ્ટમાણઆ સ્થણિઅં સદ્ધાવેહિ પાદાહં ધોશ્શુદું ।

ચારુ૦—(સાનુકમ્પમ્) અલં સુમં જનં પ્રવોધયિતુમ્ ।

વર્ધ૦—અજ્ઞ મિત્તેઅ અહં પાણિઅં ગેહે ! તુમં પાદાહં ધાવેહિ ।

મૈત્રે૦—(સક્રોધમ્) મો વઅસ્સ एसो दाणिं दासीए पुत्तो पाणिअं
ગેહેદિ । મં ઉણ બ્રહ્મણં પાદાહં સોચ્ચાવેદિ ।

ચારુ૦—વયસ્ય વર્ધમાનકઃ પાદૌ પ્રક્ષાલયતિ । (તથા કૃતે વર્ધમાનકં
પ્રતિ ।) દીયતામિદાનીં બ્રાહ્મણસ્ય પાદોદકમ્ ।

મૈત્રેય—મારે પણ ધોવા કેવા ? લોચ જ બંદાને
તો પણ ધોઈને પણ લોટવાનું છે.

વર્ધ—ભટ, તોયે મારે ધોવા તો ખરા. ('પગ
ધોયા પછી) લો, ભટ, આ પેલી હોનાના ઘયેણીની
ચોટકી, જે દા'ડે મારે ને રાતે તમારે હાથવવાની છે.
હંભાજીને. (આપીને વિદાય થાય છે.)

મૈત્રેય—શું હજી પણ આ રહી છે ? આખી ઉઝ-
ચિનીમાં કેાઈ ચોર પણ મુઓ નથી, કે જે આ નિદ્રા-
ચોરની વેતરણ કરે.

(ચારુદત્ત ઝાકાં ખાતો ખાતો ' મૂર્ધ્ધાવી' બોલે બોલે છે.)

મૈત્રેય—કેમ, ધારણ આન્યું કે ?

ચારુ—એવું ખરું ખરું.

મૈત્રેય—કિં મહા પાદોદણ । મૂર્ધિ જોવ્ય મહા લોચિદ્વં ।

વર્ધ—અજ્ઞ મિત્તેષ તથા વિ ધોદ્દશં । (તથા કૃત્વા ।) એદં તં
શુવણ્ણમ્બડં મહા દિવા તુહા લત્તિં ચ લક્ષિદ્વં ગેહ્ણ । (ઇતિ દત્ત્વા
નિષ્ક્રાન્તઃ ।)

મૈત્રેય—(ગૃહીત્વા) અજ્ઞ વિ એદં ચિદ્દુદિ । કિં એથ ઉજ્જહ્ણીએ
ચોરો વિ ણત્થિં જો એદં ણિદ્ધાચારં અવહરદિ ।

(ચારુ નિદ્રાં નાઘ્યંસ્તં તસ્યેતિ પુત્તઃ પઠતિ ।)

મૈત્રેય—અવિ ણિદ્ધાઅદિ મવં ।

ચારુ—અથ કિમ્ ।

વંશસ્થ

લલાટથી આ જયમ કાંઈ ઊતરી

અદૃશ્ય રૂપે ડબ નેત્ર આવરી

હરી સહુ શક્તિ જરા સરીખડી,

પૂરેપૂરી કાવો જ જય નીંદડી. ૫

મૈત્રે૦—ત્યારે પોઠી જ જાયે.

(બંને સૂઈ જાય છે ને ગાઢ નિદ્રામાં પડે છે,
એવે શર્વાલિક પ્રવેશ કરે છે.)

શર્વો૦—હા....!

વસંતતિલકા

સંચાર પેરથી કરી શકું એ સુમારે

વિદ્યાબળે બળથી ખાતર આરપારે

પાડી ત્વચા શરીરકેરી પરી કરીને

ભોગીન્દ્ર અર્જુવત પેસું સરી સરીને. ૬

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी

ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।

अदृश्यरूपा चपला जरेव या

मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥૫॥

મૈત્રે૦—તા સુવેદ્ય ।

(નાદયેનાંમો સ્વપિતઃ । તતઃ પ્રવિશતિ શર્વાલિકઃ ।)

શર્વો૦— કૃત્વા શરીરપરિણાહસુખપ્રવેશં

શિક્ષાબલેન ચ બલેન ચ કર્મમાર્ગમ્ ।

ગચ્છામિ ભૂમિપરિસર્પણઘૃષ્ટપાશ્વો

નિર્મુચ્યમાન इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥૬॥

વંદામાં ખાતર પાડી વાડીમાં પેઠો. હવે ઘર ફાડું.
 (ભીંતે હાથ ફેરવી) હાં, અહિં સૂર્ય લગવાનને અર્ધ
 આપતાં નિત્ય પાણી પડવાથી ભોંય બોદાઈ ગઈ છે ને
 લૂણો પણ લાગ્યો છે, વળી કોળે વહીઓ પણ પાડી
 છે. કામ થઈ ગયું ! અહિં જ કોચું. (કામ પૂરું થતાં)
 હાં. થયો આરપાર રસ્તો. જય ગણેશબંધુ કાર્તિકેય !
 (પેસી નજર ફેરવી) અરે ! બે પુરુષ સૂતા છે. રહો,
 ખારણું ઊઘાડું, જેથી નાશી પણ છૂટાય. મૂઠં ખારણું
 પણ કંઈ કાળનું કાટ ખાઈ જઈ ચૂક્યવે છે. લાવ,
 ટેકાવીને ઊઘાડું. (ઊઘાડી ચારે તરફ ફેંકેાળી) અરે !
 આ તો મૃદંગ છે ! આ તો દર્દુર અને આ તો પણુવ
 છે ! આ તો વીણા અને આ તો વેણુ છે ! અને આ તો
 પોથાંનાં થોથાં બાંધ્યાં છે ! ચાલ, રામ. આ તો
 ઢમઢાલ ને માંહિ પોલ દેખું.

મૈત્રે૦—(સ્વપ્નમાં) લે, મિત્ર લે, આ ઘરેણુંની પોટડી.

વૃક્ષવાટિકાં પરિસરે સંધિં કૃત્વા પ્રવિષ્ઠોઽસ્મિ । તદ્યાવદિદાનીં ચતુઃ-
 શાલકમપિ દૂષયામિ । (મિત્તિં પરામૃશ્ય ।) નિત્યાદિત્યદર્શનોદકસેચનેન દૂષિતેષાં
 ભૂમિઃ ક્ષારક્ષીણા । મૂષકોત્કરશ્ચેહ । હન્ત સિદ્ધોઽયમર્થઃ । હદાનીમત્ર સંધિ-
 મુત્પાદયામિ । (કર્મ કૃત્વા ।) સમાપ્તોઽયં સંધિઃ । નમઃ કાર્તિકેયાય । (પ્રવિ-
 શ્યાવલોક્ય ચ ।) અયે પુરુષદ્વયં સુતમ્ । ભવતુ આત્મરક્ષણાર્થં દ્વારમુદ્ઘટયામિ ।
 કથં જીર્ણત્વાદ્ ગૃહસ્ય વિરોતિ કપાટઃ । ભવતુ । પૃષ્ઠેન પ્રતીક્ષે । (ઉદ્ઘાટ્ય
 સમન્તાદવલોક્ય ।) કથમયં મૃદન્નઃ । અયં દર્દુરઃ । અયં પળવઃ । હ્યમપિ
 વીણા । એતે વંશાઃ । અમી પુસ્તકાઃ । અયે પરમાર્થદરિદ્રોઽયમ્ । ભવતુ । ગચ્છામિ ।

મૈત્રે૦—(ઉત્સ્વપ્રાયમાનઃ ।) મો વઅસ્સ ગેલ્લદુ ભવં એદં
 સુવણ્ણમણ્ણડં ।

શર્વીઃ—આ તે શું મને દરિદ્ર જાણી હસે છે, કે પછી વાયડાપણામાં ઊધમાં બકે છે ? (ધારીને જોઈ) અહો ! આ તો જાળાવાળા ન્હવણિયામાં વીંટેલી ખરેખાત ઘરેણાંની ચીજ જ છે. દીવાના અજવાળામાં એ કેવી ચળક ચળક થાય છે ! એ જોઉં ?

મૈત્રેઃ—મિત્ર, જો આ ઘરેણાંની પોટકી તું ન લે, તો તને ગોહત્યા ને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ.

શર્વીઃ—બ્રહ્મવાક્ય ઊથાપાય નહિં, માટે લઉં છું. (પોટલી લેઈ) હવે વસંતસેનાને ત્યાં જાઉં અને મૂલ આપી મદનિકાને દાસત્વમાંથી છોડવું. અરે ! પગલાં સંભળાય છે !

(એવે ચારુદત્તની દાસી રદનિકા આંખો ચોળતી પ્રવેશ કરે છે.)

રદઃ—હાય ! હાય ! વરધમાન તો અહિં ખડકીમાં એ જણાતો નથી !

શર્વીઃ—કિં નુ સ્વલ્પમિહ માં દરિદ્રોઽસ્મીત્યુપહસતિ, ઉત લઘુત્વા-
દુત્સ્વપ્રાયતે । (નિરૂપ્ય ।) અયે જર્જરસ્નાનશાટીનિવર્દ્ધ દીપપ્રમયોદીપિતં સત્ય-
મેવૈતદલં કરણભાણ્ડમ્ । ગૃહ્ણામિ ।

મૈત્રેઃ—ભો વઅસ્સ સાવિદોસિ ગોબહ્મણકમ્માએ જહ્ એદં સુવણ્ણ-
ભણ્ણં ણ ગેહ્ણસિ ।

શર્વીઃ—અનતિક્રમણીયોઽયં બ્રાહ્મણપ્રણયઃ । ગૃહીતમ્ । (ગૃહીત્વા ।)
તદ્યાવન્મદનિવાયા નિષ્ક્રયણાર્થં વસન્તસેનાગૃહં ગચ્છામિ । અયે પદશબ્દ ઇવ ।
(તતઃ પ્રવિશતિ રદનિકા ।)

રદઃ—હઢી બાહિરદુઆરસાલાએ વિ એથ ણ દીસદિ વડુમાણઓ ।

શર્વીઁ—આંહુ, બાઈ માણસ છે. પડ, બંદા,]
તું તારે રસ્તે. (સટકી જાય છે)

રદ૦—(ધરમાંથી શર્વીઁને નીકળતો જોઈ) ચોર !
ચોર ! ખાતર પાડી ચોર નાહો.

મૈત્રે૦—(ઊંધમાંથી જાગી જઈ) શું છે-શું છે ?

રદ૦—જુઓ તો આ પાસે બારી મૂકી હોય એવું
ઓ ભાણું.

મૈત્રે૦—(હડપ ઊઠી) ઊઠો, ઊઠો, મિત્ર, આપણા
ધરમાં ખાતર પડ્યું છે.

ચારુ૦—(ઝળકી ઊઠી) ક્યાં ?

મૈત્રે૦—આ અહિં, જુઓ, જુઓ.

શર્વીઁ—કથં સ્ત્રી । ભવતુ ગચ્છામિ । (ઈતિ નિષ્ક્રાન્તઃ ।)

રદ૦—(સત્રાસમ્) હઢી હઢી સંધિ કપ્પિઅ ચોરો નિક્કન્તો ।

મૈત્રે૦—(ઉત્થાય) આ ધીણું કિં મળાસિ ।

રદ૦—ળં પેક્ષ્વ ઇળં દુદિઅં વિઅ દુઆરઅં ડગ્ઘાહિદં ।

મૈત્રે૦—મો વઅસ્સ ચારુદત્ત ડંદ્રેહિ ડંદ્રેહિ । અહ્માળં મેહે
સંધી કપ્પિઓ ।

ચારુ૦—(ઉત્થાય) કસ્મિન્નુદેશે ।

મૈત્રે૦—મો ઇત્થ । પેક્ષ્વદુ મવં ।

ચારુ—

શાદ્દલવિકીડિત

છે આ હાથ ખતાવવા અવનવા ખડારાતુનું કામ; એ
પ્રીછંતો નહિ હોય કે મહિં સુખે સૌ વિત્ત પાખે મૂએ;
ભાળી ભવ્ય ઊઠાવ આ ભવનનો ભર્માઈ આશારસે
ખોદી ફુંગર થૈ નિરાશ ઉરમાં ચાલ્યો ગયો એ હશે ! ૭

મૈત્રે—(ક્ષાળ ભર્યો, સ્વગત) માર્યા તો ! પેલી
ઘરેણાંની પોટકી ? (ચાદ આવતાં, પ્રગટ) મિત્ર, ઠીક,
થયું કની કે પેલી ઘરેણાંની પોટકી મેં તમને આપી.
બાકી ચોરાઈ જત.

ચારુ—આ વળી ગતકડું કેવું ?

મૈત્રે—મિત્ર, શું હું એવો મૂર્ખ છું કે ગતકડાનો
અવસરે ન સમજું ?

ચારુ—(નિરુપ્ય) અયં સંધિઃ

વૈદેશ્યેન કૃતો ભવેન્મમ ગૃહે વ્યાપારમભ્યસ્યતા

વેદામાસ ન યો ધનૈર્વિરહિતં વિશ્રવ્ધસુપ્તં જનમ્ ।

દૃષ્ટ્વા પ્રાહ્મહર્તીં નિવાસરચનામસ્માકમાશાન્વિતઃ

સંધિચ્છેદનાચિન્ન એવ સુચિરં પશ્ચાન્નિરાશો ગતઃ ॥ ૭ ॥

મૈત્રે—(સ્મૃત્વા સવિષાદમાત્મગતમ્) કહિં તં સુવર્ણમણ્ડલં ।
(અનુસ્મૃત્ય, પ્રકાશમ્ ।) મો વઅસ્સ સુદ્ધુ મણ્ કદં તં સુવર્ણમણ્ડલં ભવદો
હત્થે સમપ્પઅન્તેણ । અણ્ણધા અવ હદં ભવે ।

ચારુ—અલં પરિહાસેન ।

મૈત્રે—મો જહ્ નામ અહં મુક્કલો કિં તા પરિહાસસ્સ દેસઆલં
વિ ન જાણામિ ।

ચારુ—કદાપિ, કહે છે, તો આપું એ હોય.
(તપાસી જોઈ) મિત્ર, એ તો ચોર લેઈ ગયો.

મૈત્રે—એ પારકી થાપણુ હતી.

(ચારુ નો શ્રવ ઊડી જાય છે.)

મૈત્રે—તે ચોર ગયો. થયું. તેમાં, મિત્ર, તમારો શ્રવ કેમ આમ ઊડી જાય છે ?

ચારુ—(નીસાસો મૂકી) અફસોસ મિત્ર !

અનુદુલ

માનશે કેાણુ એ ? જે તે તોલ કૂડો જ તોલશે,
દશા દુર્ખલમાં આળ ચોટવું સરજેલ છે. ૮

રદ—હાય—હાય ! ગજબ થયો તો ! જઈ બાઈ-
સાહેબને ખબર કરું. (જાય છે.)

(એવે ચારુની પત્ની એકાએક રદ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

ચારુ—કદાચિદત્તમપિ સ્યાત્ । (સર્વતો નિરૂપ્ય ।) હતં તત્ ।

મૈત્રે—ણાસો ઋણ સો—

(ચારુ મોહમુપગચ્છતિ ।)

મૈત્રે—ચોરેણ અવહદો । તા તુમં કિં મોહં ઉવગદો ।

ચારુ—(સમાશ્વસ્ય) વયસ્ય

કઃ શ્રદ્ધાસ્યતિ ભૂતાર્થે સર્વો માં તુલયિષ્યતિ ।

શક્કનીયા હિ લોકેઽસ્મિન્ નિષ્પ્રતાપા દરિદ્રતા ॥૮॥

રદ—તા જાવ અજ્ઞાણ ધૂદાણ જિવેદેમિ । (નિષ્ક્રાન્તઃ ।)

(તતઃ પ્રવિશતિ રદનિકયા સહ ચારુદત્તવધુઃ ।)

પત્ની—અલી ! સાચે જ આર્યપુત્રને અને આર્ય
મૈત્રેયને કંઈએ ઈન્ત નથી થઈ ?

રદ૦—સાચે જ, બા, એમને કંઈએ ઈન્ત નથી થઈ.
પણ પેલી ઘરેણીની પોટકી નહિ—જે આપણને ત્યાં મૂકી
હતી—તે ગઈ છે.

પત્ની—(નીસાસો મૂકી) ગજબ થયો ! હવે
ઉજ્જયિનીમાં લોક એમ કહેશે કે એ તો ચારુદત્તે દુર્બળ
દશામાં દાનત બગાડી ઓળવી ! અરે પણ આ મારી
મૈયરની રતનાવળી છે ને.

(મોટેથી) આર્ય મૈત્રેય !

(મૈત્રેય આવે છે.)

પત્ની—આજે મેં રતનપટ્ટી કરી છે. તેને અંગે
મારી સંપત્ત પ્રમાણે યત્કિંચિત્ આર્યપુત્રને આપવું છે.
માટે તેમના તરફથી આ રતનાવળી લેશો.

(આવે છે.)

વધૂઃ—(સસંભ્રમમ્) અહ સચ્ચં અવરિક્ષદસરીરો અજ્જહત્તો અજ્જ-
મિત્તેણ સહ ।

રદ૦—મદ્રિણિ સચ્ચં । કિતુ જો સો અવરક્ષણિજ્જો અલંકારઓ
સો અવહરો ।

વધૂઃ—(નિઃશ્વસ્ય સ્વગતમ્) હઝી હઝી । સંપદં ઉજ્જહણીં જળો
એવં મન્તહસ્સદિ દલિહદાં અજ્જહત્તેણ ઉજેવ હિંદિસં અકજ્જં અણુચિદ્દિંદંતિ ।
હન્ત હં મે માદુષરલહ્હા રઅણાવલી ચિદ્દિંદિ । (પ્રકાશમ્ ।) અજ્જમિત્તેઅ ।
(મૈત્રેયઃ ઉપસર્પતિ ।)

વધૂઃ—અજ્જ અહં વગ્ધુ રઅણસઠ્ઠિં ઉવવસિદા । તહિં વિહવાણુસારેણ
વઘ્ઘણો પહિગ્ગાહિદન્વો તા તસ્સ કદે પહિચ્છં હમં રઅણાવલિઅં ।

મૈત્રેય—(લેઈને) અખંડ સૌભાગ્ય ! હવે હું મિત્રને
આ મનગમતી ભેટ નિવેદન કરવા જાઉં.

પત્ની—અરે મને શરમાવો નહિ, આર્ય મૈત્રેય !
(ચાલી જાય છે.)

મૈત્રેય—(ચારુ પાસે જઈ) લો આ.

ચારુ—શું ?

મૈત્રેય—લાયક સ્ત્રી પરણ્યાનું ફળ.

ચારુ—અહા ! હું દુર્ખિણ દરિદ્ર નથી.

અનુદુલ

છે છાયારૂપ પત્ની ને સુખદુઃખ સખા તું છે,
વટ છેવટ છે; હોવાં દોહલાં જે દરિદ્રને. ૯

આ જ રતનાવળી લેઈને મૈત્રેય ! તું વસંતસેના પાસે
જા. મારા તરફથી તેને કહેજે કે પેલો દાગીનો મારો છે
કરીને હું જૂવામાં હારી બેઠો છું. તે સાટે આ રતનાવળી
મોકલું છું તે લેશો.

મૈત્રેય—(ગૃહીત્વા) સોત્થિ મોદીએ । ગમિસ્સં પિઅં વઅસ્સસ્સ
ણિવેદેમિતિ ।

વધૂઃ—અજ્જ મિત્તેઅ મા વલ્લુ મં લજ્જાવેદિ । (નિષ્ક્રાન્તા ।)

મૈત્રેય—(ઉપસૃત્ય) ગંહુ એદં ।

ચારુ—કિમેતત્ ।

મૈત્રેય—સરિસદારસંગહસ્સ ફલં ।

ચારુ—હન્ત નાહં દરિદ્રઃ, યસ્ય મમ

વિભવાનુગતા માર્યા સુખદુઃખસુહૃદ્ ભવાન્ ।

સત્ત્વં ચ ન પરિભ્રષ્ટં યદ્ દરિદ્રેષુ દુર્લભમ્ ॥૧॥

મૈત્રેય ગચ્છ રતનાવલીમાદાય વસન્તસેનાયાઃ સકાશમ્ । વક્તવ્યા ચ
સા મદ્વચનાત્ સ્વસ્માભિઃ સુવર્ણભાણ્ડમાત્મીયમિતિ કૃત્વા ઘૃતે હારિતમ્ ।
તસ્ય કૃતે ગૃહ્યતામિયં રતનાવલીતિ ।

મૈત્રેય—અરે ! એ દાગીનો તો હળવો હતો; ને તે પણ ચોરીમાં ગયો છે. તે બદલ આવી અમૂલ્ય રતનાવળી આપવી ?

ચારુ—મિત્ર ! એમ નથી.

અનુબુદ્ધ

આખો આપણને એણે દાગીનો ભરૂંસે રહી;
મેંદિરા તે જ વટના મૂલમાં દેવી આ સહી.

તેથી મારી જાતના સમ દેઈને કહું છું કે તારે
એને એ વળગાર્યા વિના આવવું નહિ. દરમ્યાન હું શોચ
સંધ્યા કરી લેઉં છું.

(સર્વે જાય છે.)

[છપાયું : સમાલોચક : ૧૮૧૨

મૈત્રેય—મા દાવ અપ્પમુલસ્સ ચોરેણ અવહદસ્સ કારણાદો ચદુસ્સ-
મુદ્દસારમૂદા રઅણાવલી દીઅદિ ।

ચારુ—વયસ્ય મા મૈવમ્ ।

યં સમાલમ્બ્ય વિશ્વાસાઙ્યાસોઽસ્માસુ તયા કૃતઃ ।

તસ્યૈ તન્મહતો મૂલ્યં પ્રત્યયસ્યૈવ દીયતે ॥૧૦॥

તદ્વયસ્યાસ્મચ્છરીરસ્પૃષ્ટિકયા શાપિતોઽસિ । નૈનામપ્રાહયિત્વાગન્તવ્યમ્ ।
અહમપિ કૃતશૌચઃ સંધ્યામુપાસે ।

(નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે ।)

इति मृच्छकटिके प्रकरणे संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

મંગળાષ્ટક

‘આ તે સ્વર્ગ ! શશાંક સૂર્ય પાણુ આ ! આકાશ આ ! આ મહી !

આ પાતાળ ! પયોધિ આ ! અચળ આ ! ને આ દિશા એ અહીં !’

એ રીતે હરિનાભિથી નિકળતાં આશ્ચર્ય પામી રહી,

જેતા વિશ્વ વિરંચિ મંગળ કરો આ યુગ્મકેરું સહી. ૧

‘લાગે ધા ગિરિના રખે ! જલધિના ખાળે તરંગો રખે !

શ્વાસો વાસુકિના હળાહળ વિષે જળેય અંગો રખે !’

પદ્મા ક્ષીરસમુદ્રથી પ્રગટતાં એ રીત ચિંતાભર્યે

નેત્રે વિખળુ નિહાળતા યુગલનું કલ્યાણ નિત્યે કરે. ૨

લાજે જે નિરખી પિતામહ, છળી જાયે કપાલી કળિ,

વંકાયે શ્રવણે શયીપતિતણા નામાક્ષરો સાંભળી,

તે લક્ષ્મી વરમાલિકા વિકસતાં નેત્રોત્પલ્લોની નરી,

અર્પતાં પુરુષોત્તમે યુગલની પૂરો રળી શ્રી ભરી. ૩

છંડાવી અતિ નિંદા વાસ જુગતે ત્યાગી વસાવ્યા ગૃહે,

મંડાવી ઘરસૂત્ર અર્ધ વપુએ ગૌરી ધરાવ્યા, અને

એ યોગીશ્વરનો નવો ભવ કર્યો એ રીત, પ્રદુષ્ઠ તે

ઓખા ને અનિરુદ્ધ શી યુગલની પોખો ખરી પ્રીતિને. ૪

‘ઊંચેરું વિધિ ! લીજિયે ભુવન આ દિક્ષણ જાઓ પરા,

ઊંડા અદ્રિ ! ગરો હઠો, જલધરો ! મા ધૂજતી, રે ધરા !’

એવાં વેણુ વહંત તાંડવતણા સંવૃદ્ધ સંરંભમાં,

નર્તાવો નટરાજ નિત્ય નવલા નેહોતસવે યુગ્મ આ. ૫

‘કાં ભીનો કર ?’ ‘નેત્રના અનળના તાપે, પ્રભો !’ ‘પાણિએ
 કંપે કાં ?’ ‘અહિના ભયે,’ ‘તરવરે રોમાંચ આ કાં, પ્રિયે?’
 ‘ઊડયે શીતળ જાહ્નવીજળ,’ વિધે એ ભાવ જે છાવરે
 ને ગૌરી વર ને વધૂ ઉભયના સૌભાગ્યને વિસ્તરે. ૬

ઊંઘી મોરલિયો જતાં શિર ધરી પાંખે, ‘ગયું કયાં, હહા,
 આનું શીશ ?’ કહી કુમાર કરતાં કલ્પાંત હાસે મહા
 તાળી દે હર ને મયૂર ઝખકી ઊઠયે સ્પુરે શીર્ષ, ત્યાં
 હર્ષે પશુમુખ; તેહ આ યુગલને રાખે સદા હર્ષમાં. ૭

ખેંચે પુચ્છ ગ્રહી મયૂરશિશુને જે હાથથી ભ્રાતના,
 વીંટી સૂંઝ કટીતટે ઢસરડે જે સિંહને માતના,
 દેવા નાગતણા વળી મણિ મથે ખાઝી ગળે તાતના,
 સાધો મંગળ તે ગણેશ ગરવા આ યુગ્મનું સર્વદા. ૮

દશગણ વદિ ૫, સંવત્ ૧૯૮૨

મંગળાષ્ટક

(શોધિત આવૃત્તિ)

શાદ્દલવિકીરિત

‘એ આ સ્વર્ગ ! શશાંક સૂર્ય પણ એ ! આકાશ એ ! એ મહી !
 એ પાતાળ ! પયોધિ એ ! અચળ એ ! ને એ દિશા એ અહીં !’
 એ રીતે હરિનાલિથી પ્રગટતાં આશ્ચર્યશૂં બે ઘડી,
 જોતા વિશ્વ વિરંચિ મોજ જનને સૌને સમર્પો વડી. ૧

શશાંક-ચંદ્ર. મહી-પૃથ્વી. પયોધિ-સમુદ્ર. અચળ-પર્વત. નાલિ-ઢૂંટી.
 વિરંચિ-બ્રહ્મા. આશ્ચર્યશૂં-આશ્ચર્ય સાથે.

ભગવાનના નાલિકમળમાંથી પ્રગટતા પહેલાં તેમના ઉદરમાં
 સ્વર્ગ, સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, પૃથ્વી, પાતાળ સમુદ્ર, પર્વત અને
 દિશા પોતે જોયેલાં, તેવાં જ પાછાં નાલિથી પ્રગટ્યા પછી બહાર
 જોઈ આશ્ચર્યમાં ખૂડતા બ્રહ્માનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. ૧

‘લાગે ઘા ગિરિના રખે ! જલધિના ખાળે તરંગો રખે !
શ્વાસો વાસુકિના હળાહળ વિષે જાળે ય અંગો રખે !’
પદ્મા ક્ષીરસમુદ્રથી પ્રગટતાં એ રીત ચિંતા ભર્યે
નેત્રે વિષ્ણુ નિહાળતા અવનવે આનંદ અર્પો ઉરે. ૨

ગિરિ-પર્વત, મંદરાચળ. જલધિ-સમુદ્ર. વિષ-ઝેર. પદ્મા-લક્ષ્મી.
ઉર-હૃદય.

દેવોએ અને અસુરોએ મંદર પર્વતને રવૈયે કરી ક્ષીરસાગરનું
મંથન કર્યું તે દરમિયાન સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મી પ્રગટતાં તેમને રખેને
મંદરનો ઝપાટો લાગી જાય, અથવા સમુદ્રનાં મોંઝતં તેમને નંદ,
અથવા તો નેતરા તરીકે વીટેલા વાસુકિ નાગના મુખના હળાહળ
વિષની જાળમાં તે ઝડપાઈ જાય, એવી નેત્રમાં પ્રકાશતી વિષ્ણુનાં
મનની ચિંતાનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ છે. ૨

લાગે જે નિરખી પિતામહ, છળી જાયે કપાળી કળી,
વંકાયે શ્રવણે શચીપતિતણા નામાક્ષરો સાંભળી,
તે લક્ષ્મી વરમાલિકા વિકસતાં નેત્રોત્પલોની નરી
અર્પતી પુરુષોત્તમે રસતણી રિદ્ધી રહો વિસ્તરી. ૩

પિતામહ-હુનિયાના દાદા, બ્રહ્મા. કપાલી-શંકર, મહાદેવ. કળી-નામથી
ઓળખીને. શ્રવણ-કાન. શચીપતિ-શચીનો સ્વામી, હંદ્ર. વરમાલિકા-સુંદર
વરમાળ. વિકસતાં-હૃષ્થી પ્રકૃષ્ટિત બનતાં. નેત્રોત્પલ-નેત્રરૂપી કમળ.
પુરુષોત્તમ-વિષ્ણુ. વિસ્તરી રહો-વધારી મૂકો.

સ્વયંવરમાં વૃદ્ધ બ્રહ્માને જોઈ લક્ષ્મી લાગે છે, ખોપરીની
માળા ધરવાવાળા શંકરથી બહીએ છે, અને શચીપતિ નામ સાંભળી
શોક્યના સાલના ભયે ઇન્દ્રનાથી આડી ફંટાય છે. પરંતુ વિષ્ણુ
ભગવાન આગળ આવતાં તેનાં નેત્ર તેમના ઉપર ઠરી રમી કમળની
વરમાળારૂપ અને છે. તે પ્રસંગનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. ૩

છંડાવી અતિ નિન્ધ વાસ જુગતે ત્યાગી વસાવ્યા ગૃહે
મંડાવી ધરસૂત્ર અર્ધ વપુએ ગૌરી ધરાવ્યા, અને
એ યોગીશ્વરનો નવો ભવ કર્યો. એ રીત પ્રદ્યુમ્નને
ઓખા ને અનિરુદ્ધની રસભરી પોખો સદા પ્રીતિને. ૪

નિન્ધ વાસ-નિંદાપાત્ર રહેઠાણ, સ્મશાન વાસ. ગૃહ-ઘર. અર્ધ વપુએ-
અર્ધા શરીરમાં. ગૌરી ધરાવ્યા-પાર્વતીને ધારણ કરવા પ્રેર્યા. પ્રદ્યુમ્ન-કામદેવ,
અનિરુદ્ધનો પિતા.

સતીએ દક્ષના યજ્ઞમાં દેહત્યાગ કર્યો પછી પરમ વૈરાગ્ય પામી
સ્મશાનમાં જઈ વસેલા યોગીશ્વર શંકરને કામદેવે ફરી સંસારી
બનાવ્યા, પાર્વતીને પરણાવી ધર મંડાવ્યું અને ગૌરીને પોતાના
અર્ધ અંગમાં સમાવવા પ્રેરી વિંયાગભીરુને અર્ધનારીશ્વર બનાવ્યા.
તેનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ છે. ૪

‘ઉચેરૂં વિધિ ! લીજિયે ભુવન આ દિક્ષપાળ ! જાએ! પરા,
ઉંડા અદ્રિ ! ગરો હોઠો, જલધરો ! મા ધ્રુજતી, રે ધરા !’
એવાં વેણુ વદંત તાંડવતણું સંવૃદ્ધ સંરંભમાં
નર્તાવો નટરાજ ચિત્ત જનનાં મોજાં વડે મોજનાં. ૫

વિધિ-બ્રહ્મા. ભુવન-દુનિયાં, બ્રહ્મલોક. પરા-વેગળા. અદ્રિ-પર્વત.
જલધર-મેઘ, વાદળ. ધરા-પૃથ્વી. સંવૃદ્ધ-વધી પડેલો. સંરંભ-આવેગ,
આવેશ. નટરાજ-મહાદેવ. નર્તાવો-નચવો.

તાંડવ નૃત્ત આરંભતાં માથે બ્રહ્મલોકને, ચારે દિશામાં
દિક્ષપાળને, અંતરાળમાં પર્વતોને, ત્યમ હોઠે પૃથ્વી અને સમુદ્રને
ઝપટ લાગવાના ભયથી વ્યાકુળ બનેલા નટરાજ શંકરના આવેગનું
આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. ૫

‘કાં ભીનો કર ?’ ‘નેત્રના અનળના તાપે, પ્રભો !’ ‘પાણિ એ કંપે કાં ?’ ‘અહિના ભયે,’ ‘તરવરે રોમાંચ કાં આ, પ્રિયે !’ ‘ઊંઠ્યે શીતળ જાહ્નવીજળ’ વિધે એ ભાવ જે છાવરે, તે ગૌરી રસરેલ અંતરતાણી રેલો રસીલાં ઉરે. ૬

કર-હાથ, હથેળી. અનળ-(શંકરની ત્રીજી આંખમાંનો) અગ્નિ. પ્રભો-હે પ્રભુ, હે નાથ. પાણિ-હાથ. અહિ-(શંકરે શરીરે ધારણ કરેલા) નાગ. જાહ્નવીજળ-(શંકરે જટામાં રાખેલ) ગંગાનું પાણી. એ વિધે-એ રીતે. ભાવ-લાગણી.

માયરામાં શંકર ભગવાન સાથે હાથેચાળો મળતાં પાર્વતીની હાથેળી સાત્ત્વિક સ્વેદથી ભોળાય છે, હાથ કંપે છે અને શરીરે રોમાંચ પ્રગટે છે; તે બાબત શંકર તેમને પૂછે છે, ત્યારે ઊડાવના ઉત્તર આપી પાર્વતી ખરું કારણ છૂપાવે છે. તે પ્રસંગનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ છે. ૬

ઊંઘી મોરલિયો જતાં શિર ધરી પાંખે ‘ગયૂં ક્યાં હહા, આનૂં શીશ ?’ કહી કુમાર કરતાં કદપાંત હાસે મહા તાળી દે હર, ને મયૂર ઝબકી ઊંઠ્યે સ્ફુરે શીર્ષ, ત્યાં હર્ષે પદ્મુખ: તે રસજ જનને રાખો સદા હર્ષમાં. ૭

કુમાર-નંદાનકડો કાર્તિકેય. મહા હાસે-મોટેથી હસીને. હર-મહાદેવ. મયૂર-મોર. સ્ફુરે-ઝબકે છે, બહાર દેખાય છે. શીર્ષ-માથું. પદ્મુખ-છ મ્હોવાળા કાર્તિકેય.

કાર્તિકેયને વહાલો મોર ડોકૂં પાંખમાં ઘાલી ઊંઘી જાય છે તે જોઈ વહીલા મ્હોએ ‘અરે, આનૂં ડોકૂં ક્યાં ?’ એમ કુમાર બોલી ઊડે છે. તે સાંભળી શંકર ભગવાન તાળી દેઈ મોટેથી હસે છે, એટલે મોર જાગી જઈ ડોકૂં બહાર કાઢે છે અને કુમારનું મ્હો પાછું હસતું થાય છે. એનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. ૭

ખેંચે પુચ્છ ગ્રહી મયૂરશિશુને બ્રાતાતણા જે, તથા
વીંટી સૂંડ કટીતટે ઢસરડે જે સિંહને માતના,
ને લેવા મણિ જે મથે અહિતણા બાઝી ગળે તાતના,
સાધી સિદ્ધિ ગણેશ એહ અરપો મોજે મઝા સર્વદા. ૮

પુચ્છ-પૂછડી. મયૂર શિશુ-મોરનું બચ્ચું, ન્હાનકડો મોર. બ્રાતા-ભાઈ.
કટીતટ-કેડનો ભાગ. સાધી-સધાય એમ કરી, મેળવી આપી. ગણેશ-ગણપતિ.
મોજે-પોતાના મનની મોજથી.

ન્હાનકડો ગણપતિ તેમના ન્હાના ભાઈ કાર્તિકેયના મોરની
પૂછડી ખેંચે છે, પાર્વતીના સિંહને સૂંડની આંટીમાં લેઈ ઢસડે છે
અને શંકરની કાટે બાઝી નાગના મણિ લેવા મથે છે. એ રમૂજ
પ્રસ્તાવનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ છે. ૮

[છપાયું: બેઘડીમોજ, દીપોત્સવી અંક: ૧૯૨૯]

ઊડાડે ઉર માંહ હંસ સમજ જે મુંડમાળા કરે,
ધારી પદ્મ લલાટના નયનને ઊખાડવાનું કરે,
દાંડો પંકજનો ગણી શશિકળા લે ખેલવા, શંભુને
અંકે એ રમતા કુમાર અરપો આનંદ આ યુગ્મને. ૯

પ્રતિમાનું હુપ્ત અંગ

જગૃતિ ખંડ

મદ્રાસની પ્રેસિડેન્સી કોલેજના પ્રોફેસર કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી એમ. એ. એએએ છપાવેલા આશ્ચર્યચૂડામણિ નાટકના ઇંગ્રેજ ઉપોદ્ધાતમાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની અભિનવ ગુપ્તાચાર્યની ટીકામાંથી નીચે મુજબ ઉત્થાનિકા સાથે મહાકવિ ભાસનો એક શ્લોક નોંધેલ છે. “અધુના રૌદ્રં લક્ષ્યતિ । અથ રૌદ્રો નામેતિ । નામગ્રહણસ્યાયમાશયઃ । અન્યાયકારિતા પ્રાધાન્યેન ક્રોધસ્ય વિષયઃ । તાદૃશિ ચ જને સર્વોડપિ મનોરથૈઃ રુધિરપાનમપિ કુર્યાત્ । તથા ચાહ લોકઃ । યદિ લભ્યેત તર્હિઃ તદ્દીયં રુધિરમપિ પીત્વા ન તૃપ્યેતેતિ^૧ । મહાકવિના ભાસેનાપિ સ્વપ્રબન્ધ ઉક્તમ્ ।

બ્રાતા કથં શુચિ પતેદ્દિ ન^૨ ? મૈથિલ્યા સા
રાગસ્ય રાગપદવી, મૃદુ ચાસ્ય ચેતઃ ।
લબ્ધાનુજસ્તુ^૩ યદિ રાવણમસ્ય કાચં
પ્રોત્કલ્ય^૪ તર્હિ તિલશો ન સ તૃપ્તિગામી^૫ ॥”

૧. અહીં અપિ વધારે છે; તે મેં તથા દીધેલ છે. ૨. લેખમાં તત્ છે; તે બદલ મેં તર્હિ મૂકેલ છે. ૩. ર્હિત બોલ મેં ભમેર્યો છે. લેખમાં ત્રેતાયુગંતદ્દિ ન એવા અક્ષરો છે. જેમાંથી આ ઉતારો કર્યો હશે, તે પોથીમાં તો ત્રણ કરતાં પણ વધારે અક્ષર ખટતા હશે. મારા માનવા પ્રમાણે પહેલો તથા ત્રીજો પણ ખવાઈ ગયા હશે અને બીજો ચોથો તથા આઠમો એ ત્રણ ખંડિત થયા હશે. અર્થાત્ અસલ તા...તદ્દિન એવા છિન્નલિન્ન સ્વરૂપમાં હશે. એ મન્તવ્યને આધારે ખણ્ણિત અને અર્ધખણ્ણિતની જગા મેં કલ્પનાથી પૂરી છે. ૪. લેખમાં લબ્ધા જનસ્તુ પાઠ છે. તે બદલ મેં આપેલો પાઠ કલ્પિત છે. ૫. લેખમાં તન્ન છે, નવો પાઠ કલ્પિત છે. ૬. પ્રો. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીના લેખમાં ન વિતૃપ્તિગામી છે. મેં આપેલો પાઠ કલ્પિત છે.

ઉદ્ધૃત શ્લોક રાવણકૃત સીતાહરણને લગતો છે; એટલે તે પ્રતિમાદશરથ કિંવા પ્રતિમા નાટકમાંથી લીધેલો હોવાનો સંભવ છે. રામકથાને અવલંબીને એકલૂં એ જ નાટક ભાસ કવિએ રચેલૂં છે.^૧ તે કારણથી મેં એના ૫ અને ૬ એ બે અંક અંતર્ગત વિષ્કંભક સહિત બારીકીથી તપાસ્યા અને તેનું અસલ સ્થાન ખોળી કાઢ્યું.^૨ આ પાંચ વરસ ઉપરની વાત છે. તે દિવસથી મારા મનમાં શંકા પેદી, કે રખેને પ્રતિમા નો કોઈ અગત્યનો ભાગ આ જ રીતે લુપ્ત થયો હોય. જોતાં જોતાં એક સ્થળ કંઈક જોમ ઉપગ્નવનારૂં જડી આવ્યું. પાંચમા અંકમાં રાવણ સીતાનું હરણ કરવા આવે છે તેનો પ્રવેશ પૂર્વે સૂચવવો ઘટે; પણ તે સૂચવ્યો નથી. તેનાથી પણ મોટી ત્રુટિ કાંચનપાશ્વ^૩ મૃગના સંબંધમાં છે. એ માયાવી રૂપમાં આવનાર તે રાવણનો મામો મારીય છે; એ બાબતનું પણ સૂચન કોઈ કોણે છે નહિ. ફરી ફરીને અંક ૫ હું કાળજીથી તપાસી ગયો; પણ આ બે ત્રુટિઓ દૂર કરવાનું દાર મને લાખ્યું નહિ. થાકીને હું ભોજન કરવા ગિહ્યો. જમતાં જમતાં પણ ત્રુટિઓનો પ્રશ્ન મનમાં ઘોળાયાં કરતો હતો.

જોલાં જોલાં ભોજનથી પરવારી મેં મારા અભ્યાસસ્થાનકે આવીને સ્વસ્થ ચિત્તે પેલો મૂઝવનારો સવાલ હાથ ધર્યો. અનેક તર્ક વિતર્ક કરતાં ઉત્તેજિત મગજમાં એવો ખુદો ગિહ્યો, કે આ દેખીતી ત્રુટિઓનો ખુલાસો કુશળ નાટકકારે અંકની પૂર્વે વિષ્કંભક કે પ્રવેશક દ્વારા અવશ્ય કર્યો હોવો સંભવે છે. કોઈ કદાપિ એમ કહે કે ઉશકેરાયલી કલ્પનાએ જોનારની આ ભ્રમણા છે. આવી અસંભાવનાનો અવકાશ ન રહેવા અને મારી પોતાની પ્રતીતિ થવા સૂચ્ય અને પ્રયોજ્ય વસ્તુનો સંબંધ કેવા પ્રકારે નાટકમાં જોડ્યો છે તે સમજવા

૧. જુઓ મેં છપાવેલા પ્રતિકા નાટકનો ઉપોદ્ધાત. ૨. જુઓ ઉપર કહેલ ઉપોદ્ધાતના અનુલેખનો છેવટનો ભાગ.

તરફ મેં મારા વિચાર વાળ્યા. પ્રતિમા નો એકે એક વિષ્કંભક અને એકે એક પ્રવેશક તેના પૂર્વના અને પછીના અંક સાથે લક્ષપૂર્વક વાંચ્યો. અને મેં જોયું, કે પહેલા અંકમાં રામના અભિષેકનો પ્રસ્તાવ આવે છે તેની તૈયારી એ અંક પૂર્વના વિષ્કંભક થી કવિએ નિર્દેશેલી છે. બીજા અંકમાં રામના અસહ્ય વિયોગદુઃખે દશરથ રાગનૂં મરણ નીપજે છે, તેની ચેતવણી પણ પૂર્વગામી વિષ્કંભક થી આપી છે. ત્રીજા અંકનો પ્રતિમાગૃહનો પ્રસ્તાવ છેક જ નવો હોવાથી તેનું પૂર્વસૂચન અત્યંત આવશ્યક હતું, તે કર્તાએ પ્રસ્તુત અંક પહેલાં પ્રવેશક ની યોજના દ્વારા પૂરું પાડ્યું છે. ચોથા અંકમાં રાજકુમાર ભરત અયોધ્યામાં પગે ન મૂકી જ્યેષ્ઠ અંધુની પાછળ વનમાં ચાલ્યો જાય છે. એ ઘટના પણ નવી જ હોવાથી તેને અંગે એ અંક પૂર્વે નાટકકારે પ્રવેશક ગોઠવી સંવિધાનનો ઊકેલ પાડ્યો છે. પાંચમા અંકને અંતે રાવણ સીતાને હરી જાય છે. દશરથનો મિત્ર જટાયુ સીતાની વહારે ચડે છે. રાવણ તેની પાંખ કાપી નાંખે છે. ધવાયલો ગૃંધરાજ પૃથ્વી પર પછડાઇ મરણ પામે છે. જે વૃદ્ધ તાપસો શ્વાસભર્યા જઈ રામને ખબર કરે છે કે રાવણ સીતાને હરી ગયો. અહીં પણ ભાસે હકીકત જરા બદલી છે.^૧ આ વૃત્તાંત સૂચ્ય હોઇ તેનો નિર્દેશ કવિએ પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકના ગાળામાં વિષ્કંભક યોજીને કર્યો છે. સાતમા અંક પૂર્વે રાવણને રોળી સીતાને લેઈ રામ લંકાથી પાછા ફરે છે. તેના સમાચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ કરવા કર્તાએ ધીરણ પ્રમાણે અહીં પણ વિષ્કંભક મૂક્યો છે. નાટકનાં અંગોની આ પ્રમાણે સમીક્ષા કર્યાથી સ્પષ્ટ થયું કે મેં ત્રુટિ તરીકે ઓળખાવેલા સૂચ્ય ભાગના નિર્દર્શન સારું ભાસ કવિએ એની રીત

૧ રામાયણમાં ધવાયલા જટાયુને રામલક્ષ્મણ આવી પહોંચતા સૂધી, રાવણકૃત સીતાહરણના સમાચાર તેમને સ્વમુખે આપવા, પ્રાણ ટકાવી રાખતો વર્ણવ્યો છે.

મુજબ પાંચમા અંક પૂર્વે વિષ્કંભક કે પ્રવેશક સો વસા મૂક્યો હોવો જોઈએ. ખરું છે કે સહગત મહામહોપાધ્યાય ત. ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળેલી હાથપ્રતમાં ઉક્ત સ્થળે વિષ્કંભક કે પ્રવેશક છે નહિ. પણ તેની સાથે એ પણ ખરું છે કે ભાસની પદ્ધતિ ધ્યાનપૂર્વક વિચારતાં, કર્તાએ ત્યાં વિષ્કંભક કે પ્રવેશક ની યોજના કરી રાખેલી હોવી જોઈએ. ઉક્ત સ્થળે એ અર્થોપદેશક વગર નભે એવું છે જ નહિ. એના અભાવે પ્રતિમા ખંડિત રહે છે. કોઈ જૂની પ્રત મળી આવે અને તેમાં પ્રસ્તુત લુપ્ત થયેલો ભાગ જડે, તો નવાઈ નહિ. હાલ તો પ્રતિમાનું એ અંગ નષ્ટ જ છે.

સ્વપ્ન ખંડ

ઉપર પ્રમાણે ગૂંચનો તાત્કાલિક ઊકેલ કાઢી ગૂંજરાત કાલેજના દૈનિક વ્યાખ્યાનનું સાહિત્ય તૈયાર રાખી કલાક અર્ધો કલાક આરામ લેવાના સંકલ્પથી રોજના દસ્તુર મુજબ હું સૂઈ ગયો; અને સૂતો તેવો જ ઊઠી ગયો. ઊઘમાં પણ પ્રતિમાના ભણકારા વાગતા હતા. મન ઝંખ્યા કરતું હતું કે ‘આ સુંદર નાટકની કોઈ અખંડિત પોથી જડે, અરે આખી પોથી એ નહિ ને ‘શારીપુત્રપ્રકરણની પેઠે તેનું મુદ્દાનું પાનું જ હાથ લાગે, તો કેવું સારું? સર્વે સંકલ્પવિકલ્પ શમી જાય.’ આવા વિચાર કરતો હતો, તેવામાં નીસરણીમાં કોઈનાં પગલાં વાગ્યાં; અને ‘હો કે? જાગો છો?’ એવા બોલ સંભળાયા. ખીજે જ ક્ષણે મારા બાળ-સ્નેહીનું માથું દાદરમાં ડોકાયું, અને તેમણે હાથ લંબાવીને કહ્યું, ‘લો ભાઈ! આ પાનું. તમારે કામનું હશે.’ મારા ઘરના પગ-

૧ બૌદ્ધ કવિ અશ્વધોષના આ નાટક બાળત જુઓ મેં મુખ્યત્વે યુનિ-વર્સિટીની ‘ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા’ને અંગે ‘પદ્ધત્યનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ એવા નામથી આપેલાં વ્યાખ્યાનમાંનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન, પ્રસ્તાવ પ.

૨ મારા આ મિત્રે એક વાર એમના પાડોશીએ ફેંકી દીધેલાં પાનાં મને આપ્યાં હતાં; તે મારી પાસે છે. એમાં હિંદી કવિએ રચેલાં કોકશાસ્ત્ર છે.

થિયામાં એ પડ્યું હતું.’ મેં કહ્યું, ‘ આવો, આવો, જોઈએ શું છે તે.’ તેમણે સીડીમાંથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘ મારે ઊતાવળનું કામ છે. તમે તે જોજો.’ છેલ્લો બોલ હજી એમની જીભે હતો ને પાનું મૂકી, જેવા દૂડદૂડ આવ્યા હતા, તેવા જ દૂડદૂડ એ ચાલ્યા ગયા. પવનમાં ઊડી જાય તે પહેલાં તરત મારી જગાએથી ઊઠીને પાનું મેં મારા હાથમાં લીધું. એના ખૂણાના ભાગ ધસાઈને ગોળ થઈ ગયા હતા. કોઈ કોઈ ટેકાણે ઊઘેઈએ નવતર અગમ્ય લિપિ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નાટકનું પાનું દેવનાગરી અક્ષરે લખેલું હતું. તેમાં કોઈ સ્થળે માત્રાનો અને કોઈ સ્થળે પડિમાત્રાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. કાગળ ઝાંખો પડ્યો છતાં ચીકણા ઘૂંટેલા સફાઈદાર અમદાવાદી કાગળના પૂર્વરૂપનો ખ્યાલ આપતો હતો. વર્ણના મરોડ ઉપરથી અને પાનાની હાલત ઉપરથી, ઈસવી તેરમા સૈકામાં તે ઊતારાયું હશે, એવી અટકળ ઝંધાતી હતી. જંને પૃષ્ઠ પર રહેજે નજર ફેરવી ગયો, તો રામકથાનાં પાત્રોનાં નામ સાથે સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં ઉક્તિઓ આપેલી જોઈ. તે ઉપરથી સમજાયું કે આ કોઈ રામકથાને આધારે રચાયેલા સંસ્કૃત નાટકનું પાનું છે. એ નાટક કયું તે જાણવાના કૌતુકથી મેં એ પાનું વાંચવાનું શરૂ કર્યું. તરત જ નીચેના શબ્દોએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું, ‘ દ્વિવિષ્યતિ મર્વાન્નયમાવસાનં તાવદ્ભવેયમિહ તે નૃપ પાદમૂલં । ’ મને યાદ આવ્યું, કે આ તો પ્રતિમાના ચોથા અંકના ચાવદ્ભવિષ્યતિ પ્રતીકની ભરતની શ્લોકાત્મક ઉક્તિ છે. આગળ વાંચતાં રામઃ । મૈવં નૃપઃ સ્વસુકૃતૈરનુયાતુ સિદ્ધિં ત્વં શાપિતોસિ ચદિ રક્ષસિ ચેન્ન રાજ્યમ્ ॥ એવું રામના મુખનું ઉત્તરાર્ધ પણ જોયું. નવાઈ જેવું તો એ હતું કે છેલ્લા ચરણમાં મહાગદ્યોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજીની હાથપ્રતના નહિ, પણ પ્રતિમાના અનુવાદમાં જે મનથી નવા કલ્પેલા હતા તે જ પાઠ આપ્યા હતા. જેમ જેમ હું આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રહ બંધાતો ગયો, કે પ્રતિમા નાટકનું જ આ પાનું છે. નિરંક પૃષ્ઠ

વાંચીને કરેલી આ કલ્પનાને સાંક પૃષ્ઠના ‘ચતુર્થોકઃ ।’ પછીના ‘વજ્રદંટુઃ । અવિળામ કુશલં,’ વગેરે બોલ વાંચતાં આઘાત પડેાચ્છે. હં અન્યતી કૃતિના ભયથી ભડક્યો. વજ્રદંટુ અને લોહદંટુ એવાં નામનાં બે પાત્રોનું સંભાષણ હં ગગડાવી ગયો. તેને છેડે “નિષ્કાન્તૌ સક્ષસૌ ।” એવી સૂચિ પછી ‘પ્રવેશકઃ ।’ બોલનો ઉલ્લેખ હતો. કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન અહીં રહેવા દેઈ મેં આગળ વાંચવું જરૂરી રાખ્યું. બેઠાં છું તો આરંભે સીતાના પ્રવેશની નાટ્યસૂચિ સાથે સંમજિજદો પદથી શરૂ થતી સીતાની ઉક્તિ અને તે પછી રામના પ્રવેશની નાટ્યસૂચિ સાથે લક્ષ્મણ પ્રતીકના શ્લોકથી શરૂ થઈ સીતામુપગચ્છતિ । એ નાટ્યસૂચિ પૂર્વે સમાપ્ત થતી રામની ઉક્તિ આપેલી દીધી; તે મુદ્રિત પ્રતિમા સાથે ચળતી આવતી હતી.^૧ મનના સંતોષ સાથે એ પાત્રું હં બીજી અને ત્રીજી વાર વાંચી ગયો, જેથી મારી ખાતરી થઈ કે એથી પાંચમા અંકવાળો ભાગ મહાકવિ ભાસની જ કૃતિ છે. શંકા રહી માત્ર પ્રવેશક વિશે. તે બંને તો દૂર કરવાના હેતુથી મેં વાક્યે વાક્યે અને પદે પદે થંભી પ્રવેશક એકલો એથીવારનો વાંચ્યો. પાત્રો રાક્ષસ હોવાને લીધે તે માગધ પ્રાકૃતમાં રચેલો હતો. સાંક ડાબા હાંસિયામાં જુદા મરોડમાં ‘માગધી’ બોલ પણ કોઈ વાચકે લખ્યો હતો. ન્હાની મોટી બધી મળી દશ માગધ ઉક્તિઓ હતી. તેમાંની એકમાં ગાથાનો પ્રયોગ કર્યો હતો. પ્રવેશક મજદૂરમાં રાવણ અને મારીચના આગમનનો નિર્દેશ હતો એટલું જ નહિ, પણ તે પૂર્વેના અતિ મહત્ત્વ ધરાવતા બનાવોનો ઉલ્લેખ પણ જેવામાં આવતો હતો. કર્તાએ વજ્રદંટુના મુખમાં ખર આદિ દણ્ડનાયકો સાથે પ્રચણ્ડ રાક્ષસસેનાનું રામે નિકંદન વાળ્યાની અને લક્ષ્મણે વરવા આવેલી શૂર્પણખાનાં નાક કાન કાપી વરવી કર્યાંની હકીકત મૂકી હતી.

૧ ફેર એટલો જ હતો કે શાસ્ત્રીજીની વાચનામાં સીતા સાથે તાપસીના પ્રવેશનો પણ ઉલ્લેખ છે અને સીતાની ઉક્તિ પછી તાપસીની દૃંકડી ઉક્તિ પણ આપી છે. આ ભાગ મેં પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતિમામાં તજ દીધો છે.

દણ્ડકારણ્યમાં રામ લક્ષ્મણે વર્તાવેલા સંહારકાર્યનું વેર વાળવા લંકાથી ઊપડેલા રાવણ અને મારીયના સમાચાર પણ એના મુખે કહ્યા હતા. રામ તથા સીતા આશ્રમમાં હોવાની અને લક્ષ્મણ યાત્રા કરીને આવેલા કુલપતિને લેવા ગયાની ખબર લોહદંટ્ર દ્વારા પૂરી પાડી હતી. આ બધી વિગત જોમાંથી મેં તારવી હતી તે ભાગ પૂર્વે કહ્યા મુજબ માગધી માં હતો; તે દિલાષા સમજવામાં મારી ભૂલ તો નથી થતી, એવો વિચાર ક્ષણભર મારા મનમાં આવ્યાથી પદે પદની છાયા ગોઠવી તે પછી નિર્ણય બાંધવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. મારા મિત્રે આપેલું પાનું પાંચમી વારનું હાથમાં લીધું; તે વખતે મેં અચાનક પ્રવેશક ની જમણી બાજુના હાંસિયામાં ઘણા બારીક અક્ષરે કંઈક લખેલું દીઠું. મેં ધાર્યું કે કદાચિત્ એ સંસ્કૃત છાયા હશે. તે ઊકેલવા મેં સૂક્ષ્મોપયુંહક કાચ^૧ હાંસિયા ઉપર ધર્યો. તે જ પળે નીસરણીમાં ધબધબ પગનો અવાજ થયો; અને દાદરમાંથી ‘ગાડી આવી છે’ એવા શબ્દ સંભળાયા. હું એકાએક જાગી ગયો. મને જાગેલો જોધ ધીરે સાદે ગાડી આવ્યાની ફરી ખબર આપી માણસ ચાલતો થયો.

ઉદ્બોધન ખંડ

ગાડી વખતસર હતી; પણ મારે તો કવખતની નીવડી. એ આવ્યાના સાદથી બિંધ જવાની સાથે સ્વપ્નની પ્રતિમાનું પાનું પણ ઊડી ગયું. છાયા વાંચવાનો કાચ ક્યાં એ રહ્યો ને છાયા કાચ સાથે અંતર્ધાન પામી ગઈ. ગાડી પાંચ મિનિટ મોડી આવી હોત, તો હાંસિયામાંનું ઝીણા અક્ષરનું લખાણ વાંચી લેવાત. એ ન વંચાયું તેનો શોચ તો થયો. પણ મેં મનથી સંતોષ વાળ્યો, કે એ કારમા પાનામાંના પ્રવેશક ની દશે ઉક્તિઓ મારે મ્હોડે થઈ છે, ફિકર નહિ, એ હું ટપકાવી લેજીં. ભૂલી જઈશ, તો છાયા ખોઈ

૧ સૂક્ષ્મોપયુંહક કાચ—Magnifying glass

તેમ મૂળ પણ ખોઈ બેસીશ. એવો મનમાં વિચાર આવતાં જ પ્રવેશક આખો એ પેનસિલથી કાગળમાં ઝટઝટ ટપકાવી લીધો; અને ઊતારો ડોકાણે મૂક્યો.

કોલેજમાં મારે માત્ર પોણા કલાકનું રોકાણ હતું. શબ્દવિદ્યાના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન આપવાનું હતું. તે બોગ્ગરૂપ નહિ પણ આનંદ-દાયક હતું. એટલે ખુલ્લી હવામાં થઈ ઘેર આવી શ્રમસહ ચિત્તથી પ્રવેશકનો માગધ ઊતારો હાથમાં લઈ તેની સંસ્કૃત છાયા લખી કાઢી; અને સાથે સાથે તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ તૈયાર કર્યો. એ મૂળ અને અનુવાદ મેં પ્રકાશિત કરેલી પ્રતિમામાં ગોઠવી બેયાં, તો ખરાબર બંધ બેસતાં આવ્યાં; અને પૂર્વે જે ત્રુટિઓ નડતી હતી તે દૂર થઈ. પ્રથમ જે માત્ર કલ્પના હતી તેણે હવે નિર્ણયનું સ્વરૂપ લીધું; અને ચોક્કસ થયું કે મહાકવિ ભાસે પાંચમા અંક પૂર્વે વિષ્કંભક કે પ્રવેશક અવશ્ય મૂકેલો, જે ઊડી ગયાથી પ્રતિમાનું એક ઉપયોગી અંગ હુમ થયું છે. અંકની સરખામણીમાં આ અર્થોપક્ષેપક ગોણું છે. અને ગોણું છે માટે જ તે ખોવાયે તે દહેવામાં આવ્યો નથી. રામકથા જેવા જગન્નાણીતા મહાખ્યાનના આધારે રચાયેલા નાટકમાં નાટકકાર ખાતે જ વસ્તુનો સમન્વય સાચવી ઉપકથા ખુશીથી છોડી દે છે, સમગ્ર પ્રયોજ્ય વસ્તુ અંકોમાં બહેંચી દીધું હોય છે, એટલે સૂચ્ય વસ્તુના નિદર્શનનો અર્થોપક્ષેપક લહિયાએ સરતચૂકથી તણ દીધો હોય, તો અંકો ઉપર લક્ષ રાખનારના બળ્યામાં આવતું નથી. એ તો વિવેચનની ઝીણી નજરે તપાસતાં કબ્યામાં આવે છે. વાચના વિષયક ચર્ચામાં રસ લેનારા વિવેચકના આ બાબતમાં સ્વતંત્ર નિર્ણય માટે હું સ્વમસિદ્ધ પ્રવેશક અને તેનો અનુવાદ નીચે રજૂ કરું છું.

मागधी मूळ अने संस्कृत छाया

ततः प्रविशतो राक्षसौ ।

वज्रदंष्ट्रः—अवि णाम कुशलं भादुणो ? । कथं भो धलातलम्मि चलणे शमाकलिशन्ते चलदि वश्चे ? । दण्डमालण्णं अन्तो आगन्तुगाणं पवित्तिं महालायस्स णिवेदेदुं लङ्कापुलिं उवायादस्स तु ते पादपक्खेण धलणी पकम्पिदा आशी । (अपि नाम कुशलं भ्रातुः ? । कथं भो धरातले चरणौ समाकर्षंश्चलति वत्सः ? । दण्डकारण्यमन्तरागन्तुकानां प्रवृत्तिं महाराजाय निवेदयितुं लङ्कापुरीमुपायातस्य तु ते पादप्रक्षेपेण धरणी प्रकम्पिता आसीत् ।)

लोहदंष्ट्रः—ताद किं कुशलपण्हेण ? । लङ्काए पदि-णिवुत्ते हगे इध महन्त अणस्तं शंयादं अपेस्कं । लामबडुअस्स शलपादेण तिणि वि दण्डणायगा पाणेहिं वियोयिदा । लक्क-शचमू च णिखिला णिधण उवगमिदा । एगे य्येव हगे लङ्कं गदे ओशिस्टे भीदभीदे मिच्चुणा गिहिदे चिष्टामि । कस्टं । लायकुमाली शुप्पणहा कथं भविस्सादि ? । (तात किं कुशल-प्रश्नेन ? । लङ्कायाः प्रतिनिवृत्तोऽहमिह महान्तमनर्थं संजातं प्रैक्षे । रामबटोः शरपातेन त्रयोऽपि दण्डनायकाः प्राणैर्वियोजिताः । राक्षस-चमूश्च निखिला निधनमुपगमिता । एक एवाहं लङ्कां गतोऽवाशिष्टो भीतिभीतो मृत्युना गृहीतास्तिष्ठामि । कष्टम् । राजकुमारी शूर्पणखा कथं भविष्यति ? ।)

वज्रदंष्ट्रः—वश्च अलं अत्ताणं शंतविय । शा खु ते-
लोग्गसुन्दली लङ्कं अधिवशदि । लामलःकणा तु आशण-
मलणा त्ति शंपेस्कामि ।

तेहिं हि शयंवलीए लश्चीए कण्णणाशिगं छिण्णं ।

(वत्स अलमात्मानं संतप्य । सा खलु त्रैलोक्यसुन्दरी लङ्का-
मधिवसति । रामलक्ष्मणौ त्वासन्नमरणाविति संप्रेक्षे ।

ताभ्यां हि स्वयंवर्या लक्ष्म्याः कर्णनासिकं छिन्नम् ।)

लोहदंष्ट्रः—अच्चाहिदं । (अत्याहितम् ।)

वज्रदंष्ट्रः—

तं कप्पिस्सदि तेशिं कप्पेदुं तन्तुमाउस्स ॥१॥

तथा च कालादिवादं विणा लायलायेस्सले लंकाधिणाहे
शुप्पणहाए खलदूशणतिशिलाणं च लःकशवीलाणं उद्दशशहशा
च वड्लं णिण्यादेस्सन्ते मादुलेण मालीयशिलिणा अणुगम्म-
माणे पलावददि ।

(तत् क्लृप्स्यते तयोः कर्तितुं तन्तुमायुषः ॥१॥

तथा च कालातिपातं विना राजराजेश्वरो लङ्काधिनाथः
शूर्पणखायाः खरदूषणत्रिशिरसां चतुर्दशसहस्राणां च राक्षसवीराणां वैरं
निर्यातयिष्यन् मातुलेन श्रीमारीचेनानुगम्यमानः परापतति ।)

लाहदंष्ट्रः—एव्वं, शयं एवेव महालाये दशकंधले
मादुलेण शह पलापददि ? । जयदु महालाये । (एवं, स्वयमेव
महाराजो दशकंधरो मातुलेन सह परापतति ? । जयतु महाराजः । ।

વજ્રદંટ્રુઃ—હમે ચ તેશિં કપ્પાડિમાવશદાણં પઆરગદં
ઉવલદું અગ્ગદો શંપેસિદે । (અહં ચ તયોઃ કાર્પટિકાપસદયોઃ
પ્રચારગતમુપલબ્ધુમગ્રતઃ સંપ્રેષિતઃ ।)

લોહદંટ્રુઃ—તં તુ તાદં હમે આચસ્કામિ । દાર્ણિં
ય્યેવ પંચવડીં શાંણિકિસ્ટેણ મગ્નેણ વજ્જન્તેણ મણ્ણે દુવે માણુશા
અસ્સમપદે દિસ્તા, લામે ચ શીદા ચ । લક્ષ્મણે દાવ તિસ્ત-
યત્તાણ ઉવાવત્તમાણં કુલપદિં પચ્ચુચ્ચાદે તિ ચ શુદં । (તત્તુ
તાતમહમાવક્ષે । હદાનામેવ પચ્ચવટ્ઠ્યાઃ સંનિક્કણ્ણેન માર્ગેણ વ્રજતા
મયા દ્વાવેવ માણુષાવાશ્રમપદે દટ્ઠૌ, રામશ્ચ સીતા ચ । લક્ષ્મણસ્તાવ-
ત્તીર્થયાત્રાયા ઉપાવર્તમાણં કુલપતિં પ્રત્યુદ્યાત્ત ઇતિ ચ શ્રુતમ્ ।)

વજ્રદંટ્રુઃ—દિસૂટીં શંપાદિદં તણ્ણે શમાગદેણ મહ
સમીહિદં । શંપત્તં ચ લક્ષ્મણેન્દ્રસ્ય પુષ્પકં વિમાણં । તા,
દેહિ, લક્ષ્મણેન્દ્રસ્ય નિવેદેમો યથાગદ । (દિષ્ટ્વચ્ચા સંપાદિતં ત્વયા
સમાગતેન મમ સમીહિતમ્ । સંપ્રાપ્તં ચ રાક્ષસેન્દ્રસ્ય પુષ્પકં વિમાણમ્ ।
તદેહિ, લક્ષ્મણેન્દ્રસ્ય નિવેદયાવો યથાગતમ્ ।)

લોહદંટ્રુઃ—અયં આગશ્ચામિ । મન્દમ્મિ મમ દેહમ્મિ
વિજ્ઞાયન્તં તુ ચ્ચોદી મહાલાયાગમણે દિપ્પદિ । (અયમાગચ્છામિ ।
મન્દે મમ દેહે નિર્વાણં ગચ્છત્તુ તુ જ્યોતિર્મહારાજાગમને દીપ્યતે ।)

નિષ્ક્રાન્તૌ રાક્ષસૌ ।

પ્રવેશકઃ ।

ગૂજરાતી અનુવાદ

એ રાક્ષસો પ્રવેશ કરે છે.

વજ્રદંટ—વત્સ લોહદંટ ! તું ખુશ તો ખરો ?
અરે, તું પગ ઘસીને ચાલે છે, એમ કેમ ? આપણા
દણ્ડકારણ્યની નવીસવી વસતીના સમાચાર મહારાજને
નિવેદન કરવાને તું લંકાએ આવ્યો હતો, ત્યારે તો
તારા પગના ધબકારે ધરણી ધ્રુજતી હતી.

લોહદંટ—વજ્રરભાઈ ! ખુશીનું શું પૂછે છે ?
લંકાથી હું પાછો પગલે આવ્યો, ત્યાં તો અહીં મેં રોળ
વર્તેલો જોયો. પેલા આજકાલના રામના બાણે આપણા
ત્રણે દણ્ડનાયક હણાયા અને રાક્ષસસેનાનું નિકન્દન વળી
ગયું ! હું લંકામાં હોઈ ઊગર્યો, ત્યારે ભયનો માર્યો
મરવા પડ્યો છું. અરે, પણ રાજકુમારી શૂર્પણખાબા,
એમનું શું થયું હશે ?

વજ્રદંટ—સંતાપ ન કર, વત્સ, એ ત્રૈલોક્યલક્ષ્મી
લંકામાં બિરાજે છે અને એ રામલક્ષ્મણનું હવે આવી
બન્યું છે.

આર્યા

વરવા ગયેલ લક્ષ્મીતણાં હણ્યાં નાકકાન નર નહે.

લોહદંટ—હેં હેં ! ગજળ કર્યો તો !

વજ્રદંટ—

એ નિજ આવરદાની છેદી છે દોરડી ફેરે. ૧

હાલ હાલ, રાજરાજેશ્વર લંકાનાથ રાજકુમારી શૂર્પણખાનું, દણ્ડનાયક ખર દ્વપણ ત્રિશિરાનું અને ચૌદ હજાર રાક્ષસ સુભટનું વેર વાળવા મામા મારીય સાથે પધારે છે.

લોહદંબટ—શું શું ? ખુદ મહારાજ મામાશ્રી સાથે પધારે છે ? જય લંકેશને !

વજ્રદંબટ—અને મને એ દુષ્ટ કાપડીઓની ભાળ મેળવવા આગળથી મોકલ્યો છે.

લોહદંબટ—એ હૂં કહૂં, મોટાભાઈ, પંચવટી આગળ થઈને હૂં નીકળ્યો, ત્યારે રામ અને સીતા એ એ જણાં આશ્રમમાં હતાં. લક્ષ્મણ તો, વાટમાં સાંભળ્યા પ્રમાણે, યાત્રાએથી કુલપતિ આવે છે તેને લેવા ગયેલ છે.

વજ્રદંબટ—મારે બાતમી જોઈતી'તી તે મળી ગઈ; ઠીક થયું કે વત્સ લેગો થયો. લો, આ રાક્ષસેન્દ્રનું પુષ્પક વિમાને આવ્યું. ચાલ, ભાઈ, આપણે મહારાજને સમાચાર નિવેદન કરિયે.

લોહદંબટ—આ આવ્યો, મોટાભાઈ. મારા મન્દ દેહમાં ખૂઝાતી જ્યોત મહારાજનાં પન્હોતાં પગલે દીપે છે.

અન્ને રાક્ષસ જય છે.

इति जनस्थानकण्टकोद्धारो नाम विष्कंभकः ।

“ આ કે એનો ભાઈ, કોઈપણ પ્રવેશક કે વિષ્કંભક હોવો. તો જોઈએ તે કખૂણ. પણ તે આખો ને આખો ઊડી શી રીતે ગયો ? ” એવો પ્રશ્ન કદાપિ કરવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર બહુ જ સહેલો છે. લુપ્ત થયેલો ભાગ તતઃ પ્રવિશ અક્ષરોથી શરૂ જ થાય છે અને એને છેડે પણ પાંચમા અંકના આરંભના તતઃ પ્રવિશ અક્ષરો આવે છે. તેને લીધે લલિયાએ દષ્ટિદોષથી વચ્ચે દશ ઉક્તિવાળો ભાગ મૂકી દીધો હોય, એમ મારું માનવું છે. આ પ્રકારની ભૂલ જૂની હાથ-પ્રતોમાં મળી આવે છે, તેમ મુદ્રાયંત્રનાં કાચી છાપનાં ઓળિયામાં ખીખાં ગોઠવનારાના હાથે થાય છે, એ મારા અનુભવમાં છે. એક પંક્તિ ઉપરથી નજર ખસી ખીણ પંક્તિના સમાન અક્ષરસમૂહ ઉપર દરવાથી વચલી પંક્તિ કે પંક્તિઓ લલિયો અને ખીખાં ગોઠવનાર અગ્નણતાં મૂકી દે છે. એ રીતે પ્રસ્તુત ભાગ પણ પ્રતિમા માંથી લુપ્ત થયો જણાય છે.

ઉપરના લેખમાં દર્શાવેલા વિચારને કોઈ જનગૃતિની ભ્રમણા ગણુશે અને કોઈ એને ઊંઘનું સ્વપ્ન લેખશે, તેનો મને સોસ નથી. માટે મન તો ભાસના શબ્દમાં કહે છે કે

અનુષ્ટુભ

સ્વપ્ન એ હોય, તો ધન્ય સ્વપ્ન તે નિત્ય ઊંઘતાં;

ભ્રમણા હોય એ, તો તે ભ્રમણા ધન્ય જાગતાં.^૧

ત્રુટિઓ જડી છે— મને પાંચ વરસ ઉપર ન હતી જડી તે જડી છે; અને ખોટ પૂરનારો અર્થપિંડ પણ જડ્યો છે. શબ્દપિંડ તો જે હોય તે હો.

[છપાયું: બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૩૩.

૧ જુઓ. મહાકવિ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તા નો સ્વપ્નની સુન્દરી કિંવા સ્વપ્નની મુહાગણિ એવા નામનો મારો અનુવાદ, અંક ૫.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્

અનુવાદ ભૂમિકા

(રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા)

શ્રૌત વાક્યમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનું ક્યાં સ્થાન છે, એ જાણ્યા વિના આ ગુર્જરી ભાષાના અનુવાદનું રહસ્ય ઢંકાયેલું રહેવા સંભવ છે. આ ઉપનિષદ કર્મપ્રધાન શુક્લ યજુર્વેદની મંત્રસંહિતામાં અંતિમ અધ્યાયમાં ગોઠવાયેલું છે. આપણા શ્રૌત સાહિત્યમાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ-એમ પ્રત્યેક વેદના વિભાગ પડે છે. તેમાં મંત્ર-સમુચ્ચયને સંહિતા નામ આપવામાં આવે છે, અને મંત્રના અર્થ-તાત્પર્યને વિવરણરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર વિભાગને બ્રાહ્મણ કહે છે. યજુર્વેદની શુક્લ અને કૃષ્ણ એવી બે મુખ્ય શાખાઓ છે, અને તેમાં શુક્લ યજુઃશાખાને વાજસનેયી શાખા પણ કહે છે. આ શાખાની બે પ્રશાખાઓ હાલ ઉપલબ્ધ છે. એક માધ્યંદિન અને બીજી કણ્વ. આ શાખાની સંહિતા સાથે સંબંધ ધરાવતું મોટું શતપથ બ્રાહ્મણ છે, અને તેના છેવટના આરણ્યક વિભાગમાં બૃહદારણ્યક નામનું મોટું ઉપનિષદ છે.

યજુર્વેદના મંત્ર અને બ્રાહ્મણ વિભાગને સારી રીતે પૃથક્ રાખનારી આ શાખા હોવાથી તેને ‘શુક્લ’ સંજ્ઞા અપાયેલી છે, અને તૈત્તિરીયાદિ બીજી શાખામાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ મિશ્ર થયેલાં હોવાથી ‘કૃષ્ણ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. યજુર્વેદને આ શુક્લતા આપનાર તપસ્વી યાજ્ઞવલ્કય ગણાય છે. તેમના સંબંધમાં આખ્યાયિકા ચાલે છે, કે તે ગુરુને સત્ય કહેવામાં શાપ પામવાથી વેદ રહિત થયા, અને સર્વ વિદ્યાને આપનાર ભગવાન સૂર્યની આરાધના કરી તેમણે તેમના દ્વારા વિશુદ્ધ વેદાર્થને પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો.

શુક્લ યજુઃસંહિતાની રચના તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે તેમાં ભિન્ન સમયે દાખલ થયેલા ચાર ભાગ છે. પ્રથમના અઠાર અધ્યાય ધણા પ્રાચીન છે, અને તેના ઉપર સઘળા યાગાદિ ક્રિયાનું બંધારણ છે. તેમાં પ્રથમના દશ અધ્યાયમાં, અને અગિયારથી અઠારમાં દર્શ પૌર્ણમાસ યજ્ઞ વિધાનું પ્રતિપાદન છે. આ બે આધારભૂમિકાના મંત્રોનું વિવરણ શતપથ બ્રાહ્મણના પહેલા પાંચ અને છથી નવ સુધીના બ્રાહ્મણમાં આવે છે.

બીજા વિભાગમાં ઓગણીસથી પચ્ચીસ અને ત્રીજામાં અશ્વમેધ પર્યંત વિશિષ્ટ યજ્ઞોનાં વિધાન છે; ૨૬ થી ૩૯ સુધી આ કર્મકાંડની સમાપ્તિ થયા પછી ચોથા ભાગમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદરૂપ ચાળીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનકાંડનો પ્રવેશ થયો છે.

પ્રાયશઃ વેદના રહસ્યરૂપ ઉપનિષદ ગ્રંથો બ્રાહ્મણના આરણ્યક વિભાગમાં છેવટે આવેલા હોય છે, અને તેથી તે ગ્રંથોને “વેદાન્ત,” અર્થાત્ વેદના અંતમાં આવેલા, એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ ગ્રંથોનું રહસ્ય અથવા તાત્પર્ય મુખ્યત્વે કરી સમાહિત અંતઃ-કરણવાળા પુત્ર અથવા શિષ્યને અરણ્યના એકાન્તમાં ગુરુરૂપ પિતાદ્વારા પાસે બેસાડી જણાવવામાં આવતું, તેથી તે ગ્રંથને ઉપનિષદ (ઉપ+નિ+સદ્) સંજ્ઞા આપવામાં આવતી. ઉપનિષદ જ્યારે ગુહ્યવિદ્યારૂપ હોઈ એકાન્તમાં શિખવવામાં આવતું, ત્યારે વિસ્તાર પામેલા યજ્ઞની ચર્ચા યજ્ઞસભામાં અર્થાત્ પરિષદમાં થતી હતી. કાળે કરી ઉપનિષદ શબ્દ અવિદ્યાને તોડનાર રહસ્યવિદ્યારૂપે સ્વીકારાવા લાગ્યો. અને તેથી જ પાછળનાં શાસ્ત્રોમાં રહસ્યભાગને ઉપનિષદ નામ આપવામાં આવ્યું છે. (જુઓ-કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રનું અને વાત્સ્યાયનના કામશાસ્ત્રનું છેવટનું પ્રકરણ). વેદના અંતમાં સ્થપાયેલા ગ્રંથની તે જ ન્યાયે લાક્ષણિક વેદના સિદ્ધાન્તરૂપે ગણના થવા લાગી.

આ ર્શવાસ્ય મંત્રો વાચ્યાર્થ અને તાત્પર્યાર્થમાં ઉપનિષદ છે તેમ વેદાન્ત પણ છે. વાજસનેયી સંહિતામાં ઓગણચાળીસ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન થયેલા કિલ્લ કર્મકાંડથી અને તેના વ્યાપારથી થાકી ગયેલા અથવા તૃપ્ત થયેલા અધિકારીને જાણે સમાશ્વાસન અથવા શાંતિ આપવા મધુકાંડના દ્રષ્ટા દધ્યક આથર્વાણુ* મુનિને આ મંત્રોનો આવિષ્કાર થયો હોય નહિ શું, એવું શ્રદ્ધાલુઓનું માનવું છે; અને પાશ્ચાત્ય^x વિવેચક પદ્ધતિથી પણ કર્મકાંડથી વિરક્ત થયેલા જનસમુદાયના વિચારનો ઉલ્લેખ આ ઉપનિષદમાં છે. કર્મથી અત્યંત ઉપરામિતા અને કેવલ કર્મપરાયણતા એ બે કાટિની સંયોગી-ભૂમિ આ ઉપનિષદ રચે છે, અને તેથી જ્ઞાન અને કર્મનો તેજ અને તિમિર જેવો વિરોધ સ્વીકારનાર શ્રીશંકરાચાર્ય પણ પરાવિદ્યા અને કર્મનો સમુચ્ચય ન સ્વીકારતા છતાં અપરાવિદ્યા અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા ઉપાસના અને કર્મનો સમુચ્ચય આ ઉપનિષદમાં ઈષ્ટ માને છે.

ઉપનિષદ ગ્રંથોના આવિર્ભાવક્રમનો વિચાર કરી પ્રોફેસર ડયુસન તે ગ્રંથોને ચાર વ્યૂહમાં ગોઠવે છે. પ્રથમ વ્યૂહમાં ગદ્યપ્રધાન પ્રાચીન ઉપનિષદો બૃહદારણ્યક, છાંદોગ્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, કૌશીતકી, કેન-ઈત્યાદિનો સમાસ થાય છે. બીજો વ્યૂહ છંદઃપ્રધાન છે અને તેમાં કાઠક, ઈશ, શ્વેતાશ્વતર, મુંડક અને મહાનારાયણનો સમાસ થાય છે. ત્રીજામાં ત્યારપછીથી પ્રવેશ પામેલાં ગદ્યપ્રધાન ઉપનિષદો, જેવાં કે પ્રશ્ન, મૈત્રાયણીય, માંદૂક્ય, વગેરેનો સમાસ થાય છે. અને છેલ્લા વ્યૂહમાં બાકીનાં સધળાં અથર્વ ઉપનિષદને સ્થાન આપવામાં આવે છે.

* જુઓ આ ઉપનિષદ ઉપરના ઉવટભાષ્યની ભૂમિકા.

^x જુઓ History of Sankrit Literature by Macdonell.

ખીજા વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલા ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના વિષયની ગૂંથણી પ્રતિ લક્ષ કરતાં તે શ્વેતાશ્વતર કરતાં પ્રાચીન જણાય છે, પણ કાઠક કરતાં અર્વાચીન છે. કાઠક ઉપનિષદના કેટલાક ભાવ ઈશાવાસ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા છે. x

યજુર્વેદે આપણને એક મોટામાં મોટું બૃહદારણ્ય નામનું બ્રાહ્મણ-ઉપનિષદ આપ્યું છે અને તે સાથે ન્હાનામાં ન્હાનું આ ઈશાવાસ્ય નામનું સંહિતોપનિષદ આપ્યું છે. આ બે ઉપનિષદની આંતર વ્યવસ્થા પ્રતિ લક્ષ્ય કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે, કે દરેકમાં ત્રણ આંતર વિભાગ પડેલા છે: બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આગમપ્રધાન મધુકાંડ, ઉપપત્તિપ્રધાન યાજુર્વેદકાંડ, અને અર્થવાદપ્રધાન ખિલકાંડ ગોઠવાયેલા છે; તેમ આ લઘુ ઉપનિષદમાં પણ જ્ઞાન-કાંડના તાત્પર્યને પ્રથમના આઠ મંત્રમાં પરિસમાપ્ત કર્યું છે, નવથી ચૌદ સુધીમાં ઉપાસના અને કર્મનો સમુચ્ચય યુક્તિપુરઃસર પ્રતિપાદન કર્યો છે, અને પંદરથી અઠાર સુધીમાં ઉપાસકની ઉપાસનાનું પરિણામી તાદાત્મ્યોપત્તિરૂપ ફલ વર્ણવ્યું છે.

x નીચેની કાઠક શ્રુતિ અને ઈશાવાસ્ય શ્રુતિ ઉપકાર્ય ઉપકારક ભાવને સ્પષ્ટ કરશે:—

અશરીરં શરીરેષુ અનવસ્થેષ્વસ્થિતમ્ ।

મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ કા. ૨

યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભૂદિજાનતઃ ।

તન્ન કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ ઈ. ૭

નિત્યો નિત્યાનાશ્ચેતનશ્ચેતનાનામ્

एको बहूनां यां विदधाति कामान् ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः

तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

કા. ૫. ૧૩.

कविर्मनीषी स्वयंभूर्याश्नातथ्यतोऽ-

र्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यઃ સનાભ્યઃ ॥

ઈ. ૮

ઉપરનું મંત્ર પૃથક્કરણ અર્વાચીન વિવેચકપદ્ધતિ અનુસાર કર્યું છે એમ નથી, પરંતુ વેદાન્તની સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિ તે પ્રકારની વ્યવસ્થાને ટેકા આપે છે. સાંપ્રદાયિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકવાક્યતા, અર્થવાદ, અપૂર્વત્વ, ઉપપત્તિ, અને ક્ષ-એ પ્રકારનાં તાત્પર્યનું નિર્ણય કરનાર છ લિંગો પ્રથમના આઠ મંત્રમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે. અનુવાદમાં

“ ઈશે વિશ્વે ઘટે સૌ આ છવાયું જ્ઞાનદષ્ટિએ, ”

એ પ્રકારે ઉપક્રમમાં ઈશમયી દષ્ટિ વિશ્વના સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોમાં પ્રવેશાવી ઉપસંહારમાં

“ અખંડ તેજસ્વી શુચિ સ્વરૂપથી

વ્યાપી ભાવ યોજે ભવના સર્વદા એક માપે, ”

એ અદ્વૈતદષ્ટિનું અનુમોદન કરી એકવાક્યતા કરી છે. આ અદ્વૈતદષ્ટિનો જે આશ્રય કરતા નથી પરંતુ દ્વૈતદષ્ટિનો આશ્રય કરે છે, તેના ક્ષનો પ્રસ્તાવ કરતાં શ્રુતિ ત્રીજા મંત્રમાં જણાવે છે કે

“ અંધારે ગાઢ ઘેરેલા લોક આસુર છે કહ્યા.

ત્યાં જાયે કાય પડતાં તે, જે આત્મા ન માણતા. ”

આ પ્રમાણે અર્થવાદ વડે રહસ્ય પ્રતિ આકર્ષણ કરી શ્રુતિ સંતોષ પામતી નથી, પણ અદ્વૈત વસ્તુની અપૂર્વતા અર્થાત્ શાસ્ત્રૈકગમ્યતા આત્માને ઇન્દ્રિયાદિ દેવોથી અગોચર જણાવી ચોથા મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે

“ હાલે ન ને રહે મનથી ચ છેટે

સામે છતાં તે નવ દેવ પામે. ”

અને અપૂર્વતાના સમર્થનમાં ઉપપત્તિ બતાવે છે કે

“ ધાનારને તે કરી કામ આંટે;

ત્યાં ગહેણ આ માતરિશ્વ બહાવે. ”

વળી પરમ તત્ત્વ સર્વદા એકરસ અથવા એકરૂપ છે એ પ્રકારના સિદ્ધાન્તનું

“પાર એ આ બધાની ને આ બધાની ચ માંલ એ”

“સૌ ચરાચરમાં આપ-આપમાં સૌ ચરાચર.”

ઈત્યાદિ અભ્યાસ વડે સમર્થન કરી છેવટે અદ્વૈત ઈશમયી દષ્ટિનું ફલ શ્રુતિ પોતે જ સાતમા મંત્રમાં કથે છે કે

“જ્યાં થાયે આત્મરૂપ ચરાચરે,

વાયે એકત્વબુદ્ધિ, ત્યાં મોહ ને શોક ક્યાં રહે ?”

આ પ્રમાણે વેદાર્થની પરિસમાપ્તિ આઠ જ મંત્રમાં થઈ રહે છે, અને ત્યાર પછી પ્રકરણાન્તરનો આરંભ થાય છે. આ બીજા પ્રકરણની ઉત્થાનિકામાં ભેદાભેદવાદી અને અભેદવાદીના સિદ્ધાંતના વાદનાં બીજ રહેલાં છે. જ્યારે શ્રુતિના વાચ્યાર્થને વળગી ભેદાભેદવાદી જ્ઞાન અને કર્મનું વિદ્યા અને અવિદ્યાનું-સંભૂતિ અને અસંભૂતિનું-સમકાલે સેવન કરવા વડે મોક્ષરૂપ ફલનો ઉદય થાય છે એમ જણાવે છે, ત્યારે કેવલાદ્વૈતી તર્કાનુસારી શ્રુતિતાત્પર્યને સ્વીકારી તત્ત્વજ્ઞાન અને કર્મનો એકાધિકરણમાં સમુચ્ચય સંભવતો જ નથી એમ પ્રમાણપુરઃસર બતાવી આ બીજા પ્રકરણના મંત્રો વડે ઉપાસના અને કર્મનો અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મભાવના અને યાગાદિ કર્મનો સમુચ્ચય શ્રુતિસંમત છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

સંપ્રદાયના આ ત્રિવાદારૂપદ નિષયને બાતલ કરી કેવલ શ્રુતિશરણ થઈ આપણે જોઈશું તો સ્પષ્ટ થશે કે આ ઉપનિષદ કર્મકતા—કર્મજડયની નિંદા કરે છે, અને ધર્માચરણમાં—કર્મ-નિષ્ઠામાં—અદ્વૈતનિષ્ઠા પ્રતિ જેમ્ની જનાર ઈશ્વરભાવનાના સચેતન રસને રેડે છે. આ કર્મના ફલના પ્રેરક પરમાત્માને—ઈશ્વરને—સર્વ ક્રિયામાં ઓતપ્રોત રાખવાનું, તેની ભાવના વિનાની સર્વ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યામયી ગણવાનું, પ્રવૃત્તિ વિના જીવનનો વિકાસ થતો નહિ હોવાથી નિર્બાંતરપણે યાવજજીવ વિદ્યા સહિત—અર્થાત્ ઈશ્વરની ઉપાસના સહિત—યથાપ્રાપ્ત કર્તવ્યો કરવાનું, અને પરિણામે પોતાનો

અને ઈશ્વરનો અભેદભાવ અનુભવી શાશ્વતપદમાં સમવાનું પરમ ગંભીર રહસ્ય આ ઉપનિષદ આપણને દર્શાવે છે.

ત્રીજા વિભાગ (૧૫ થી ૧૮)માં વિદ્યાવિદ્યાના સમુચ્ચયના ફલનું વર્ણન છે * —યાવજ્જીવ ઉપાસના સહિત કર્મ કરનાર ઉપાસકને આદિત્ય—મંડલસ્થ સગુણબ્રહ્મ પરમેશ્વર—અંતિમ ઘડીએ ત્યજતા નથી. પણ તેની શરીરની શિથિલતા છતાં તેના મનોદર્પણમાં પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે સ્પુરેલા રહે છે, અને પામર જીવોને જેવો મરણનો ત્રાસ છે તેવો આ ઉપાસકને નથી, પરંતુ મૃત્યુરણ્યુત્સવાયતે એ ન્યાયે

“ હે દેવ સૌ જ્ઞાનતાણા સુન્નણ !
અગ્ને ! સુમાર્ગે લઇ જા શુભાર્થ,
તું કાપ કૂડો અમ પાપસાર્થ,
તને ઘણેરા અમ આ પ્રણામ. ”

તે ઉપાસક સાનંદ પ્રણામ કરી સર્પ જેમ કાંચળી ત્યજે તેમ આ સ્થૂલ ઉપાધિ ત્યજે છે.

આ પ્રમાણે કર્મજનકનો ત્યાગ કરાવનાર પરમેશ્વરભાવનાને સર્વ પ્રવૃત્તિમાં સદોદિત રાખનાર, શોકમોહાદિનો સર્વાત્મભાવ વડે નાશ કરનાર અને પરિણામે પ્રભુના સ્વરૂપને અભેદભાવે—“ આદિ-ત્યમાં પૂરુષ જોઈ, તે હું આ ”-એ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર આ ઉપનિષદનો ગુર્જરીભાષાનો અનુવાદ મૂલના રહસ્યને કોઈપણ અંશમાં પ્રતિબિંબિત કરશે, તો આ પ્રયત્ન ચરિતાર્થ થયો ગણાશે.

* આ પંદરમા મંત્રથી પ્રકરણાન્તર થાય છે એમ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા બ્રાહ્મણથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ બ્રાહ્મણમાં આ ૧૫ થી ૧૮ મંત્રો અક્ષરશઃ દાખલ થયા છે, અને તેની પહેલાં ગાયત્રીની ઉપાસનાનું પ્રકરણ છે, તેથી પણ આ વિદ્યા અવિદ્યાનો સમુચ્ચય સિદ્ધ થાય છે.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્

આત્મક્રીડા આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ્વ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ ।

મુળ્કોપનિષદ્ । ૩૧૧૪૧

જ્ઞાનકાંડ

ઉપક્રમ : ઈશે વિશ્વે ઘટે સૌ આ છવાવું જ્ઞાનદષ્ટિએ;

માણુ એ ઈશ આ મૂકી; નધા તું ધન કેનું એ? ૧

રહે નિર્લેપ તું કર્મે માટે કર્મ કર્યાં જઈ

સૌ વર્ષો જીવવું એજ, અન્ય ના, નર! દહે સહી. ૨

અર્થવાદ (નિંદા): અંધારે ગાઠ ઘેરેલા લોક આસુર છે કહ્યા.

ત્યાં જાયે કાય પડતાં તે, જે આત્મા ન માણુતા. ૩

અપૂર્વતા : હાલે ન ને રહે મનથી ચ છેટે;

સામે છતાં તે નવ દેવ પામે;

ઉપપત્તિ : ધાનારને તે ઠરો ઠામ આંટે;

ત્યાં વહેણુ આ માતરિશ્વા બહાવે. ૪

અભ્યાસ : ચર એ ને અચર એ; પાસે એ, વેગળો ચ એ;

પાર એ આ બધાની ને આ બધાની ચ માંહ્ય એ. ૫

સા ચરાચરમાં આપ—આપમાં સૌ ચરાચર

જોયે જે દષ્ટિએ ઝીણી, ગૂંચવાયે ન તે નર. ૬

ફલ : જ્યાં થાયે જ્ઞાન ના જોયે આત્મરૂપ ચરાચરે,

વાધે એકત્વબુદ્ધિ, ત્યાં મોહ ને શોક ક્યાં રહે? ૭

મંત્ર ૧. ઈશ (સં. ईश) —સમર્થ, શક્તિસ્વરૂપ બ્રહ્મ.

મંત્ર ૨. કર્મ—(૧) અવિહિત કર્મ; (૨) વિહિત કર્મ.

નર—પુરુષ, ઈશ, બ્રહ્મ.

ઉપસંહાર : વિભુ સ્વયંભૂ કવિ બુદ્ધ આપે
અકાથ અસ્નાયુ વિશુદ્ધ રૂપથી
અખંડ તેજસ્વી શુચિ સ્વરૂપથી
વ્યાપી ભાવ યોજે ભવના સર્વદા એક માપે. ૮

સમુચ્ચય કાંડ

અવિદ્યાને ઉપાસે, તે ગાઢેરા તિમિરે ઝૂંડે;
વિદ્યામાં મગ્ન વળી, તે તિમિરે વધુ આથડે. ૯
ભણ્યું વિદ્યાથકી લિન્ન—અવિદ્યાથી ચ લિન્ન એ,
એવું અમે સુણ્યું; ભાખ્યા અમને અહિં વિરા એ, ૧૦
જે વિદ્યા ને અવિદ્યાનું બેનું જાણે સ્વરૂપ, તે
તરી મૃત્યુ અવિદ્યાથી પામે વિદ્યાથી અમૃતે. ૧૧
અસંભૂતિ ઉપાસે, તે ગાઢેરા તિમિરે ઝૂંડે;
સંભૂતિમગ્ન વળી, તે તિમિરે વધુ આથડે. ૧૨
ભણ્યું સંભૂતિથી લિન્ન—અસંભૂતિથી લિન્ન એ,
એવું અમે સુણ્યું; ભાખ્યા અમને અહીં વિપ્ર એ. ૧૩
જે અસંભૂતિ સંભૂતિ બેનું જાણે સ્વરૂપ, તે
એકથી મૃત્યુ તરીને પામે અન્યથો અમૃતે. ૧૪

સ્વરૂપાનુસંધાન કાંડ

સત્યનું મુખ છે ઢાંકયું પૂષા ! પાત્રે હિરણ્યના;
આદિત્યમાં પૂરુષ જેહ, તે હું આ.
દૂર ઢાંકણુ તે કીજે સત્યધર્મ પ્રકાશવા. ૧૫

મંત્ર ૮. ભાવ—પદાર્થ. યોજે—ધડે છે. ભવ—સૃષ્ટિ.

મંત્ર ૯. અવિદ્યા—જ્ઞાન રહિત કેવળકર્મ. વિદ્યા—કર્મ રહિત
કેવળ જ્ઞાન. મંત્ર ૧૦. વિરા—જ્ઞાની.

મંત્ર ૧૨. અસંભૂતિ—જડવાદ (Materialism). સંભૂતિ—
અત્મવાદ (Idealism)

ૐ ખ બ્રહ્મઃ સૂર્યઃ ? સંકેલ કિરણો,

સમેટ એ, પુત્ર પ્રજાપતિના.

પેષૂં પૂષા ! એકર્ષે ! મંગળ તારૂં તેજોરૂપ;

પૂરુષ એ આ યમ ! જેહ, તે હૂં. ૧૬

વા વાને, આ અમૃતને ને પામે દેહ ભસ્મને;

ને રાખે રમરણે, રાખે, કતો હે ! કૃત કર્મને. ૧૭

હે દેવ મૌ જ્ઞાનતણા સુખણુ !

અગ્ને ! સુમાર્ગે લઈ જા શુભાર્થ.

તૂં કાપ ફૂડો અમ પાપ-સાર્થ.

તને ઘણેરા અમ આ પ્રણામ. ૧૮

इतीशावास्योपनिषत् ।

શાંતિપાઠ : ભર્યું છે આ, ભર્યું છે આ; ભર્યાંમાંથી ભર્યું છેલે;

ભર્યાનું ભર્યું એ લેતાં ભર્યું શેષ ભર્યું રહે !

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

[છપાયું : ' વસંત ' રજતમહોત્સવાંક, ૧૯૨૭]

મંત્ર ૧૬. એકર્ષે-હે એકર્ષિ નામના આધ્યાત્મિક અગ્નિ !

તેજોરૂપ-જ્યોતિઃસ્વરૂપ.

મંત્ર ૧૭. હે કતો-હે આધ્યાત્મિક અગ્નિ ! કર્મ-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનકર્મ.

મંત્ર ૧૮. અગ્ને-હે આધ્યાત્મિક અગ્નિ ! શુભ-મોક્ષરૂપ શ્રેય. પાપસાર્થ-

પાપનો સાથ. સુમાર્ગ-દેવયાન, પિતૃયાનથી ભિન્ન એવો માર્ગ.

શાંતિપાઠ-વ્યાપક બ્રહ્મથી સમીપસ્થ અને દૂરસ્થ બધું વ્યાપ્ત

છે. એ વ્યાપ્ત વિશ્વમાંથી વ્યાપક બ્રહ્મ છલી જાય છે. આ

વ્યાપક બ્રહ્મમાંનું વ્યાપ્ત વિશ્વ લઈ લેતાં-જ્ઞાનદષ્ટિએ

અપાસ્ત કરતાં શેષભૂત વ્યાપક બ્રહ્મ એક જ વ્યાપેલું રહે છે.

ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકો*

જુદી જુદી પ્રજાઓનું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસતાં માલમ પડ્યું છે કે પ્રાચીન નાટક સાહિત્ય ત્રણ દેશની પ્રજાઓએ ખીલવ્યું છે:— ચીન, ગ્રીસ અને ભરતખંડ, પ્રાચીનતાના ક્રમ પ્રમાણે ચીનનું નાટક સાહિત્ય ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી મળી આવે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનાં સાધન પૂર્વમાં નથી. ચીનાઈ સાહિત્ય અતિ પ્રાચીન છે. ચીનાઈ ભાષા એકાક્ષરી છે. તેમાં શબ્દોના સ્વતંત્ર અધિકાર નથી, પણ સ્થાન પરત્વે તે જુદા જુદા અધિકાર યજ્ઞવે છે. શબ્દો ધસાઈ તેના ઉપસંગી અને પ્રત્યયો થયા નથી. ચીનાઈ સાહિત્ય એકાક્ષરી ભાષામાં જનમ્યું, તેથી ભાષાનો વિકાસ થતો અટક્યો. ચીનાઈ નાટકો કલાનાં આદર્શ નથી; એટલે પૃથ્વીના સાહિત્યમાં માન પામે તેવાં નથી.

ગ્રીસના સાહિત્યનો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધન છે. ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી તેનો ઇતિહાસ તવારીખ રૂપે લખાયલો છે. ગ્રીસમાં ત્રણ નાટકકાર પ્રખ્યાત છે:—(૧) એસ્કીલસ (૨) સોફોકલિસ અને (૩) એરિસ્ટોફેનિસ.

નાટ્યસાહિત્ય ઉત્પન્ન થતા પહેલાં રામાયણની અને મહાભારતની વીરસંહિતાઓ (Epics) ઘણી વહેલી રચાઈ ચૂકી હતી. ગ્રીસમાં વીરસંહિતાઓ ઈ. સ. પૂ. દશમા શતકમાં લખાઈ હતી.

હિન્દુસ્થાનમાં મળી આવતાં પ્રાચીન નાટકો ગ્રીક નાટકો જેટલાં પ્રાચીન નથી. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે હિન્દુસ્થાનનું નાટક સાહિત્ય ગ્રીક નાટક સાહિત્યનું દેવાદાર છે, એટલે આપણા પ્રાચીન નાટકકારો ગ્રીક નાટક સાહિત્યમાંથી ઘણું

* પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજના મકાનમાં ખીજ અને ત્રીજ વર્ષના સ્કોલરોને તા. ૧-૫-૧૬ ને રોજ આપેલા ભાષણનો સાર.

શીખ્યા છે અને તેની અસર આપણાં નાટકો ઉપર થઈ છે. આપણાં પ્રાચીન નાટકો અને ગ્રીક નાટકોમાં કેટલુંક મળતાપણું છે તે ઉપરથી અને મહાન અલેક્ઝાન્ડરના હુમલા પછી હિન્દુસ્થાન અને ગ્રીસના લોકો એક બીજાના સંબંધમાં આવ્યા ને થોડા વર્ષથી બહાર પડેલાં ભાસનાં નાટકો સિવાય બીજાં નાટકો ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સતકનાં કે તે પછીનાં છે, તે ઉપરથી આ વિદ્વાનો આવી માન્યતા પર આવ્યા છે. જ્યોતિષમાં આપણે ચવનો પાસેથી શીખ્યા છીએ તે વાત આપણા વિદ્વાનો કબૂલ રાખે છે; પણ નાટ્યસાહિત્યમાં આપણે ગ્રીક પ્રગ્નના ઋણી છીએ, તે વાત માન્ય નથી. હવે આપણાં પ્રાચીન નાટકોમાં મળતાપણું વધારે છે કે તકાવત વધારે છે તે તપાસીએ.

ગ્રીક નાટકો બે જાતનાં છે:—(૧) દુઃખાંત અને (૨) સુખાંત. તેમાં હર્ષ અને શોક એ બે ભાવ ખીલવ્યા છે.

ગ્રીક નાટકોનાં વિશેષ લક્ષણ:—

એકાંકતા, દેશકાળ અને કાર્યની એકતા, સંગીતિ અને અખંડતા.

આખું નાટક તે એક જ પ્રવેશ છે. (મુખ્ય પાત્રો જે રંગ-ભૂમિ ઉપર આવે છે, તે ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે.) નાટકના ભાગ થતા નથી. તેઓ નાટકમાં સળંગ વખતનો, સળંગ ચાલ્યો જાય તેવો એકજ પ્રસંગ લે છે. આથી નાટકના વસ્તુની સુશ્લિષ્ટતા અને એકતા, તેમ જ કાળનું સળંગપણું સચવાય છે. સ્થાનફેર પણ થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે ગ્રીક નાટકોમાં વસ્તુની સુશ્લિષ્ટતા અને એકતા, કાળનું સળંગપણું અને સ્થાનનું એકપણું આવશ્યક છે. આ ત્રણ પ્રકારની સળંગતા એ ગ્રીક નાટકોનું ઐકાન્તિક લક્ષણ હતું. આ બંધનોને લીધે ગ્રીસમાં નાટકનાં બહુ પુસ્તકો લખાયાં નહિ, પણ જે નાટકો લખાએલાં મોળુદ છે, તે ઉત્તમ છે.

વસ્તુમાં પ્રધાન અને ગૌણ એવો ભેદ નથી. વસ્તુ નાયકને જ લગતું હોય છે, અવાંતર કંઈ હોતું નથી. આપણાં નાટકોમાં પ્રધાન અને ગૌણ એવો ભેદ હોય છે.

કોરસ (Chorus) નામે પાત્રગણ ગ્રીક નાટકમાં રાખવામાં આવે છે. આ ગ્રીક નાટકની વિલક્ષણતા છે. ઉપર જણાવેલું ત્રણ પ્રકારનું સળંગપણું જનજવવા માટે એટલે નાટકના ચાલતા પ્રવાહમાં વસ્તુ, કાળ અને સ્થળના તુટક આંકડા જોડી અવિચ્છિન્નતા દેખાડવા માટે કોરસ (ગાયક પાત્રગણ) દાખલ કરવાની ગ્રીક નાટકકારોને જરૂર પડી. દલપતરામનાં મિથ્યાભિમાન નાટકમાં ગાયકપાત્ર છે, તે કોરસના જેવું કંઈ કામ કરે છે. તે જે જે નવાં નવાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર આવે છે, તેમના સંબંધો હકીકત આપે છે.

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો:—

સંસ્કૃતમાં એક અંકનાં નાટકો પાંચ પ્રકારનાં છે:—(૧) અંક (૨) વીધિ (૩) પ્રહસન (૪) વ્યાયોગ અને (૫) ભાણુ. આમાં અને ગ્રીક નાટકોમાં મળતાપણું છે.

નાયકની આંખ આગળ જ નાટકનું બધું ચરિત્ર થવું જોઈએ, એ નિયમને લીધે એક અંકનાં નાટકમાં સળંગપણું આવતું હતું. સ્થળ પણ એક જ રહેતું. પ્રવેશ બદલવા માટે ગોઠવણ નહોતી. રંગભૂમિ ઉપર જે પડદા રહેતા. નાટક ચાલુ થતાં આગળનો પડદો ઉપાડી લેતા, એટલે નાટકનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર જણાતાં. નવું પાત્ર નેપથ્ય અને રંગભૂમિ વચ્ચેનો નાનો પડદો—અપટ્ટી ખસેડીને દાખલ થતું હતું. વળી પ્રધાન પાત્ર છેવટ સુધી રંગભૂમિ ઉપર જ રહેતાં હતાં.

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોમાં વપરાતી ધ્રુવાઓ અને ગ્રીક કોરસ (ગાયક પાત્રગણ) માં પણ કંઈક મળતાપણું છે. મુખ્ય ધ્રુવાઓ પાંચ હતી. (જુઓ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો ધ્રુવાધ્યાય નામે ૩૨ મો

અધ્યાય); પણ તે પૈકી એક જ વપરાટમાં રહી છે. બાલભારતની પ્રસ્તાવનામાં ધ્રુવાનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ધ્રુવા દિ નાટ્યસ્ય પ્રથમે પ્રાણાઃ ।

પ્રથયાતિ નાટ્યાવિશેષાન્ સામાજિકજનમનાંસિ રજ્યાતિ ।

અનુસંદધતિ ચ રસાન્ નાટ્યાવિધાને ધ્રુવા ગીતિઃ ॥

નાટકમાં એક ગાયકમંડળ રંગભૂમિ પડખે બેસી રહેતું. તે મંડળ ધ્રુવાથી આવનાર પાત્રોનું ઓળખાણ આપતું હતું અને તે શું કરે છે તેનું અને રસાદિનું સૂચન કરી પ્રેક્ષકનાં મન રંજન કરતું હતું. આ બાલભારત માં ગાયકમંડળ સૂર્ય અને ચંદ્રની અન્યોક્તિથી વસિષ્ઠ અને વાલ્મીકિના મેળાપનું નીચેની પ્રાવેશિકી ધ્રુવાથી સૂચન કરે છે:—

હરચૂડામણિરિન્દુલ્લિજગદ્દીપશ્ચ દિનકરો દેવઃ ।

માસાન્તસંગતવિહ લોકસ્ય હિતાય વર્તેતે ॥

જુઓ વળી અનર્ઘરાવવ ની પ્રસ્તાવનાને છેડે રામને લેવા વિશ્વામિત્રનું ઓળખાણ આપતી પ્રાવેશિકી ધ્રુવા:—

દિનઅરકિરણુકેરો પિઆઅરો કો વિ જીવલોકસ્ય ।

કમલમડલંકવાલીકિઅમહુઅરકઢ્ઢેણવિઅઢ્ઢો ॥

અહીં દશરથના પ્રેમથી બદ્ધ રામને વિશ્વામિત્ર આકર્ષે છે તેનું સૂચન કમળની અંદર ભરાઈ ગયેલા ભમરાને આકર્ષતા સૂર્યથી કરેલું છે.

પરાક્રમની પ્રસાદીની પૂરવણીમાં જુદી જુદી ધ્રુવાઓ છે. જુઓ ૪ પડદા પાછળ ધ્રુવા:—

નવ પદ્મવ ને ક્ષલના ગુચ્છાનાં છોગલાં સુહાર્વી શિરે;

જહાલી તણા વિજેગે ગજપતિ ઘેસો વને વિચરે. ૪

અહીં ઉન્મત્ત દશામાં પ્રવેશ કરતા પુરૂરવાનું સૂચન ગજપતિની અન્યોક્તિથી કર્યું છે.

ગ્રીક નાટકોમાં કોરસ (ગાયક પાત્રગણ) થી કાર્ય પ્રવાહ વધે છે અને તે જુદા જુદા ભાગ જોડી દે છે; તેને વસ્તુ સાથે સંબંધ છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં ધ્રુવાને નાયક સાથે સંબંધ છે.

હવે ઉપર જણાવેલાં સંસ્કૃત નાટકોના પાંચ પ્રકારમાં કયા રસ ખીલવ્યા છે તે જોઈએ. (૧) અંક-અંક -કરુણ રસનું નાટક છે. (૨) વીર. આ જાતનાં નાટકમાં શૃંગારરસ પ્રધાન છે અને હાસ્યરસ ગૌણ છે. (૩) પ્રહસનમાં હાસ્યરસ છે. (૪) વ્યાયોગ વીરરસનું નાટક છે અને (૫) માળ શૃંગાર અને વીરરસનું નાટક છે. ઉપરનાં નાટકો વાંચતાં માલમ પડે છે કે આપણે જ્યારે શોક અને હર્ષમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિવિક્ત રસ ખીલવતા હતા, ત્યારે ગ્રીક નાટકકારો સંકીર્ણ રસમાં પરિણામ પામતા દુઃખ સુખના ભાવથી જ અટક્યા છે. આપણાં નાટકોમાં રસને પ્રધાન્ય આપ્યું છે, અને ગ્રીક નાટકોમાં હર્ષશોકને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

વળી આપણે એક અંકે અટક્યા નથી. એક અંકનાં નાટકોમાંથી વધારે અંકનાં નાટકો થયાં અને અખંડ અંકમાંથી સખંડ અંક થયા. અંકો વધ્યા તેમ જ વસ્તુના ભાગ પડવાથી સળંગપણું પણ ગયું. બાવીસે વર્ષ ઉપરનાં નાટકો જુઓ તો તેમાં પણ અખંડપણું નથી. આ પ્રમાણે જેમ જેમ આપણું નાટક-સાહિત્ય ખીલતું ગયું તેમ તેમ તેમાં વિલક્ષણતા વધતી ગઈ.

અંકબાહુલ્ય, અખંડ અને સખંડ અંકો:-આ વિલક્ષણતા ઉપરાંત બહુ જ લક્ષ ખેંચનાર બાબત (જે સાહિત્ય વધારે ખેડાય ત્યારે જ જોવામાં આવે છે) એ છે કે હાલ મળી આવતાં નાટકોમાં બે ભાષાનો ઉપયોગ છે; કેટલાંક પાત્ર સંસ્કૃત બોલે છે અને કેટલાંક પ્રાકૃત બોલે છે.

પ્રથમ આપણે જણાવી ગયા છીએ કે નાટકના વસ્તુમાં પ્રધાન અને ગૌણ એવો ભેદ (જે ભેદ ગ્રીક નાટકમાં નથી)

સંસ્કૃત નાટકમાં હોય છે. નાટકના વસ્તુને લગતી ગૌણ વાતની સૂચના અર્થોપક્ષેપકથી થાય છે.

અર્થોપક્ષેપક પાંચ છે:—

(૧) વિષ્કંભક (૨) પ્રવેશક (૩) ચૂલિકા (૪) અંકાવતાર (૫) અંકાસ્ય.

વિષ્કંભક અને પ્રવેશક નો ભેદ પાત્ર પરત્વે છે. વિષ્કંભક માં એક પણ સંસ્કૃતભાષા પાત્ર જરૂરનું છે. પ્રવેશકમાં પ્રાકૃતભાષી પાત્ર જ હોય છે. પ્રવેશકમાં કેવળ પ્રાકૃત બોલનાર પાત્રો હોવાથી અને પ્રાકૃત ભાષા પાત્રનું ગૌરવ ઘટાડનારી ગણાયાથી પ્રવેશક નાટકના આરંભમાં એટલે પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં ન મુકાય, પણ કોઈ બે અંકોની વચમાં આવે. વિષ્કંભક કોઈ પણ અંકના આરંભમાં મૂકી શકાય, એટલે નાટકના આરંભમાં પણ આવી શકે. વિષ્કંભક અને પ્રવેશકમાં અર્થોપક્ષેપકના સંબંધમાં ભેદ નથી, ભેદ ભાષાકૃત છે. એ ભેદનો નિર્દેશ નાટ્યશાસ્ત્રની ખીલવણી પ્રાકૃત કાળમાં થઈ એમ સૂચવે છે. સંસ્કૃત ઉપરના પક્ષપાતને લીધે વિષ્કંભક ગમે તે અંકના આરંભમાં આવી શકે છે. મૂળે નાટકની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત કાળની હોવાથી પહેલા અંકના આરંભમાં કેવળ પ્રાકૃતવાળો પ્રવેશક યોજવા મના છે. આપણા નાટકમાં પ્રવેશ (scenes) નથી, પણ પ્રવેશક અને વિષ્કંભક દાખલ કરવામાં પ્રવેશ (scene)નો આરંભ થયો એમ કહિયે તો ચાલે; કેમકે એ અર્થોપક્ષેપકનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપરથી જતાં રહે છે અને તે પછી ક્ષણભર રંગભૂમિ ખાલી રહી અંકનાં પાત્રો પ્રવેશ કરે છે. વિશેષ માત્ર એટલો જ છે કે વિષ્કંભક અને પ્રવેશક દ્વારા હુદ્ડ વાતોને મુખ્ય વસ્તુથી જુદી કાઢવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પરાક્રમની પ્રસાદી, અંક ૨, વિષ્કંભકમાં વિદ્રુપક અને રાજા બેઠા હોય અને નિષુણ્ણિકા ખબર પૂછે તે શી

રીતે બને ? ચોથા અંકમાં રાજા લૂગડાં પહેરતા શી રીતે આવે ? તથા બાજુ રત્ન લઈ બન્ય છે વગેરે વાત વિષ્ણુભક્તમાં આવે છે.

ચૂલિકા. પ્રવેશક કેવળ પ્રાકૃતમાં અને અંકના આરંભમાં (પ્રથમ અંક સિવાય) આવે છે, પણ પ્રસંગ ચાલતો હોય અને બાબત સૂચ્ય હોય, ત્યારે શું કરવું ? આવા પ્રસંગ માટે ચૂલિકા દાખલ કરી છે. ચૂલિકા વિષ્ણુભક્ત, પ્રવેશક અને અંકની અંદર આવે છે. નેપથ્યમાં—પડદામાં રહી બોલવામાં આવે છે. અંકાંતર્ગત ચૂલિકાનું અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકના છઠ્ઠા અંકમાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, તે નીચે આપ્યું છે:—

પડદામાં

માયોં રે માયોં !!

રાજા—શું પ્રાણ ગયો ? (કાન દબાવે) અરે ! વિદૂષક કાંઈ સંકટમાં આવી પડ્યો હોય એવો સ્વર સંભળાય છે. કેણુ છે, રે, કેણુ એ, ભાઈ ?

પ્રતીહારી—(દોડતી દોડતી આવીને) આપના મિત્રને પ્રાણ—સંકટ આવી પડ્યું છે માટે રક્ષણ કરો, મહારાજ.

રાજા—વિદૂષકને કેણુ આંગળી અડકાડનાર છે ?

પ્રતીહારી—અદૃષ્ટ રૂપે કોઈ રાક્ષસ વિદૂષકને પકડીને મેઘાડબર મહેલની અગાસી ઉપર પછાડતો હોય એમ જણાય છે.

રાજા—(ઉઠીને) એમ હોય નહિ. શું મારા માણસોને પણ પિશાચ પીડા કરે છે ? ને તે વળી મારા ઘરમાં જ ?.....

પડદામાં

અરે, મિત્ર, કોઈ ધાઓ, રે, ધાઓ, રે !!

રાજા—(હાંમે પગલે ચાલીને) અરે ભાઈ, બીહીશમાં,
બીહીશમાં.

(પડદામાં)

અરે, કોઈ ધાઓ, રે, ધાઓ રે! કેમ ન બીહું?
આ કોઈ પાછળથી મારી ડોકી ઝાલી નમાવી શેરડીના
સાંઠાની પેઠે મારું અંગ લાગી નાંખવાનું કરે છે. કોઈ
મારી વારે ચઢો, રે વારે ચઢો, રે!

રાજા—(આમ તેમ નજર કરી) લાવ, રે, ધનુષ
લાવ, શું જુએ છે?

યવની—(હાથમાં ધનુષ લઈ રાજા પાસે આવીને) મહારાજ,
લો આ ધનુષ તથા હસ્તરક્ષા.

(રાજા બાણ સહિત ધનુષ ઝાલે છે.)

(પડદામાં)

કંઠ તણા તુજ લોહિને તાણું પીવા આજ !

તલપું છું આ ઠામ હું અવર ન કરવા કાજ; ॥૨૫૧॥

ચેષ્ટા કરતા ઢોર પર ઊડી પડે છે વાઘ !

તે પરમાણે તુજ કરું, ચૂરેચૂરા લાગ. ॥ ૨૫૨ ॥

રાજા—(રોષમાં) હેં ! શું મને પણ તંબલાની તોલે
ગણે છે ? ઉલો રેહે. રે, ચોટા, અઘોરી ચંડાળ, હમણું
તને હતો નહતો કરી નાંખું છું. (બાણ ચઢાવી) અરે
વેત્રવતી, અગાસીએ જવાનો માર્ગ ક્યાહાં છે બતાવ.

વેત્રવતી—આમ, આમ, મહારાજ.

(સર્વે ઉતાવળાં ઉતાવળાં જાય છે.)

રાજા—(આસપાસ જોઈને) આ શું ! અહીં તો કાંઈ
દેખાતું નથી ! બધું સૂનું સૂનું લાગે છે.

(પડદામાં)

ધાઓ, રે, ધાઓ, હું તમને દેખું છું પણ તમે મને દેખતા નથી. બિલાડીએ ઉંદર પકડ્યો હોય તેને પેટે હાલ મને મારા જીવનો ભરુંસો નથી.

રાજા--નજરખંધી વિધાના જોરનું તું અભિમાન રાખે છે ! આ માફ શસ્ત્ર તેં જોયું છે ? જો ! આ બાણ ચઢાવું છું.

મારશે, રે તને વધ્ય, પાળશે દ્વિજ રક્ષ્ય એ;
જેવો હંસ ગૃહી દૂધ તને છે જલ મિશ્ર તે. ॥૨૫૩॥

(એમ કહીને બાણ તકાવે છે)

(માતલિ વિદૂષકને છુટો મુકી સાથે લઇને આવે છે.)

વંશસ્થવિલ વૃત્ત

નિશાન તારું કર દૈત્યની ભણી,
થઈ છ એવી બહુ વૃત્તિ ઇંદ્રની;
ન સજજનો મિત્રશિરે કરે જરા
શરો તણા ધા પણ નેત્રપ્રીતિદા. ॥ ૨૫૪ ॥

(અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક, અંક ૬-૭. ઉ. ચા.)

અહીં ઇન્દ્રના મોકલવાથી માતલિ દુષ્યંત રાજાને તેડવા આવ્યો હતો. તેને જણાયું કે રાજા કંઈ પણ નિમિત્તથી (સ્મૃતિના પ્રસંગથી) શોકમાં ગરક થયેલો હતો, તેથી કાંઈ પણ પ્રકારે તેમને પાછું શરૂ થઈ અને ઉત્સાહ સ્ફુરિત થાય તેવું કંઈક કરવું. કારણ કે દેવોને રાજાની મદદની જરૂર છે. આ પ્રસંગે કાલિદાસે ઔચિત્ય કેટલું સાચવ્યું છે ! રસાંતર કરવા અહીં ચૂલિકા નાંખી. માતલિ મેઘાડંબર મહેલમાં વિદૂષકની ગળચી પકડે છે, તેથી વિદૂષક “ ધાઓ, રે, ધાઓ, રે ! ” એવી ખૂમો પાડે છે. રાજાનો ઉત્સાહમાં

પરિણામ પામતો ક્રોધ પ્રદીપ્ત થાય છે. ભાવમાંથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. પછી માતલિ દશ્ય થઈ જાય છે. બીજા દેશના અને બીજા સમયના નાટકમાં એનું રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશથી નિરૂપણ કર્યું હોત, પણ ગૌણપાત્રનિર્વાહ સૂચ્ય અર્થ હોવાથી નાટકકારે ચૂલિકાનો ઉપલેખ કર્યો છે.

પરાક્રમની પ્રસાદીના બીજા અંકમાં નિપુણિકા અને વિદૂષક જવાનું કરે છે એટલામાં પડદા પાછળ વૈતાલિક ગાય છે. તે જો રંગભૂમિ ઉપર આવ્યો હોત તો ઠીક થાત નહિ. વળી સામાન્ય રીતે સૂચન વિના પાત્ર પ્રવેશ (અહીં રાગનો પ્રવેશ) થઈ શકે નહિ. અહીં પણ ચૂલિકાનો અવસરપ્રાપ્ત ઉપયોગ કર્યો છે.

અંકાવતાર. અંક સમાપ્ત થતાં જો બધાં પાત્ર હોય તેનાથી બીજો અંક શરૂ થાય ત્યાં અંકાવતાર; કારણ કે વાત લાંબી થાય છે ત્યારે ભાગ પાડવા પ્રાપ્ત થાય છે. ચાર પાંચ મિનિટના અવકાશમાં થાકી ગયેલા જોનારને વિશ્રાન્તિ મળે છે, કૌતુક વધે છે, અને એને એ પાત્રો આવવાથી અંકોનું સળંગપણું જોઈ જુદા જ પ્રકારનો આનંદ થાય છે. અહીં બંને અંકનો અવિચ્છેદ—સળંગપણું છે, કારણ કે પાત્ર બદલાતાં નથી; ફક્ત પદો પડે છે એટલો નેપથ્યકૃત વિચ્છેદ છે.

અંકાસ્ય. પૂર્વ અંક સમાપ્ત થઈ તેમાં સૂચ્યવા પ્રમાણે ભિન્ન પાત્રો નવો અંક આરંભાય તે અંકાસ્ય. અંકાસ્યમાં તદ્દન સળંગપણું નથી; વિચ્છેદવાળું સળંગપણું છે. આજનું કહેવાનું જેમ કાલના ભાષણનું આસ્યમુખ થાય છે, તેમ એક અંકમાં કહેલી બાબત બીજા અંકમાં આવે છે. પાત્રો જુદાં હોય છે, પણ પૂર્વ અંકે સૂચ્યવેદનાં પાત્રો આવે છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં માલવિકાનું નૃત્ય બીજા અંકનું બીજા થાય છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે પૂર્વ અંકના છેડાનો ભાગ તે અંકાસ્ય અથવા અંકાવતાર છે.

ગ્રીક નાટકોમાં સંસ્કૃત નાટકના બધા અર્થોપસેપકનો સંભવ નથી, ફક્ત ચૂલિકાનો જ સંભવ છે; પણ એમનાં પાત્ર રંગભૂમિ ઉપર જ જોઈએ. તેથી ચૂલિકાનો પણ ઉપયોગ થવા પામ્યો નથી.

આ પ્રમાણે ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકોને સરખાવતાં, સંસ્કૃત નાટકોમાં વિશેષતા એટલી બધી જોવામાં આવે છે કે ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકોને સંબંધ હતો નહિ એમ કહેવું પડે છે.

ઇ. સ. પૂર્વના છઠ્ઠા શતકથી ગ્રીક નાટક સાહિત્યનો આરંભ છે અને સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યનો ઇ. સ. પૂર્વના બીજા શતકથી આરંભ જોવામાં આવે છે. આ ૪૦૦ વરસના ગાળામાં આપણાં નાટકોમાં જે વિશેષતા ઉપર બતાવવામાં આવી તેનો વિકાસ કેમ ન થયો હોય ? આ શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. તેના સમાધાન માટે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાના પ્રચારના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર છે, તે વાત પડતી મૂકી અહીં ફક્ત એટલું જ જણાવીશું કે જેમ જેમ પ્રાચીન નાટકો મળતાં જાય છે અને નવી નવી પ્રાચીન ઐતિહાસિક શોધખોળ થાય છે, તેમ તેમ આપણાં નાટકો વધારે ને વધારે પ્રાચીન ઠરતાં જાય છે. થોડાં વરસ ઉપર જ ભાસનાં નાટકો જડી આવ્યાં તે પહેલાં આપણા નાટક સાહિત્યનો આરંભ ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા શતકમાં ગણાતો હતો. હવે તે એક બે સૈકા વધારે પ્રાચીન માનવો પડશે. વળી ભાસનાં નાટકો વાંચતાં જણાશે કે તેમાં જણાતો નાટકનો વિકાસ, તેની પૂર્વે લખાએલાં બીજાં પ્રાચીન નાટકોની અપેક્ષા રાખે છે; અને પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર નવો પ્રકાશ પડતાં આપણું નાટક સાહિત્ય ગ્રીક નાટક સાહિત્ય જેટલું અથવા તેથી પણ વધારે પ્રાચીન ઠરવા સંભવ છે.

[છપાયું: શાળાપત્ર. ૧૯૧૬]

સત્યવાદ અને પક્ષવાદ

કિંવા

સીઝરની મૈયત ઉપર છૂટસ અને એસ્ટનીનાં

ભાષણ

મહાકવિ શેક્સ્પીઅરના જીવિત્વસ સીઝરને આધારે

બાગબગીચાની રહેલ જેને જહાલી લાગે છે તે

આજ વને ભમે છે.

અતરની લપટમાં લટપટ રૂઢે છે તેને

વનફૂલ ગઈ છે.

મીઠા રાગે મોઢે છે તે કાન પાક્ય પદ ભણી

એકતાન નમે છે.

ચમકની ઝમકે જે રીઝે છે તે નેત્ર નરી

સાદાઈમાં રમે છે.

અક્ષરબંધનો એક નવો પ્રયોગ

વનવેલી^૧

રસિક શ્રોતા જનો ! આજે હું પદરચનાનો એક નવો પ્રયોગ તમારા આગળ રજુ કરું છું. અક્ષરબંધ, માત્રાબંધ, રૂપબંધ અને કલાબંધ, એ ચાર રચના આપણા સાહિત્યમાં રૂઢ થઈ છે; તે પૈકી સાદામાં સાદો જે અક્ષરબંધ, તેની એ સૌથી સાદી ઘટના છે. એ સાદાઈનો કંઈક અંશે ભાસ થાય એ મુદ્દે મેં એની ‘વનવેલી’ એવી લાક્ષણિક સંજ્ઞા રાખી છે. કવિતનો બીજાભૂત ચતુરક્ષર સંધિ

૧ આ નિબંધ અને ‘વનવેલી’ ના દૃષ્ટાંત તરીકે આપેલા ‘ભાષણ-’ નો મોટો ભાગ છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો.

સ્વીકારી એ વનવેલીની ગૂંથણી ગૂંથી છે. બીજી રીતે એનું સ્વરૂપ કવિતથી જુદું પડે છે. દૂંડામાં પદ્યરચના જૂની છે ને પ્રયોગ નવો છે.

કવિત સરખા માપનાં ચાર ચરણનો અક્ષરબંધ છે. તે ધનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. ધનાક્ષરી છંદના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિનાં આઠ આવર્તન આવે છે. છેલ્લો એટલે કે આઠમે સંધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાથી મનહર છંદનું ચરણ નીપજે છે. આથી ધનાક્ષરીને બત્રીસું અને મનહરને એકત્રીશું કવિત કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. છેલ્લા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસું કવિત અંતે ગુરુ માગી લે છે. બીજા છંદોની માફક કવિત પ્રાસબદ્ધ છે. તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે વિરામ છે. ચરણની અંદર આઠમે, સોળમે અને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેનાં કવિ દલપતરામનાં કવિતો જ કરી આપશે.

ધનાક્ષરી

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો;
પછી પીડા પમાડી વિન્નેગપાન પાઈ પાઈ.
ધાઈ ધાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ;
ધીરે રહી સામે ઊઠી આવતો તૂં ધાઈ ધાઈ.
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રૂઠી રીતે;
ગુન્નરું છું દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ.
'ભાઈ, ભાઈ' કહીને બોલાવતો તૂં ભાવ ધરી;
ભલો મિત્રતાનો ભાવ ભજવ્યો તેં, ભાઈભાઈ ? !

મનહર

ભૂતળના લોકે એક સમે ઇંદ્રભુવનમાં
જૈને જુદી જુદી ભેટ ભાવથી ધરાવી છે.
ત્રીકે તો ઇસાપનીતિ, આરબે નાઈટ, ઇંગ-
લીશે :શેકસ્પીઅરની પોથી પરદાવી છે.

૧ પ્રસ્તુત ધનાક્ષરી કવિત ' કાર્જસચિરહ ' માંથી આપ્યું છે.

હિંદુઓએ હોંશ ધરી પશ્ચતન્ન તણી પોથી
ધરી. તે તો ઇંદ્રને અધિક ભલી ભાવી છે.
કહે દલપતરામ, બીજ્ઞઓની બંધ કરી
હિંદુઓને હમેશની પાગડી બંધાવી છે^૧.

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમા અક્ષરે અને ચોથા ચરણના આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ' વિન્નેગ ' અને ' બોલાવતો ' પદના કડકા થઇ જાય છે; અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇષ્ટ નથી. તેવી જ રીતે દ્વિતીય ઉદાહરણમાં બીજ્ઞ ચરણના સોળમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ' ઇંગ્લીશ ' ના કડકા થાય છે; એટલે ત્યાં પણ યતિ ઘટતી નથી. એકત્રીસા બત્રીસા કવિતમાં બે બે સંધિએ યતિ ઘણી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આંતર પ્રાસની પેઠે શોભા સાંરે જ છે. એ ન મૂક્યાથી પદ્ય કવિત મટીને બીજ્ઞે છંદ બનતૂં નથી; તે જ કહી આપે છે કે યતિ અનાવશ્યક છે. આથી બિલ્દ્ર ગીતિના પ્રત્યેક દળમાં બારમી માત્રાએ યતિ દરાવી છે તે જો બિડાવી દઇએ, તો તે ત્રીસા સર્વેયાનું ચરણ બની જાય છે. નીચેના દષ્ટાંતથી તે સ્પષ્ટ થશે.

જય જય જય જગદીશ્વર ! ઇશ્વર ! અનુપમ, અતકર્ચ, અદ્વિતીય !
અવિચળ, અનાંત ગુણમય, સમ્વિદ્ધન, શુદ્ધ છે અપરિમેય.
સત્ય તમે જગદર્તા. સંશય નર્થો કાંઈ ચિત્તમાં અમને;
શક્તિ સખળ માનીને વંદન કરિયે ક્ષણે ક્ષણે તમને^૨.

ગીતિને પડછે પૃથ્વી વૃત્તમાં આઠમે અક્ષરે કહેવાતી યતિ શોભાની જ છે. તે બિડાવી દઇએ છિયે, તો તેથી છંદ બદલાતો નથી; માટે ત્યાં તેની જરૂર નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસ,

૧ પ્રસ્તુત મનહર કવિત ' દલપતકાવ્ય ' ના ' કાર્ણસવિલાસ ' માંથી લીધું છે.

૨ આ પંક્તિઓ ' ઇશ્વરપ્રાર્થનામાળા ' માંથી બિતારી છે.

ભવભૂતિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી. આ દષ્ટિએ કવિતમાં આડમે, સોળમે ને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે નહિ. એટલા માટે વનવેલીમાં પણ, આગળ કહેવામાં આવશે તેમ, યતિ સ્વીકારી નથી.

કવિતની માફક અભંગ પણ અક્ષરબંધ છે. એનો સંધિ એ અક્ષરનો છે. આ સંધિનાં ત્રણ ત્રણ આવર્તને પહેલાં ત્રણ અને એ આવર્તને ચોથું ચરણ રચ્યાથી પ્રાયઃ અભંગ છંદ બને છે. એના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ આવે છે. પદ્માલિત્ય સારું એમાં પ્રાસ પણ યોગ્ય છે. કવિતનું કલેવર પ્રચંડ, એકસો ચોવીસ ને અઠાવીસ અક્ષરનું છે; અભંગનું કાઠું બહુ નહાનું, માત્ર બાવીસ અક્ષરનું જ છે. એ એમાં મોટો તફાવત એ છે કે કવિત પાંચ તેમ જ ગેય છે, જ્યારે અભંગ કેવળ ગેય જણાય છે. ધનાક્ષરી અને મનહર બોલતાં એકધારે થડકા કે સ્પંદન કાનમાં રમ્યા કરે છે; અને તે ગાતાં તાલબદ્ધ નાદલહરી મનને મુગ્ધ કરે છે.

એક તરફ અભંગથી કવિત, તેમ બીજી તરફ કવિતથી વનવેલી લિન્ન પડે છે. આ લિન્નતા વિશે સહેજ ઇસારો આરંભમાં જ કર્યો હતો. અહીં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. કવિત ચાર ચરણનો છંદ છે; વનવેલી એક કે અનેક પંક્તિનો પ્રબંધ છે. પહેલા બંધની પ્રકૃતિ જે ધનાક્ષરી, તેના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિનાં અખંડ આડ આવર્તન આવવાં જોઈએ. બીજીની પંક્તિમાં એકથી ચાર કે પાંચ સુધી ચતુરક્ષર સંધિ આવી શકે, અને અનેક સંધિની પંક્તિનો છેલ્લો સંધિ ખંડિત

ર યતિ ન પાળવાથી યતિભંગ દોષ નીપજે છે; એટલે તે ઊડાવી દેવાતી એ નથી ને આધીપાછી ખસેડી શકાતી એ નથી. મંદાકાન્તાના બંધમાં ચોથે અને દશમે અક્ષરે યતિ છે તે ઊડાવીને કે આધીપાછી ખસેડીને વાંચશો, તો વાંચી શકાશે જ નહિ. શોભાની યતિ ઊડાવી દેવાય છે તેમ જ તેમાં મનને ક્યતો ફેરફાર કરી શકાય છે. પ્રસ્તુત પૃથ્વી છંદમાં કવિ દલપતરામે એક વાર છ છ અક્ષરે યતિ ગોઠવી હતી; જુઓ દલપતપિંગળ, આવૃત્તિ ૧-૬.

હોય તો પણ નહીં. એકમાં ચરણને અંતે યતિ છે; બીજાને બંધ યતિ રહિત છે. એક પ્રાસબદ્ધ છે; બીજામાં પ્રાસને સ્થાન નથી. એક ઘટના પાઠ્ય અને ગેય છે; બીજી કેવળ પાઠ્ય છે.

આ પ્રયોગ કંઈક નવું કરવું એવા અકારણ કુતૂહલથી નહિ, પણ જે અર્થ અન્યથા સિદ્ધ નથી થતો તે સાધવા સાડે આદર્યો છે. આપણા પદ્ય સાહિત્યમાં પાઠ્યતાનું તત્ત્વ અણુછત્તું છે. તે તત્ત્વ પરિસ્પૃટ, આગળ પડતું કરવું એ વનવેણીની ઘટનાનો હેતુ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતેતર પદ્ય ગેયતા જ ધરાવે છે. પૃથ્વી, શિખરિણી, સ્વધરા આદિ વ્રત લઘુગુરુ રૂપની સંવાદી યોજના દ્વારા ઊપજતી નાદલહરીને લીધે ગેય છે. તોટક, ભુજંગપ્રયાત, પંચચામર આદિ આવ્રત સંધિના રૂપબંધ વિશેષમાં તાલબદ્ધ હોઈ ગેય જ છે. ચોપાઈ, હરિગીત, જૂલણા આદિ માત્રાબંધ અને પદ, દેશી, ગરબી આદિ દલાબંધ તેવીજ રીતે સર્વાશે ગેય છે. પાઠ્યતાનું તત્ત્વ, જોઈએ, તો એક કવિત્વમાં છે. એમાં નિર્વિશેષ અક્ષરસંધિ આવ્રત બની સમરસ સ્પંદન ઊપજાવે છે. ચરણની ઘટનાથી એમાં જે તાલનું તત્ત્વ પ્રગટે છે, તે ગૌણ રાખતાં સ્પંદનનો થડકો પદનનો વિરોધી નથી. પણ જે ઘડીએ કવિત્વને તેના સ્વરૂપસિદ્ધ તાલમાં બોલવા જઈએ છિયે, તે જ ઘડીએ તેમાં ગેયતાનો આવિર્ભાવ થાય છે, નિર્વિશેષ સંધિમાં કાલમાન પેસે છે; અને અક્ષરબંધ પરિવર્તન પામી દલાબંધ બની જાય છે. પદ્યબંધના જે તત્ત્વ વિશે આપણી દષ્ટિ દરે છે, તેના ઉપર લક્ષણસમન્વયનો આધાર રહે છે. રથોદ્ધતા જાણીતો રૂપબંધ છે. એનું જ ઉદાહરણ લઈએ.

વંદે નિત્ય પરમાત્મ અત્મને; વંદે સત્ય ત્રિભુ વિશ્વવંદને;

વંદે પ્રેમર્થી હં કૃપાધના ! જાઝો કોણ શરણે પ્રભુ વિના ?

૧ અહીં કહેવું જોઈએ કે સજંગપણું અપેક્ષિત હોય, તો ખંડિત સંધિ એકી અક્ષરનો હોવો જોઈએ; અન્યથા એકી અક્ષરનો પણ હોઈ શકે.

દીનવત્સલ તમે દયાનિધિ. સ્તુતિનો હું નવ જાણું રે વિધિ.
વારવાર નમીને હું ચિદ્ધના । પ્રેમથી કરું તમારો પ્રાર્થના.
એક દેવ ! તમને ઉપાસું છું, નિત્ય નાથ શરણે નિવાસું છું
અલ્પ મંદ પ્રભુ ! મારો છે મતિ. માત્ર તારો કરુણાથકી ગતિ.
બ્રહ્મ પૂર્ણ પ્રભુ રે ! અનન્ય છો, સર્વ ભક્તજનના શરણ્ય છો;
સૃષ્ટિસૂત્ર પ્રભુ ! ધારીને રહો, સર્વની સ્થિતિ તમે ચિતે લહો.^૧

અહીં રૂપ ઉપરથી દષ્ટિ ખસેડી નિર્વિશેષ અક્ષર ઉપર રાખી ચતુરક્ષર સંધિમાં ચરણને વહેંચી નાંખતાં અગિયાર અક્ષરનો સમપદ અક્ષરબંધ બને છે. તેમાં અનુદ્ભૂત ગેયતત્ત્વ છે, તેને ઉદ્ભૂત થવાનો અવકાશ આપતાં તે કલાબંધ બની જાય છે. આમ આપણું પદ-સાહિત્ય સર્વથા ગેય હોવાથી, કવિતા તે ગવાયજ, એવી માન્યતા આપણામાં રૂઢ થઈ છે. પદ હોય તે ગદ્યની પેઠે બોલાય, તે તો પ્રથમ ઇંગ્રેજીમાં શીખિયે છિયે; ઇંગ્રેજી શાળા અને પાઠશાળામાં એ નવો અનુભવ અનુભવિયે છિયે. રંગભૂમિ ઉપર શેકરૂપીઅરનાં નાટકો ભજવાતાં જોઈયે છિયે, ત્યારે આપણને પદ્યની પાઠ્યતાનું આખા પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. એ નવા અનુભવને લીધે પ્રશ્ન ઊઠે છે, કે ગૂજરાતી નાટકમાં પણ પાઠ્ય પદ્યની ઘટના કેમ ન જોઈયે? પાઠ્ય પ્રયોગમાં પાઠ્ય બંધની જ મોટે ભાગે જરૂર રહે છે. ઉપયોગી પાઠ્ય તત્ત્વ આપણી પદ્યરચનામાં આવી શકે છે કે શી રીતે, તે જોવા વનવેણીની યોજના કરી છે. એનો સંધિ નિર્વિશેષ અક્ષરનો બનેલો હોવાથી નાદલહરી પ્રગટતી નથી. તેને માટે તો રૂપ, માત્રા ને કલાના વિશેષની ગૂંથણીની અપેક્ષા રહે છે. વળી એ બંધની ઘટના ચરણ અને છંદમાં અથવા ટેક અને તૂકમાં ન હોવાથી તાલમાનકૃત ગેયતા એમાં આગળ પડવા પામતી નથી. આથી એ અક્ષરબંધ જ રહે

૧ આ પંક્તિઓ ‘ હશ્વરપ્રાર્થનામાળા ’ માંથી લીધી છે.

છે, કલાઅંધમાં પરિવર્તન પામતો નથી; એટલે એની પાઠ્યતા જળવાઈ રહે છે.

સળંગપણું એ વનવેણીની વિશિષ્ટતા છે. છંદ અને તૂકનું અનેલું જૂનું પદ્યસાહિત્ય અનેક અંકોડાની સાંકળ જેવું, અનેક ચોરસાંની ફરસબંદી જેવું છે. નવો અંધ લાંબા સળંગ તાર જેવો, અનેક મણિની એકરૂપ મણિભૂમિ (mosaic) જેવો છે. પ્રાચીન પદ્ય-અંધોમાં ધારાવાહિતા છે નહિ. એમાં તો આપણે છંદે છંદે, તૂકે તૂકે અટકવું પડે છે. તે તે અંધનું અંધારણુ જ એ વિરામ માગી લે છે. એને લીધે એક છંદ કે તૂકનો ભાવ ટૂંકાવી કે લંબાવી તે છંદમાં ને તે તૂકમાં જ અહુધા સમાવવો પડે છે. વનવેણીમાં આવું અંધન નથી. એમાં તો એક પંક્તિનો અધૂરો ભાવ ગમે તે પંક્તિમાં યથેચ્છ લંબાવ્યા ટૂંકાવ્યા વગર પૂરો થઈ શકે છે. નવા અંધમાં યતિ નથી, તેથી પાઠનું સળંગપણું તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. પૃથ્વી, હરિગીત, ઝૂલણા આદિ પુરાણા અંધમાં ઉક્ત ધારાવાહિતા સહજસાધ્ય છે. પરંતુ તેમાં પાઠ્યતત્ત્વની ખામી છે; કેમકે પૂર્વે કહ્યું તેમ તે નાદલહરી ઉત્પન્ન કરે છે, જે ગેયતત્ત્વને પોસનારી છે.

પ્રાસને વનવેણીમાં સ્થાન નથી, તે તો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. વધારામાં એ પણ કહેવું જોઈએ કે ઝડઝમક એમાં પ્રાયઃ ન જોઈએ. પાઠ્ય પદ્યમાં ઝડની ને ઝમકની જરૂર નથી. ઇંગ્રેજી ગદ્યમાં alliteration નિષિદ્ધ છે. ગૂજરાતી ગદ્યમાં પદ્યના સંવાદથી વિખૂટું અક્ષરસામ્ય કદંગૂં લાગે છે. પાઠ્ય પદ્યમાં તેનો ઝણુકાર ભાવમાં લીન બનતાં ચિત્તને વિક્ષેપકારી છે.

વનવેણી અક્ષરઅંધ છે; એટલે ગુરુનું લઘુ અને લઘુનું ગુરુ રૂપ લેખવાની, અથવા તો એક માત્રાની બે માત્રા અને બેની એક ગણવાની શિથિલતાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી. રૂપઅંધ અને માત્રાઅંધમાં એ શિથિલતાનો પ્રચાર સાધારણ થઈ પડ્યો છે; પણ એ વિહિત નથી. કલાઅંધમાં એકની અનેક અને અનેકની એક

કલા ગણવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ બાધ નથી; શાથી જે કલા કાલમાનના ધોરણને આધીન છે. નિર્વિશેષ અક્ષરના બનેલા વનવેલી બંધમાં કાલમાનનો પણ આશ્રય લેવો પડતો નથી. આથી કરીને વાણીની શુદ્ધતા એમાં આપોઆપ જળવાય છે. એના બંધના સરખાપણાને માટે એક બાબતની સાવધાની રાખવી ઇષ્ટ છે. પ્રત્યેક પૂર્ણ વાક્યનો આરંભ એમાં એકીના અક્ષરથી થવો જોઈએ છે. એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાંચતાં અથવા ઊતારતાં ઘટનામાં વૈષમ્ય આવતું નથી.

વિશેષમાં જણાવવા જેવું એ છે કે પદ્યમાં વાક્યરચનાનો કમ બદલી ગદ્યથી તેનું અંતર વધારવામાં આવે છે, એ ધોરણ નવા બંધને વળ્યું છે. વ્યુત્કમની છૂટ પદ્યમાં આપણે સ્વીકારી છે, એ વાત ખરી. પણ તે ભાષાના સિદ્ધ બંધારણ વિરુદ્ધ છે; ને તે પ્રસાદની ક્ષતિ કરનાર છે. છૂટ એ સ્વતંત્રતા નથી; છૂટ એ અતંત્રતા નથી; એ તો નભાવી લેવાનું સખલન છે, સંકટામણીની અગતિક ગતિ છે. એ છૂટ ભરતખંડના સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામી છે. ઇંગ્રેજી Blank Verse સુધ્ધાં પણ વ્યુત્કમ રચના કબૂલ રાખે છે. તો એ છૂટ બીજા પદ્યબંધમાં ભલે લેવાય. તેમાં પાઠ્યતત્ત્વ અણુછતૂં છે. વનવેલીનો સંકેત તો પાઠ્યતા દેખાવવાનો છે. એ પાઠ્ય બંધ છે. માટે એ વાક્યરચનાની બાબતમાં રૂઢિને જ અનુસરે છે.

ચરણ, છંદ, યતિ, પ્રાસ, ઝડ, ઝમક, ટેક, તૂક, એ બધાના પ્રત્યાખ્યાન પછી, તમે પૂછશો, કે વનવેલીમાં આકર્ષક રહેશે શું? હું વિનયથી ઉત્તર આપવા રગ્ન લઉં છું, કે વિશ્વવિખ્યાત કવિ શેક્સ્પીઅર અને સિદ્ધનના Blank Verse બંધમાં જે ગંભીરતા, ઉદાત્તતા અને ઓજસવિતા જોવામાં આવે છે, તેનો એમાં અક્ષર-સંવાદ સાથે અવકાશ છે. વળી ઉત્તમ ગદ્યનું જે સામર્થ્ય, જે ઋણુતા, જે પ્રસાદ, જે ધારાવાહી પ્રવાહ, તે સર્વ એમાં સ્થાન પામે એમ છે. એ વાતની પ્રતીતિ થવા મહાન શેક્સ્પીઅરના જ એક ઊતારાની

છાયા ધ્યાનમાં લેશો. તે ‘ જીવિઅસ સીઝર ’ નાટકનો એક ઉત્તમોત્તમ ભાગ (અંક ૩, પ્રવેશ ૨) છે. બ્રૂટસ અને માર્ક એણ્ટનીએ સીઝરની મૈયતના પ્રસંગે આપેલાં ભાષણ હં વાંચી સંભળાવું છું. મૂળમાં તે Blank Verse માં છે. આથી કરીને એ ઈંગ્રેજી પ્રયત્ન-અંધની અને ગૂજરાતી નવા અક્ષરઅંધની તુલના કરવાનું તમારા મનમાં કૌતુક હશે, તો તે તુલના પણ સહેજે થઈ શકશે. એ વિષયાંતરમાં ઊતરી હું તમારી સહનશીલતાની અતિપ્રસક્તિનો યોગ આણીશ નહિ. પાત્રનાં નામનો અને નાટ્યસૂચિનો નિર્દેશ તમારી એકાગ્રતાનો ભંગ કરશે. વાંચનારની નિર્બળતા કંઈક વૈરસ્યે ઊપ-ગ્નવશે. તે છતાં એ વનવેલીના લક્ષણના સંબંધમાં કહેવાનું કહી રહી તેનો દષ્ટાંત મારે જતે આપવો જોઈએ, માટે હું તમને નિવેદન કરું છું.

તં સન્તઃ શ્રોતુમર્હન્તિ સદસદ્વ્યક્તિહેતવઃ ।

દેસઃ સંલક્ષ્યતે હ્યગ્નૌ વિશુદ્ધિઃ શ્યામિકાપિ વા ॥

પ્રસ્તુત ઊતારા ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવશે કે વનવેલી શું છે. અલબત્ત, એ ઉદ્યાનલતા નથી, વનલતા છે. હું એને સાહિત્યના નંદનવનમાં રોપવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. સહ વિચારશો કે તે એવી યોગ્યતા ધરાવે છે.

(બ્રૂટસ તથા કેશિઅસ અને હિરકેરાયલા લોકોનાં ટોળાં પ્રવેશ કરે છે.)

શહેરીઓ—

[વનવેલી]

કહો, એમ શા માટે કર્યું ? અમારે જાણવું છે.

બ્રૂટસ—ઠીક, મિત્રો, તો હું કહું તેમ કરો, ને અમારો

એહવાલ ધ્યાનમાં લો. કેશિઅસ ! શહેરીઓ બે

ભાગમાં વહેંચાઈ જાય, તે માટે તમે તમારી

જોડે કેટલાએકને પડોશમાં લેઈ જાઓ. પ

અહો ભાઈ ! જેઓ માફ સાંભળવા ઇચ્છતા હો,
તેઓ ભલે અહીં રહો. બીજા કેશિઅસ સાથે
અન્ય સ્થળે જાઓ અને એ કહે તે કાન ધરો.
રાષ્ટ્રતંત્રના ધોરણે કરાયલા સીઝરના
વધનાં કારણ અમે આ ક્ષણે જણાવી દેએ. ૧૦

હિરી ૧—હું તો મારે અહીં રહી ખૂટસનું સાંભળું છું.

,, ૨—ને હું જઈ કેશિઅસ શું કહે છે તે સાંભળીશ.

પછી આપણે એ બેનું કહેવું સરખાવી જોશું.

(કેશિઅસ કેટલાકને લેઈને જાય છે. પછી ખૂટસ વક્તાનું સ્થાન લે છે.)

હિરી ૩—ખાનદાન ખૂટસ બોલે છે. ચાલો, ચૂપ રહો.

ખૂટસ—રોમના સપૂત રહેરી બાંધવો ને મિત્રો ! તમે ૧૫

છેવટ સુધી સધીરા થશો, અને હું જે પક્ષ
તમારા સમક્ષ રજુ કરું છું તે ખાતર આ
સાંભળશો; તથા સાંભળી શકો તે માટે સહ
શાંત રહેશો. વળી હું જે પ્રતિષ્ઠા ધરાવું છું તે
ખાતર તમે આ માફ કહ્યું હોયે ધરશો; ૨૦
ને એ હોયે વસે માટે પતિયાર આણશો જ.
તેની સાથે હું જે કહું તેનો તોલ કરી જોશો;
તથા તોલ કરી શકો માટે તમે સમજનાં
તાજવાંનું સમતોલપણું પણ સારી રીતે
સાચવશો. આ જે મેદની મળી છે તેમાં કોઈ રૂપ
સીઝરનો દિલોજન હોસ્ત હોય, તો હું તેને
કહું છું કે ખૂટસને સીઝર તેનાથી ઓછા
બહાલા નહોતા. ત્યારે કેમ ખૂટસે એ સીઝરના

સામે હાથ ઊઠાવ્યો તે જો એ મિત્ર પૂછશે, તો
તેને મારો એટલો જ ઉત્તર છે: નહિ કે હું ૩૦
સીઝરને ઓછો રહાતો હતો, પણ આપણી આ
ભૂમિ મૈયાને વધારે રહાતો હતો. તમારે તે
સીઝર જીવે ને તમે દાસ થાઓ એ જોઈએ,
કે સીઝર ન હોય અને તમે સ્વતંત્ર રહો
એ જોઈએ? સીઝરનું મારા પર બહુ હેત ૩૫
હતું, માટે હું રડું છું; ભાગ્યદેવીના એ ભારે
પ્રીતિપાત્ર હતા, માટે રાચું એ છું; પરાક્રમી
હતા, માટે પૂજું એ છું. તે છતાં એ એમને મેં
મેં જ હણ્યાં, કેમકે એ લોભમાં લેવાયા હતા,

એમના એ વહાલને હું રોઊં છું.

૪૦

એમની એ મહત્તાએ મોહું છું.

એમના એ શૌર્યને હું વંદું છું.

એમના એ લોભને હું દંડું છું.

કેણ એવો બુહો છે જે રોમન ન થવા ઇચ્છે?

હોય કેઈ, તો તે બોલે. હું એના ગુન્ડામાં છું. ૪૫

કેણ એવો નીચ છે જે દાસપણું વહારી રાચે?

હોય કેઈ, તો તે બોલે. હું એના ગુન્ડામાં છું.

કેણ એવો નષ્ટ છે જે સ્વભૂમિનો દ્રોહી બને?

હોય કેઈ, તો તે બોલે. હું એના ગુન્ડામાં છું.

ઉત્તર દે. આ ઊભો છું.

સૌ શહેરી—

નથી, નથી, કેઈ નથી. ૫૦

ખૂટસ—ત્યારે કેાઈના એ હૂં ગુન્હામાં નથી. ખૂટસને તમે સજા કરત તે સીઝરને મેં કરી છે. આ બાબત સલાગૃહે વિગતથી નોંધેલી છે. તેમાં વાહવાહ રણનારા એમના ગુણોની કળા પણ પાડી નથી; અને વધ વહોરનારી પપ બામીઓની મેશના લપરડા એ કર્યા નથી.

(એવે સીઝરના શબ પાછળ એણ્ટની પ્રવેશ કરે છે.)

ખૂટસ—સીઝરનું શબ ઓ આવે છે. વાંસે શોકિયામાં મુખ્ય માર્ક એણ્ટની છે. સિંહને સંહારવામાં એનો ભાગ નહોતો, પણ રોમના ભલામાં ભાગ છે જ; અને તમે સઉ ભાઈમાંથી કેનો નથી ? ૬૦ તો હૂં જાણું છું ને જતાં ફૂટેતો પણ જાણું છું કે રોમને આ મારો જીવ લેવાની જરૂર હશે, ત્યારે જન્મભૂમિના ભલાને માટે જે બંજરે સાચા સ્નેહીનો મેં જીવ લીધો તે આ સજ્જનજ છે.

સૌ શહેરી—જીવો, જીવો, ઘણું જીવો ખૂટસ.

શહેરી ૧—

એઓને, ચાલો, ૬૫

સરગસ ભર ઘેર ખડોચાડિયે,

” ૨—

પૂર્વજોની

પ્રતિમાઓ પાસે એક એમની એ સ્થાપો.

” ૩—

અને

સીઝરની સત્તા હવે એમને જ આપો.

શહેરી ૪—

અને

„ ૧—પૂટસમાં સીઝરની મહત્તાને વધાવી લેા.

ચાલો, ભાઈ, જયજયકાર અને હુર્ષનાદ ૭૦
સહિત એઓને ઘેર ખેંચાડિયે.

પૂટસ—

બંધુજનો !

શહેરી ૨—ચૂપ, ચૂપ. પૂટસ બોલે છે.

„ ૧—

અરે ચૂપ રહો.

પૂટસ—ભલા રોમવાસી ! મને એકલો જ જવા દેશો;
અને ગત સીઝરને છેલ્લું માન આપવાને
તમે સહ અહીં રહી માર્ક એણ્ટનીના મુખે ૭૫
એમના ગુણાનુવાદ આદરથી સાંભળશો.
એણ્ટનીને ભાષણની રજા અમે આપેલી છે;
તે સમાપ્ત થાય નહિ તહીં સુધી મારા વિના
કોઈ પણ જાય નહિ, એમ સૌને વીનવું છું.
(જાય છે)

શહેરી ૧—રહો, ભાઈ, રહો. માર્ક એણ્ટનીનું સાંભળિયે. ૮૦

„ ૩—હા, હા, હવે આ ખુરશી એ લે. આપણે એઓનું
સાંભળિયે. ભલા એણ્ટની ! પધારો.

એણ્ટની—

મોટો પાડ

પૂટસનો, કે હું આ તમારો આભારી બનું છું.

શહેરી ૪—અરે શું, શું ? પૂટસ વિશે શું કહ્યું ?

„ ૩

મોટો પાડ ૮

પૂટસનો કે તમારો આભારી બનું છું, એ જ.

„ ૪—રખે ને એ પૂટસનું કંઈ એ ઘસાતું બોલે.

૧—આ સીઝર આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લેવા કરતો 'તો.

૩— સાચી વાત. સારું થયું, કે એ ધાએ ગયો અને આપણે એનાથી છૂટ્યા.

૨— ચૂપ, હવે ૯૦
એણ્ટની શું કહે છે તે સાંભળિયે.

એણ્ટની— અહો ભલો
રોમવાસી !

શહેરીઓ— સાંભળિયે, શાંત થઈ સાંભળિયે.

એણ્ટની—મારા સઉ શહેરી બંધુઓ ને મિત્રો ! સાંભળિયે.
સીઝરના શબને હું દાહ દેવા આવ્યો છું; હું
ગુણુ ગાવા નથી આવ્યો. ગુણુ તો મુઆની ગતે ૯૫
મુઆ વાંસે જાય છે; ને અવગુણુ એકલા જ
અહિંયાં ગવાય છે; તો સીઝરનું પણ એમ
ભલે થાય. મહત્તાની મૂરતિ જે પૂટસ, તે
સીઝરને લોભી કહે છે. ખરેખર, એમ જ જે
હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો; અને તેનો ૧૦૦
દંડ પણ મરનારે ઘણો ભારે ભર્યો છે જ.
એના ત્રિશે મૈયતના પ્રસંગે હું જે જ બોલ
બોલવા ઊભો છું; મને પૂટસની ને બીજાની
પરવાનગી મળી છે. પૂટસ, ખરે જ, સારા
માણસ છે; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે. ૧૦૫
મરનાર નર મારા અંતરના મિત્ર હતા.
એઓ વફાદાર અને વહેવારના સાચા હતા.

પૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.
 અને મિત્રો ! પૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.
 એમણે અસંખ્ય વીર ક્રેદ કરી આણી તેની ૧૧૦
 ખંડણીનાં નાણાં વટે રાજ્યના ખજાના તર
 કર્યા હતા. એ શૂં વાંકું સીઝરનો લોભ કહેવો ?
 રંકના પોકાર સુણી એમની આંખોમાં આંસુ
 ઊભરાતાં. લોભી તો કંઠણ વજ જેવા હોય.
 પૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા. ૧૧૫
 અને મિત્રો ! પૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.
 તે દિવસે ઉત્સવમાં એમને મેં ત્રણ વાર
 મુગટ સમખ્યો હોતો, અને એમણે તે ત્રણ
 વાર પાછો ઠેક્યો હોતો. તમને તે માલુમ છે.
 રાજલક્ષ્મી વરમાળા કંઠમાં આરોપવાને ૧૨૦
 આવે અને મસ્તક ધુણાવે, તેનું નામ લોભ ?
 પૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.
 અને મિત્રો ! પૂટસ, ખરે જ સારા માણસ છે.
 પૂટસનું તોડી પાડવા હું કંઈ કહેતો નથી.
 હું તો રહેજે જાણું છું તે આ તમને જણાવું છું. ૧૨૫
 જુઓ, ભાઈ, તમે સૌ એ એક વાર સીઝરને
 જીગરથી ચઢાતા હતા, વાજખીજ ચઢાતા હતા.
 તેને માટે અત્યારે તમારી આંખમાંથી એક
 આંસુ એ પડતું નથી, એમ કેમ ? અરેરે એ
 વાજખી બેવાજખીની સમજણ ખોઈ કે શૂં ? ૧૩૦
 અફસોસ ! મમતાની માણસાઈ જ્ઞાન ખાઈ

ગયાં છે, ને માણસ તે માણસ જ રહ્યાં નથી.

માફ કરો, ભાઈ, કારી ધા લાગેલા બોલાવે છે;

ને મારાથી અંતરનો ઊભરો રોકાતો નથી.

એ કંઈક શમે ત્યાં સુધી રહો, સખુર કરો. ૧૩૫

શહેરી ૧—એમનું કહેવું વજૂદ ભરેલું ને વાજબી છે.

,, ૨—ન્યાયબુદ્ધિએ જોશો, તો સીઝરને અતિશય
અન્યાય થયો છે. અરે કોણ કહેશે, નથી થયો ?

,, ૩—માફ મન તો, મહેરબાન, એમની જગાએ
કોઈ વધુ ભૂંડો થશે, એ વિચારે થઈ રહે છે. ૧૪૦

,, ૪—એમણે કહ્યું તે તમે ધ્યાન દેઈ સાંભળ્યું કે ?
સીઝરે મુગટ ત્યારે પાછો ઠેલ્યો—ન જ લીધો;
એટલે કે એઓ લોભી ન હતા, એ ચોકસ છે.

શહેરી ૧—એમ ઠર્યું, તો આ જેનાં કર્તુક છે, તેને ભારે
દંડ દેવો જોઈશે જ.

,, ૨— અરેરે, એઓની આંખો ૧૪૫
રડી રડી ટેટા થઈ છે. જુઓ તો.

,, ૩— ખરે, ભર્યા
નગરમાં એણ્ટનીનો લલાઈમાં જોડો નથી.

,, ૪—ચૂપ, ચૂપ, સાંભળો બોલવા કરે, છે, જુઓ.

એણ્ટની—ગઈ કાલે તો નમી ને સીઝરના બોલ સહિ
ઝીલી લેતા; સમસ્ત જગતની એ મગદૂર ૧૫૦
ન હતી કે એઓ સામે શિર ઊંચું કરી શકે.
આજે એ જ સીઝરને પામર મનુષ્ય પણ
માન આપનારો અહાં દેહલો છે! ઓ પડયા એ.

અરે મારા સાહેબ ! હું બોલીશ, તો તમે તેથી
રોષે ભરાશો; ને ઉશ્કેરાઈ જઈ ભારે ઢંગે ૧૫૫
મચાવશો. આ જીભે હું એ કહું, તો ખૂટસને
અને કેશિઅસને એ હાનિ કરી કહેવાય જ.
તમે સર્વ જાણો છો કે તેઓ સારા માણસ છે.
તેમને હું હાનિ નહિ કરું. મરનારને જ,
મને અને તમને એ હાનિ થવા દઈશ તે ૧૬૦
હા, પરંતુ એવા સારા માણસને હાનિ તો હું
નહિ કરું. હાં-આ દસ્તાવેજ-જીવો. સીઝરના
એક ખંડમાંથી મને એ મળ્યો છે. એ ઉપર
સીઝરની મહોર છે ને એની બહાર ‘સીઝરનું
મૃત્યુપત્ર’ એવા બોલ લખેલા છે. એ હું, માફ ૧૬૫
કરો, વાંચવાનો નથી. શહેરીઓ એ સાંભળે, તો
તેઓ ધાઈ ધાઈને આ ઘાએ આળા સીઝરના
શળને એ ચૂમીઓ દે, એમનું પવિત્ર લોહી
રૂમાલમાં રાખી લે ને એમના સંભારણામાં
એક એક વાળ સઉ માગી લે; ને મરી જાય, ૧૭૦
ત્યારે તેને અણમૂત્રી થાપણ તરીકે વંશ-
પરંપરા વારસામાં આપવાનું લખી જાય.

શહેરી ૪—વાંચો, માઈ એણ્ટની ! એ અમારે સાંભળવું છે.

સૌ શહેરી—સીઝરનું મૃત્યુપત્ર વાંચો; મૃત્યુપત્ર વાંચો.

એણ્ટની—શાંત થાઓ, ભાઈઓ ! એ વાંચવું તે યોગ્ય નથી. ૧૭૫

સીઝરનો તમારા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો,
તે જાણવું ઠીક નથી. તમે નથી પાથર કે

નથી કાષ્ટ, માણસ છે. માટે કરી સીઝરનું
મૃત્યુપત્ર સાંભળતાં રોષે રાતા તાતા થશે;
ભાન સાન ભૂલી જશે. સાફ છે, કે તમે નથી ૧૮૦
જાણતા જે સીઝરના તમે પોતે વારસ છે.
એ બધુંએ જાણો, તો તો શૂનું શૂં જ થઈ જાય.

શહેરી ૪—વાંચો, એણ્ટની ! અમે એ સાંભળીશું; ને તમારે
વાંચવું જ જોઈશે; એ મૃત્યુપત્ર વાંચો, વાંચો.

એણ્ટની—ભાઈ ! રહો, શાંત પડો. અરે મેં કહેતાં શું કહી ૧૮૫
આ તો તીર લક્ષ્મીએ ખુદાર માર્યું ! ચૂકી ગયો !
મને ડર રહે છે કે શસ્ત્ર વડે સીઝરનો
ઘાટ ઘડી નાંખનારા સહિ સારા માણસોને
હૂં હાનિ કરું છું.

શહેરી ૪— અરે, દ્રોહી છે એ, સારા કેવા ?

સૌ શહેરી—મૃત્યુપત્ર, મૃત્યુપત્ર.

શહેરી ૨— વાંચો, મૃત્યુપત્ર વાંચો. ૧૯૦

સારા જોયા ન હોય તો ! મહા હીણા ને હત્યારા.

એણ્ટની—તમારે તે મારી પાસે પરાણે વંચાવવું છે ?
અસ્તુ. તમે સીઝરના શબ આસપાસ ગોળ
ફાંડાળામાં ગોઠવાઓ; એટલે તમારા નામે
મૃત્યુપત્ર કરનાર પુરુષનાં તમને હું ૧૯૫
દર્શન કરાવું. મને છે રજા ? હૂં નીચે આવું ?

શહેરી ૨—આવો.

ઘણા જણ— નીચે આવો.

શહેરી ૩— રજા છે જ. અલખત આવો.
(એણ્ટની નીચે જતરે છે.)

શહેરી ૪—ફંડાળામાં, ભાઈ, ગોળ ફંડાળામાં ઊભા રહો.

શહેરી ૧—દૂર ખસો, પાલખીથી-શળનાથી દૂર ખસો.

,, ૨—છેટે, જરા, અતિ ભલા એણ્ટનીથી છેટે ઊભો. ૨૦૦

શહેરી ૨--હઠો, હઠો; પાછા હઠો; પાછા, પાછા; માગ મૂકો.

એણ્ટની--ઠીક. જેને આંખ હોય, તેને હવે રોવાનું છે.

આ લેખાસ તમને સરવને એ જાણીતો છે.

નર્વિઆઇને હરાવી સીઝરે ઊન્ડાળુ સાંજે ૨૦૫

સમિયાણામાં એ પહેર્યો હતો; મને સાંભરે છે.

એમાં અહીં કેશિઅસની કટારી આરપાર

નીકળી ગઈ છે, જુઓ, અહીં દેખી કાસકાના

ખંજરનો ચીરાડો છે. અહીં વહાલા ખૂટસે આ

શમશેર ભોંકી છે ને લોહી ખહાર આવેલું છે. ૨૧૦

‘એ ગોઝારો જખમ નમ્હેરા થઈ ખૂટસે જ

કર્યો કે?’ તે જોવાને એ, કોઈ કહેશે, આવ્યું હશે.

કારણ કે ખૂટસ તો સીઝરના ઇષ્ટ હતા.

તમને ખબર હશે, જનના મનની વાત

જાણનારા દેવો ! કહો, ખૂટસને એઓ કેવા ૨૧૫

રહાતા હતા ? એમણે એ ખૂટસને શમશેર

ભોંકી દેતા જોયા, ત્યારે દ્રોહીઓના શસ્ત્રથી ન

જીતાયલા નર તે નમ્હેરાઈના વજ્રપાતે

જીતાઈ ગયા; એ ઘા જ અંતરમાં ઊંડો લાગ્યો;

અને તે જ ક્ષણે વીર હૈયું શતખંડ થયું. ૨૨૦

પછી એ મહાન નરે વસ્ત્રથી મહો ઠાંકી દીધું;

અને લોહીના પ્રવાહે રેલંછેલ ચોકમાં જ

પોમ્પીની પ્રતિમા પાસે એ પડ્યા. ગજળ થયો !
 ભાઈઓ ! ગજળ થયો ! હૂં એ સાથે પડ્યો; તમે
 પડ્યા; સર્વ ફેરી પડ્યા; અને દુષ્ટ દ્રોહીઓને ૨૨૫
 દુનિયામાં ડંકો વાગ્યો. અરે ! આ તમારાં હૈયાં
 ભરાઈ આવે છે ! તમે રૂઓ છો ! હા, રૂઓ, રૂઓ.
 એ પવિત્ર આંસુઓ છે. બહાલભીના ભલા મિત્રો !
 આપણા એ સીઝરનો ચીરાયલો લેખાસ જ
 જોઈ તમે શૂં રૂઓ છો ? એમના દિદાર જૂઓ. ૨૩૦
 દ્રોહીઓએ છેદી ભેદી એની શી દશા કરી છે ?

શહેરી ૧— અરરર, આંખે જોયું જતું નથી !
 „ ૨— હા ! મહાન સીઝરના આવા હાલ ?
 „ ૩— અરે દૈવ ! આ ગોઝારી ઘડી ક્યાંથી ?
 „ ૪— ફિટકાર છે હત્યારા દ્રોહીઓને ! ૨૩૫
 „ ૧— અરેરે ! એઓએ કાળો કેર કર્યો !
 „ ૨— એનું હવે વેર વાળ્યું જોઈશે જ.
 સૌ શહેરી— ચાલો, ચાલો. વેર વાળો. શોધી વળો.
 છંદી છંદી છેદી ભેદી બાળી જાળી
 પૂરા કરો. દ્રોહીઓનું દીટે રૂંદેવા ૨૪૦
 પામે નહિ.

એણ્ટની— ભાઈઓ ! સખુર કરો.

શહેરી ૧—ચૂપ. ભલા એણ્ટનીનું કાન દેઈ સાંભળશો.

„ ૩—કાન દૈશું; વેણ માથે ચડાવીશું; જાન દૈશું.

એણ્ટની—ભલા ને માયાળુ મિત્રો ! તમે આમ રોષે અને
 આવેશે તણાઈ દંગો ઊઠાવો, તે હૂં ન ઇચ્છું. ૨૪૫

જેમણે આ કૃત કર્યું છે તે સારા માણસ છે. એ કરમ કરવું પડ્યું એવું શું મરનારે એમનું બગાડ્યું 'તું, તે કેણુ જાણે. એઓ શાણુ અને સારા માણસ છે. એ સખળ આપશે ને તમને જવાબ દેશે. હું તમારાં ચિત્ત ચોરી ૨૫૦ લેવા કે ઉશ્કેરવાને નથી આવ્યો. ખૂટસના જેવો હું વક્તા એ નથી. તમે સર્વ જાણો છો, કે હું તો મિત્રવણુ છું ને સાદે સાદું સીધે સીધું બોલનારો છું: અને એ સીઝરના વિશે મને પૌર પ્રત્યે બોલવાની રજા આપનારા પણ ૨૫૫ સારી રીતે સમજે છે. શાથી જે મારામાં નથી શક્તિ, નથી જુક્તિ, નથી છટા, નથી ઠાઠ, નથી શબ્દનું ભંડોળ, નથી બુદ્ધિનો પ્રભાવ, કે હું શ્રોતાને ઉશ્કેરી શકું. હું તો રહેજે જીભે આવ્યા બોલ બોલી નાંખું છું; ને તમે પોતે જે જાણો છો ૨૬૦ તે કહું છું; અને બહાલા સીઝરના જખમ આ બતાવું છું. મારી વતી એજ મહોલું ફાડી બોલો! બિચારા અવાચક છે. અરે પણ એણ્ટની તે ખૂટસ ને ખૂટસ તે એણ્ટની જો હોત, તો એ એણ્ટની આ જખમોને બોલાવત; ને એ સઉ ૨૬૫ એવો તો અનેક જીભે પોકાર બિઠાવત, કે સઉ રોમ પ્રજાની બિઠત અને પત્થરનાં હૈયાં પણ હલબલી બળવો જ જગાવત.

સૌ શહેરી— અમે સઉ બળવો જગાવીશું.

શહેરી ૧— પૂટસનું ઘર બાળી મેલીશું. ૨૭૦
 ,, ૩— ચાલો, સારું શહેર શોધી વળિયે
 ,, ૪— કાવતરાખોરોને ન મૂકિયે.

એણ્ટની—ભાઈ! જરા સાંભળશો? મારું કૂંડેવું સાંભળશો?

સૌ શહેરી—રહો, ભાઈ, સાંભળો, આ ભલા એણ્ટની શું કૂંડેછે?

એણ્ટની—અહો મિત્રો! તમે આમ આંખો મીંચી અંપલાવી ૨૭૫
 પડો છો તે ઠીક છે; ને સીઝર તે પ્રેમને એ
 લાયક છે. પણ તમે જાણતા નથી કે શાથી?
 માટે મારે તમને તે કૂંડેવું જોઈએ છે. ઘડી
 ઉપરજ તમને મેં મૃત્યુપત્ર વિશે વાત
 કરી હતી, તે તમે ભૂલી ગયા છો.

સૌ શહેરી— ખરું કહ્યું. ૨૮૦
 ઠીક એ સંભાર્યું. રહો, મૃત્યુપત્ર સાંભળિયે.

એણ્ટની—જુઓ ત્યારે પ્રથમ તો નગરના એકે એક
 રોમનને જણ દીઠ પોણું. સૌ પોણું સૌ દ્રામ
 સીઝરના સહીસિક્કા સાથે આમાં આપેલા છે.

શહેરી ૨—અહો કેવું મોટું મન!

,, ૩— રાજા જેવા સીઝર! એ ૨૮૫
 માર્યા ગયા! એનું અમે વેર લેશું, દંડ દેશું.

એણ્ટની—હજી જરા ધીરજથી સાંભળશો.

સૌ શહેરી— અરે, ચૂપ.

એણ્ટની—એમના આરામગાહ, બાગ ને બગીચા, તથા
 નદીના કિનારા પર તાજેતર બનાવેલ

વાડી ને વજ્ર ક્ષા પણ તમને અને તમારા ૨૬૦
વારસોને આપેલ છે. તેમાં તમે કરો હરો,
ચેન કરો, મોજ મારો. એ સઉ સદાને માટે
આપી જઈ સીઝરનું નામ જે દીપાવ્યું, તે તો
એજ એક હતા. એવા બીજા અહીં ક્યારે થવા?

શહેરી ૧—કદી નહિ. ચાલો, ભાઈ, પાલખી ઊપાડો. શુદ્ધ ૨૬૫
ભૂમિમાં ચિતા રચી ને અગ્નિદાહ દેઈયે; ને
ચેમાંનાં જ સળગતાં ડુમકાંએ દ્રોહીઓનાં
ઘર ફૂંકી મૂકિયે.

„ ૨— હા, લાવો, લાવો, અગ્નિ લાવો.

„ ૩—ખાટપાટ ખેંચી લાવો.

શહેરી ૪— બારી, બારણાં, કમાડ,

જે કંઈ જડે તે આગ લગાડવા લેઈ આવો. ૩૦૦

(શબ ઊપાડી શહેરીઓ જાલ છે.)

એણ્ટની—ચિનગારી મૂકી છે ને પ્રજાળી છે. એનું કામ
એ કરો; ને અગ્નિદેવ ડુંગરાઓ નહવડાવો.
(એવે એક સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

એણ્ટની—કેમ રે? શી ખબર છે?

સેવક— ખાવિંદ, ઑકટેવિઅસ
પધાર્યા છે.

એણ્ટની— કહી છે એ ?

સેવક—

સીઝરને ઘેર. સાથે

લેપીડસે આવેલા છે.

એણ્ટની—

ત્યાં જ સીધો જાઉં, મળું. ૩૦૫

એમને હું ઝંખતો હતો ને આવ્યા ! અહો, દૈવ
તુષમાન છે તે સરવસ દેશે.

સેવક—

ખરેખર,

સરદાર વાત કરતા હતા, કે છૂટસ ને
કેશિઅસે દીવાનાની ફાટી આંખે મૂઠી વાળી
અહીંથી જતા રહ્યા છે.

એણ્ટની—

એમને મેં ભૂતાવળ ૩૧૦

જગાડ્યાના સમાચાર કદાચિત મળ્યા હશે.
ચાલ, ચાલ, મહોરે થા. ઝાકટેવિઅસ પાસે જૈયે.

(બંને જાય છે.)

[છપાયું : ગુજ. સા. પ. રીપોર્ટ, ૧૯૧૯]

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર*

હર્ષ રાજા ઇતિહાસની અને સાહિત્યની એક ભવ્ય વ્યક્તિ છે. તેઓ પ્રાચીન ભારતના છેલ્લા ચક્રવર્તી^૧, બાણ મયૂર આદિના સત્કર્તા અને સંસ્કૃતના સારા કવિ હતા. પરંતુ ઇતિહાસ^૨ અને આઘ્યાયિકા-થી^૩ પણ જોટલા તેઓ ગ્નણીતા નથી, તેટલા પ્રિયદર્શના, નાગાનન્દ અને રત્નાવલીથી વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાત સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ કહેવાય છે.^૪ બૌદ્ધ સંસ્કારથી સુ-વાસિત નાટક^૫ લખનાર બૌદ્ધ સ્તોત્ર લખે, એ શક્યતાની કોટિની અહાર નથી. પરંતુ ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાત અનંગહર્ષે^૬ રચેલાં હશે કે બીજાએ, એ વિચારવા જોગ છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને નિર્ણય કરવો સહેલ પડે, એટલા માટે એ સ્તોત્ર અહીં આપૂં છું. પહેલું છે ચૈત્યવન્દન, તે ચીનાઈ લિપિમાં પવિત્ર બૌદ્ધ પુસ્તકો ભેગૂં હર્ષના નામથી ચીન-માં જળવાઈ રહ્યું છે.^૭ એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી ચાર સ્તંભો છે. ચીનાઈ પ્રતમાં એનું નામ અષ્ટમહાચૈત્યવન્દન છે. એ સ્તોત્ર નીચે મુજબ છે.

જાતિં બોધિં પ્રવરમતુલં^૮ ધર્મચક્રં ચ રમ્યં
ચૈત્યં ચાદ્યં ત્રિભુવનમહિતં શ્રીમહાપ્રાતિહાયમ્ ।

* જૂઓ 'વિંધ્યવનની કન્યકા કિંવા પ્રિયદર્શના' આ. ૪, પૃ. ૫૫.

૧ Smith's Early History of India વગેરે. ૨ બાણભટ્ટકૃત હર્ષચરિત.

૩ જૂઓ ફ્રેંચ ભાષામાં M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana.

૪ નાગાનન્દ. ૫ રત્નાવલી । ૬ । અનંગહર્ષના નામે વિખ્યાત રાજા હર્ષ. ૭ આ સ્તોત્ર યુરોપના રશિયામાં છપાયું છે. એનો તરજુમો પણ રશિયાઈ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી છાપવામાં આવ્યું છે.

૮ વૃત્ત જળવવા કલ્પિત પાઠ પ્રવરમતુલિતં વાંચવાની જરૂર છે.

સ્થાનં ચેદં હિમગિરિનિલયં દેવદેવાવતારં
 વન્દેહં^૧ પ્રણમિતશિરસા નિર્વૃતા યત્ર બુદ્ધાઃ ॥૧॥
 વૈશાલ્યાં ધર્મચક્રં સુપિમગિરિતટે ભીષ્મકાયોદિતીરે
 શ્રાવસ્ત્યા બોધિમૂલે કુશિનગરવરે લુમ્બિની કાપિલાયે ।
 કૌશામ્બ્યા સ્મેરકોષ્ઠે મથુરવરપુરે નન્દગોપસ્ય રાષ્ટ્રે
 યે ચાન્યે શાસ્તૃ ચૈત્યા^૨ દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૨॥
 કશ્મીરે ચાનેદેશે સ્વપતટયમુને મર્ચરે સિંહલે વા
 લાટોડ્રે સિન્ધુપૌણ્ડ્રે સમતતમગધે મેઘલે^૩ કોશલે વા ।
 નેપાલે કામરૂપે કલશવર્ગપુરે કાશ્ચિસૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રે
 યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૩॥
 કૈલાસે હ્રમકૂટે હિમગિરિનિલયે મન્દરે મેરુગૃહે
 પાતાલે વૈજયન્તે ધનપતિનિલયે સિદ્ધગન્ધર્વલોકે ।
 બ્રહ્માણ્ડે^૪ વિષ્ણુભૂમૌ પશુપતિભવને ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે
 યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૪॥
 યે ચાષ્ઠૌ ધાતુગર્ભા દશબલબલિનઃ કુમ્ભસંજ્ઞાશ્ચ ચત્યા
 અક્ષારાખ્યાસ્તથાન્યે હિમરજતનિભાઃ સ્તૂપરત્નપ્રકાશાઃ ।
 પાતાલે યે ચ ભૂમ્યા ગિરિશિખરગતાઃ સર્વતો ધાતુગર્ભા
 બુદ્ધાનાં યાનિ વિમ્બા પ્રતિદિનમસકૃત્ તાનિ મૂર્ધ્ના નમામિ ॥૫॥

આ લઘુ સ્તોત્રના પાંદેલા શ્લોકમાં બુદ્ધ શાક્યમુનિને તથા
 બોધિવૃક્ષ ધર્મચક્ર વગેરેને, બીજનમાં વૈશાલી સુપિમગિરિ શ્રાવસ્તિ
 બુદ્ધગયા કુશીનગર કપિલવાસ્તુ કૌશામ્બી વગેરે સ્થાનનાં સિદ્ધાર્થ
 ભગવાનનાં ચૈત્યોને, ત્રીજનમાં ભરતખંડ માંડીના તથા બહારના ધાતુ-
 ગર્ભોને, ચોથામાં મૃત્યુલોક સાથે દેવલોક તથા પાતાલલોકના ધાતુ-
 ગર્ભોને, અને પાંચમામાં અષ્ટ મહાધાતુગર્ભ^૧ કુલચૈત્ય અંગારસ્તૂપ

૧ અક્ષર ખૂટે છે, તથા વન્દેડ્યાહં પાઠ કદપ્યં છં. ૨ દશ બલાનિ
 દાનશીલક્ષાન્તિવીર્યધ્યાનશાન્તિબલોપાયપ્રણિધાનજ્ઞાનલક્ષણાનિ । ૩ ભૂલ છે;
 મેકલે પાઠ જોધયે. ૪ બ્રહ્મલોકના અર્થમાં છે.

સર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભ તથા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કહ્યા છે. આ પાંચ શ્લોકમાં જેને રસ કે ભાવ કહિયે તેનો છાંટો સરખો છે નહિ. પદ્માત્મક રચના છે તેને લીધે કાંઈ કવિતા કહે તો ભલે; આકી કવિતાનો ગંધ તો તેમાં છે જ નહિ. જેવી રસની, તેવી ભાષાની પણ એમાં દરિદ્રતા છે. એનું સંસ્કૃત તપાસીશું, તો તે પણ અહુ વાંધા-ભરેલું છે. દશબલ્લભિનઃ, સ્વપતટ્યમુને લાટોડે, સિન્ધુપૌણ્ડ્ર, સમતત-મગધે, કાશ્ચિસૌરાષ્ટ્રાદ્યે, સિદ્ધગન્ધર્વલોકે તથા ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે સમાસ-ની ઘટના, લુમ્બિન્યાં શાસ્તુઃ તથા સ્તૂપાઃ પદને સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય રહિત લુમ્બિની શાસ્તુ તથા સ્તૂપ શબ્દનો ઉપયોગ, કાપિલવાસ્તવાયામ્, શ્રાવસ્ત્યામ્, કૌશામ્બ્યામ્ તથા ભૂમ્યામ્ ને બદલ કાપિલાયે, શ્રાવસ્ત્યા, કૌશામ્બ્યા તથા ભૂમ્યાનો તેમ જ વિમ્વાનિને બદલે વિમ્વાનો પ્રયોગ અને મથુરા, કાશ્ચી તથા કલશીના ટૂંકાવેલા મથુર, કાશ્ચિ તથા કલશ શબ્દ-થી વ્યવહાર, વગેરે અંશે વિચારતાં કર્તાનાં જ્ઞાન અને શક્તિ વિશે બહુ હલકો અભિપ્રાય બંધાય છે. નિપુણ કવિ હર્ષે એ રચેલું માની શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઈ પ્રવાસી યવનચંગને હર્ષ રાજ્યએ ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર સંભારણા દાખલ આપ્યું હતું.^૧ આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તો એના જીવનચરિત્રથી ટેકો મળતો નથી. અશ્વઘોષ આદિ કવિની ઉત્તમ કૃતિ મૂકી આવું છેક ઊતરતી પંક્તિનું સ્તોત્ર હર્ષ જેવો રસમર્મજ્ઞ રાજ્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જેની સાથે પોતે નવો સંધિસંબંધ જોડ્યો હતો તેના તરફના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવતું નથી. એ સ્તોત્ર ચક્રવર્તિકવિની તો નહિ, પણ ચીનાઈ સાધુ ફાહિયન(Fahien)ની પસંદગી હોય ખરું. એવું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નાહંદથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર અહીં-થી લેતો ગયો હતો.^૨ આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના લગ-

૧-૨ આ બે દંતકથા M. Etinghausenના Harsa Vardhanaમાંથી ઊતારી છે.

ભાગમાં રચાયું લાગે છે.^૧ એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બૌદ્ધ-ધર્મા ગ્રીક વીર મિલિન્દ(Menander)ના ભરમરાશિ ઉપરના^૨ કલશીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઈસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો.^૩ વળી છેલ્લા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધધર્મમાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર કાલ્પને નોંધ્યો છે. યવનચંગ સાતમા સૈકામાં મૂર્તિપૂજનો ઠાઠ વધી પડ્યો જણાવે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કલશીના સ્તૂપનો ઉલ્લેખ છે નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે ચૈત્યવન્દનને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કોઈ સાધારણ બિહુની કૃતિ લાગે છે. પ્રલેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે પાર્શ્વતીય પ્રદેશમાં રચાયું સંભવે છે.

ચૈત્યવન્દન મૂકી હવે સુપ્રમાત સ્તોત્ર તરફ વળિયે. એનું મૂળ નેપાળમાંથી મળ્યું હતું. એ પણ હર્ષ રામના નામ પર રચાયું આવે છે. એમાં અદાર માલિની, બે અનુષ્ટુભ, એક જગતી ઉપગતિ, એ વસંતતિલકા અને એક શાદ્દલવિકીડિત, એમ અનુક્રમે કુલ

૧ કાલ્પન ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરતખંડમાં આવી ગયો હતો. ૨ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું કલશ તે મથુરાના મથુર ની પેઠે કલશીનું કુંડું રૂપ છે. એ શહેર અલસન્દદ્વીપમાં આવ્યું હતું, ને ત્યાં મિલિન્દ જન્મ્યો હતો એમ મિલિન્દપ્રશ્ન ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિકંદરે મૂલસ્થાનથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર વસાવ્યું હતું, એ જ હું અલસન્દ સમજું છું. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીનો મુલક તે અલસન્દદ્વીપ, જેમાં કલશી આવ્યું કહ્યું છે. રાજતરંગિણી ૧.૭.૧ માં કહેલું કલશપુર સ્તોત્રનું કલશવરપુર હોઈ શકતું નથી; શાથી જે તે તો અગિયારમા શતકમાં કલશ રાજ્યે વસાવ્યું હતું: તે બૌદ્ધ તીર્થ ન હતું. ૩ સાત ઠેકાણેથી Menanderના ભરમરાશિની માગણી થયાનું Plutarch લખે છે. તે પૈકી એક કલશી શહેર મેં લીધું છે.

ચોવીસ શ્લોક છે. સુપ્રભાતનો નેપાળી અનુવાદ પણ જાણવામાં છે.^૧
મૂળ શ્લોક નીચે મુજબ છે.

સ્તુતમાપિ સુરસંઘૈઃ સિદ્ધગન્ધર્વયક્ષૈ-
ર્દિવિ ભુવિ સુવિચિત્રૈઃ સ્તોત્રવાગ્મિભર્યતીશઃ ।
અહમપિ કૃતશક્તિર્નોમિ સંબુદ્ધમાર્યં
નભસિ ગરુડયાતે કિં ન યાન્તિ દ્વિરેફાઃ ॥૧॥
ક્ષપિતદુરિતપક્ષઃ ક્ષીણનિઃશેષદોષો
દ્રવિતકનકવર્ણઃ ફુલ્લપદ્માયતાક્ષઃ ।
સુરુચિરપારિવેષઃ સુપ્રભામણ્ડલશ્રી-^૨
ર્દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૨॥
મદનબલવિજેતુઃ કાપથોચ્છેદકર્તુ-
સ્ત્રિભુવનહિતકર્તુઃ સ્ત્રીલતાજાલહર્તુઃ ।
શમસુખફલદાતુર્ભૈતુરજ્ઞાનશૈલં
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૩॥
અસુરસુરનરાણાં યોઽગ્રજન્માગ્રદૈવઃ^૩
સકલભુવનનાથો લોકસૃષ્ટ્યેકશબ્દઃ^૪ ।
સ્વપિતિ મનુજધાતા પદ્મયોનિઃ સ્વયંભૂ-
ર્દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૪॥
ઉદયગિરિતટસ્થો વિદ્રુમચ્છેદતામ્ર-
સ્તિમિરકુલનિહન્તા ચક્ષુરેકં પ્રજાનામ્ ।
રવિરપિ પરિલોલઃ સર્વથા સોઽપિ સુપ્તઃ
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૫॥

૧ જૂઓ M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana. ૨ પહેલાં ત્રણ ચરણ અનન્વિત છે. તે વાક્યના રૂપમાં ગોઠવાય, એટલા માટે સુપ્રભામણ્ડલોઽસિ એવો કલ્પિત પાઠ લેવાની જરૂર છે. ૩ અગ્રદૈવઃ અર્થરહિત છે; અગ્રદૈવઃ જોઈએ. ૪ લોકસૃષ્ટ્યેકશબ્દઃ પાઠનો કંઈ અર્થ બંધ ખેસતો નથી. હું લોકસૃગ વેદશબ્દઃ પાઠ કલ્પું છું.

દ્વિરદ્દશનપાણ્ડુઃ શીતરાશ્મિઃ શશાઙ્ક-
સ્તિલક ઇવ રજન્યાઃ સર્વચૂડામણિર્યઃ ।
અવિગતમદરાગઃ સર્વથા સોઽપિ સુપ્તો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૬॥

પ્રવરભુજચતુષ્કઃ ષોડશાર્ધાર્ધવક્રો
જપનિયમવિધિજ્ઞઃ ^૧સામવેદપ્રવક્તા ।
અમલકમલયોનિઃ સોઽપિ બ્રહ્મા પ્રસુપ્તો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૭॥

કુચલયદલનીલઃ પુણ્ડરીકાયતાક્ષઃ
સુરરિપુબલહન્તા વિશ્વકૃદ્ ^૨વિશ્વરૂપી ।
હરિરપિ ચિરસુપ્તો ગર્ભવાસૈરમુક્તો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૮॥

હિમગિરિશિખરાભઃ સર્વયજ્ઞોપવીત-
સ્ત્રિપુરદહનદક્ષો વ્યાઘ્રચર્મોત્તરીયઃ ।
સહ ગિરિવરપુત્ર્યા સોઽપિ સુપ્તસ્ત્રિશૂલી
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૯॥

જ્વલિતકુલિશપાણિર્દુર્જયો દાનવારિઃ
સુરપતિરપિ શચ્યા વિભ્રમૈર્મૂઢચેતાઃ ।
અનિશિ નિશિ ચ સુપ્તઃ કામપદ્મે નિમગ્નો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૦॥

હિમશશિકુમુદાભો મધપાનારુણાક્ષો
દૃઢકાઠિનભુજાઙ્ગો લાઙ્ગુલી શક્તિહસ્તઃ ।
વલ ઇહ શયિતોસૌ રેવતીકણ્ઠલગ્નો
દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૧॥

૧ પાઠ બ્રહ્મ છે; સર્વ જોધયે.

૨ વ્યાકરણદોષ છે; વિશ્વરૂપઃ વાંચવાની જરૂર છે.

ગજમુખદશનૈકઃ સર્વતો વિઘ્નહન્તા
 વિગલિતમદધારઃ પદ્મદાકીર્ણગણ્ડઃ ।
 ગણપતિરપિ સુપ્તો વારુણીપાનમત્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૨॥
 અતસિકુસુમનીલા यस્ય શક્તિઃ કરાગ્રે
 નવકમલવપુષ્માન્ ^૧સંમુખઃ ક્રૌઞ્ચહન્તા ।
 ત્રિનયનતનયોઽસૌ નિત્ય સુપ્તઃ કુમારો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૩॥
 કપિલજટકલાપો રક્તતામ્રારુણાશ્વઃ
 પશુપતિરતિકાલે દગ્ધકોપાતિદક્ષઃ ^૨ ।
 સ્મરશરદલિતાઙ્ગઃ ^૩ સોઽપિ સુપ્તો હુતાશો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૪॥
 યમવરુણકુવેરા ^૪યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા
 દિવિ ભુવિ ગગને વા ^૫લોકપાલસ્તથાન્યે ।
 યુવતિમદકટાક્ષૈર્વીક્ષિતાસ્તેઽપિ ^૬ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૫॥
^૭ક્રપય इह महान्तो वत्सभृग्वङ्गिराद्याः
^૮क्रतुपुलहवशिष्ठा व्यासवाल्मीकिगर्गाः ।

- ૧ પાઠ ભૂલભરેલો છે; હ્રં ષમ્મુખઃ પાઠ લેલો છે.
 ૨ ઉપલબ્ધ પાઠથી અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી હ્રં પશુપતિરતિકાલેઽ-
 દમ્બકોપાવદગ્ધઃ । એવો પાઠ કદાપિ છે. ૩ પાઠ ભ્રષ્ટ છે; સ્મરશરલલિતાઙ્ગઃ
 એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય. ૪-૫ પહેલા ચરણના પૂર્વ ખંડમાં
 લોકપાલનો નિર્દેશ છે. તે કારણથી બીજા ચરણનો લોકપાલસ્તથાન્યે અને
 પહેલા ચરણનો યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા ખંડ અદલબદલ કરી વાંચવાની જરૂર છે.
 ૬ વીક્ષિતાસ્તેઽપિ ને સ્થાને વિક્ષિતાસ્તેઽપિ લેખ્યે. ૭-૮ પહેલા અને બીજા
 ચરણના પૂર્વ ખંડ અદલબદલ કરી વાંચ્યા હોય, તો ઠીક. ૯ જોડણી ખોટી
 છે; વસિષ્ઠા લેખ્યે.

પરયુવાતિવિલાસમૌહિતાસ્તેऽપિ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૬॥
 ભવજલધિનિમગ્ના મોહજાલાવૃતાઙ્ગા
 મનુકપિલકળાદા ભ્રામિતા મૂઢચિત્તાઃ ।
 શમસુખરિહીણા વાલિશાસ્તેऽપિ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૭॥
 અશનવસનહીના ભાવ્યમાના વિરૂપા
 અલમશ્ચિલવિઘાતૈઃ પ્રેતવદ્ દગ્ધદેહાઃ ।
 ઉભયગતિવિહીના નિત્યસુપ્તાશ્ચ નગ્ના
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૮॥
 સુપ્રભાતં તત્તૈકસ્ય જ્ઞાનોન્મીલિતચક્ષુષઃ ।
 અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં નિત્યમસ્તભિતો રવિઃ ॥૧૯॥
 સુપ્રભાતં સુનક્ષત્રં શ્રેયઃ પ્રત્યભિનન્દિતમ્ ।
 બુદ્ધં ધર્મં ચ સંઘં ચ પ્રણમામિ દિને દિને ॥૨૦॥
 પુનઃ પ્રભાતં પુનરુત્થિતો રવિઃ
 પુનઃ શશાઙ્કઃ પુનરેવ શર્વરી ।
 મૃત્યુર્જરા જન્મ તથૈવ હે મુને
 ગતાગતી મૂઢજનો ન બુદ્ધ્યતિ ॥૨૧॥
 અજ્ઞાનનિદ્રારજનીતમસિ ^૧ પ્રસુપ્તે
 તૃષ્ણાવિશાલશયને વિષયોપધાને ।
 કાલે શુભાશુભફલૈઃ પરિકર્તિમાનો ^૨
 જાગર્તિ યઃ સતતમેવ નમોસ્તુ તસ્મૈ ॥૨૨॥
 તીર્થેષુ ગોકુલશતાનિ પિવન્તિ તોયં
 તૃપ્તિં વ્રજન્તિ ન ચ તત્ક્ષયમભ્યુપૈતિ ।

૧ પાઠ ખોટો છે; પ્રસૂતે લેધયે. ૨ અર્થ બંધ બેસતો નથી. કાલે
 શુભાશુભફલે પરિવર્તમાને એમ ચરણ વાંચવાની જરૂર જણાય છે.

एवं मुनेः कविशतैरपि संस्तुतस्य
न क्षीयते गुणनिधिर्गुणसागरस्य ॥२३॥

સ્તુત્વા લોકગુરું મહામુનિવરં સદ્ધર્મપુણ્યદ્રુમં
નિર્દ્વન્દ્વં હતરાગદોષતિમિરં શાન્તેન્દ્રિયં નિઃસ્પૃહમ્ ।
યત્ પુણ્યં સમુપાર્જિતં સ્વલુ મયા તેનૈવ લોકોઽસ્થિલઃ
પ્રત્યૂષે સ્તુતિહર્ષિતો દશબલે શ્રદ્ધાં પરાં વિન્દતામ્^૧ ॥૨૪॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના વિહાર જોગ આકાશમાં પાંખ ફફડાવતા ભમરા સાથે વિનયથી પોતાને સરખાવી સ્તુતિનો ઉપક્રમ કરે છે (૧), પછી બુદ્ધ ભગવાનનું લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમનાં વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨, ૩), એની ભક્તિએ રંગેલી દષ્ટિ બ્રહ્મા (૪, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઇંદ્ર (૧૦), બળરામ (૧૧), ગણપતિ (૧૨), કાર્તિકેય (૧૩), અશ્વિ (૧૪), યમ વરુણ કૃષ્ણ અને અન્ય લોકપાલ તથા યક્ષ દૈત્ય અને નાગ (૧૫), કૃતુ પુલહ વસિષ્ઠ વત્સ ભૃગુ અંગિરા વ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કપિલ અને કણ્વાદ (૧૭), નિર્ઋત્યો (૧૮), સૌને ઊંધતા જુએ છે. નિત્ય-જન્યત છે એક બુદ્ધ ભગવાન; એમનાં એકલાનાં જ જ્ઞાનચક્ષુ સદા ખુલાં છે (૧૯). માટે કવિ નમસ્કારપૂર્વક બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધને શરણે જાય છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર ઊગે આથમે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અજ્ઞાની જીવ અનુભવે છે; તથાપિ તે જન્યતો નથી, એનો કવિ શોચ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરીને સ્તોત્રકાર ઊંધતી દુનિયામાં જન્યતા બુદ્ધદેવને નમસ્કાર કરે છે (૨૨), નવાણુના દષ્ટાંતથી તેમના ગુણો અખૂટ કહી તે વલણ વાળી દે છે (૨૩); છેવટ સ્તોત્ર રચ્યાના ફળ તરીકે કવિ પરમ સાત્ત્વિક વૃત્તિથી

૧ સુપ્રમાત સ્તોત્ર મૂળની બધી ભૂલો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પી. વી.

કાણેએ પોતે છપાવેલા હર્ષચરિતના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતને અંતે છાપ્યું છે.

માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામે અને બુદ્ધ ભગવાનમાં તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જામે (૨૪).

ચૈત્યવન્દન જેવું સુપ્રમાત સ્તોત્ર રક્ષા નથી. એની ભાષા તેટલી બ્રષ્ટ નથી. એનો પદ્યબંધ તેવો કર્ણકટોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કહેવું જોઈએ કે તે કવિત્વ હર્ષની કોટિનું નથી. એની પદ્યરચનામાં જે છૂટ લીધી છે, તે હર્ષનાં નાટકોમાં કોઈ ઠેકાણે લીધેલી જોવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ ના સોડપિ બ્રહ્મા પ્રસુતો ખંડમાં છન્દઃશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પિનો ફકાર ગુરુ થાય તેને સ્તોત્રકારે લઘુ લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩ માં અતસીનો અને શ્લોક ૧૪ માં જટાનો અંત્ય સ્વર ટૂંકાવી ચૈત્યવન્દનનાં કાન્ધિ અને મથુરના જેવાં અતસિ અને જટ રૂપ યોજ્યાં છે. શ્લોક ૨૨ માં નિદ્રા શબ્દને અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ દ્રાને બલાત્કારે લઘુ બણી લીધો છે, એટલે કાનો કાપ્યા બરાબર જ થાય છે. આ શિક્ષા હર્ષ રાગને સંમત નથી; તેમ સાહિત્યના સુરાભ્યમાં વિહિત નથી. સ્તોત્રકાર જાગતી ઉપજાતિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી. સુપ્રમાત સ્તોત્રની શૈલી શિથિલ અને કવચિત્ પુનરુક્તિઘ્રસ્ત^૧ પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. અહારમાં શ્લોકમાં જૈનોની બિઘાડી નિંદા કરી છે; એ નિંદાનાં વચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાર્યનો બોધ શ્રવણ કરનારા દયાધર્મના પ્રચારક રાગના મુખમાંથી નીકળે જ નહિ. બધી રીતે જોતાં સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ હર્ષે રચ્યું સંભવતું નથી. જેમ કવિચક્રવર્તીને નામે શ્યામલાદણ્ડક^૨ સ્તોત્ર ચડ્યું છે, તેમ ચક્રવર્તિ-કવિને નામે ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો ચડ્યાં જણાય છે. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળને નામે સાધારણજિનસ્તવન^૩ ચડ્યું છે. તે સ્તવન

૧ દાખલા તરીકે શ્લોક ૨૩ના ઉપમાનવાક્યમાં તૃપ્તિં વ્રજન્તિ પદ વધારે પડતાં છે; એને મળતાં પદ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪માં રક્તતામ્રારુણાક્ષઃ પદમાં દેખીતી પુનરુક્તિ છે; ઇત્યાદિ. ૨ જૂઓ લઘુકાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧. ૩ જૂઓ યશોવિજયગ્રન્થમાલા, અક્ક ૭, જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ—પ્રથમ ભાગ.

અકવિ ચૌલુક્યરાજની નહિ, પણ કવિ વર્ધમાનની^૧ કૃતિ છે. સ્તવનના વીસમા શ્લોકમાં મ્લેચ્છોને હાથે ભારે વિડંબના સ્તોત્રકારને વેઠવી પડ્યાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે હેમાચાર્યના કિરીટધારી શિષ્યને લાગુ પડતો નથી; પણ યોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે ખરો. છતાં એ કાંઈ પણ શંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કર્તાના નામની વર્ધમાન: મુદ્રાથી તે તદ્દન દૂર થાય છે.

ચીનાઈ પ્રવાસી યવનચંગે અને ઈત્સિંગે હર્ષને હડહડતો બૌદ્ધ વર્ણવ્યો હોવાથી ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાત સ્તોત્રો તેણે રચ્યાની ખ્યાતિ બૌદ્ધ દેશોમાં રૂઢ થઈ હશે. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિર્મૂલ છે. હર્ષ બૌદ્ધ હતો જ નહિ, તે ‘પ્રિયદર્શિના’ના આરંભે ‘અકવર્તિકવિ હર્ષ’ એ મથાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ ખરૂં છે કે મહારાજા હર્ષે વિધવા બહેન રાજ્યશ્રીની બૌદ્ધ સાધુ દિવાકરમિત્રને ભાળવણી કરી હતી, પરંતુ તેનું કારણ, રાજ્યશ્રીનું પોતાનું જ બૌદ્ધધર્મ તરફ વલણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે બૌદ્ધ નાટક લખ્યું છે. પરંતુ તે તો જેમ બિદહણે^૩ ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવના અમાત્ય સંપત્કરને અર્થે શ્રીપાર્શ્વસ્તવ રચેલ છે, તેમ બહેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે. ખરૂં છે કે તેણે યવનચંગની મુલાકાત લીધી હતી અને તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હતું. પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માનતુંગાચાર્યનો પ્રતિબોધ સાંભળનાર પણ એ જ હર્ષ હતો. કાન્યકુબ્જની મોક્ષ પરિપદમાં એણે અગ્રભાગ લીધો હતો તે કબુલ છે. પણ, એ બૌદ્ધ તો ન હતો જ, અને ચૈત્યવન્દન તથા સુપ્રભાત સ્તોત્ર એનાં રચેલાં નથી.

[હપાયુ: નવજીવન અને સત્ય, ૧૯૧૮]

૧ કુમારરવિદ્યારપ્રશસ્તિકાવ્યનો કર્તા; એ હેમાચાર્યનો શિષ્ય હતો. ૨ જૂઓ ‘વિવ્યવનની કન્યકા કિંવા પ્રિયદર્શિના,’ આવૃત્તિ ૪, પૃ. ૫૩. ૩ કર્ણસુન્દરી નાટિકામાં જિનેશ્વરનું મંગળાચરણ કરેલું જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સાંપૂર્ણ પ્રસન્નતા માટે કર્યું જણાય છે.

લલિતેન્દુ ગુફાનો લેખ અને કુમારપર્વત

અંગાળાના ઉપસાગરના વાયવ્ય કિનારે ઓડિયા (સં. ઓડ્ર) પ્રાંત છે, તેનાં મુખ્ય શહેર કટક છે. એની નૈઋત્ય દિશાએ ઓગણીસ માઈલ દૂર અંડગિરિ^૧ નામે પર્વત આવેલો છે. એમાં અનેક ગુફાઓ છે, તેમાંની એક લલિતેન્દુગુફા છે. તે સિંહદ્વાર^૨ નામથી પણ ઓળખાય છે. એ ગુફાની પાછલી ભીંત ઉપર ઇસવી દસમી સદીનો લેખ છે. તે પર્યારથી ત્રીસ ચાળીસ ફૂટ ઊંચે દિગંબર મૂર્તિઓના સમૂહના મથાળે ફેરેલો છે.^૩ એ લેખ પ્રસ્તુત પર્વતનાં જૂનાં નામ જાણવામાં ઉપયોગી છે, તેથી તે નીચે આપું છું.

ओं श्रीउद्योतकेशरिविजयराल्ये संवत्
श्रीकुमारपर्वतस्थाने जीर्णवापिजीर्ण इशाण
उद्योतित तस्मिन् स्थाने चतुर्विंशतितीर्थकर-
स्थापित प्रतिष्ठा लेहओ पा० जसनन्दिक
न्का दा ति द्र था श्रीपार्श्वनाथस्य कर्मखयः^४

૧ ક્ષેમેન્દ્રકૃત બોધિસત્તવાવદાનકલ્પલતા । ૮ । ૨૧ । પુરા કલિંગ-
નૃપતિઃ સ્વપ્તદ્વીપાભિધાવનીમ્ । દદાહ મૃગસંઘાનાં સંક્ષયે સુસમુદ્યતઃ ॥
એ શ્લોકમાં અંડદ્વીપનો કલિંગમાં નિર્દેશ કર્યો છે. પૂર્વે ઉત્કલનો કલિંગમાં
અંતર્ભાવ કરતા, તેથી આ અંડદ્વીપ તે ઉત્કલ અથવા Khandagiri
આસપાસનો ઉત્કલનો ભાગ સમજાય છે.

૨ જો આ સંજ્ઞા સાર્થક હોય, તો લેખમાં કહેલી ચાલીસ તીર્થકરની
સ્થાપનાના મકાનનું અહીં મુખ્ય દ્વાર હોય.

૩ આ હકીકત મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન જૈન
લેખસંગ્રહ પ્રથમ ભાગ ઉપરથી લીધી છે.

૪ અસલ લેખમાં પહેલી પંક્તિમાં રાજ્ય, ત્રીજીમાં તીર્થકર ને ચાલીસમાં
પા૦ ને બદલે પ છે. પાંચમીનો આરંભનો ભાગ ખેસતો નથી. લેખના

નથી શુદ્ધ સંસ્કૃત કે નથી શુદ્ધ પ્રાકૃત એવો આ લેખ ચોવીસ તીર્થંકરની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠાને લગતો છે. લેખક પાંદક જસનંદિક કેવા જસનંદી છે. પ્રતિષ્ઠા પાર્શ્વનાથ નામે કાઈ પવિત્ર દિગંબર સાધુ હસ્તક થઈ જણાય છે; કેમકે તેના કર્મક્ષયનો લેખને અંતે નિર્દેશ છે, સ્થાપના કુમારપર્વત ઉપર કરવામાં આવી હતી. એ પર્વત ઉપર એક પુરાણી ગંજાન એટલે કાર્તિકેય કેવા કુમારની મૂર્તિ હતી, જેના આગળ એક પુરાણો કુંડ હતો. એ દેવસ્થાનવાળા સ્થળે તીર્થંકરની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા પાર્શ્વનાથદ્વારા થઈ હતી, અને તે મહારાજ ઉઘોતકેસરી ગાદીએ આવ્યા પછી પાંચમે વર્ષે થઈ હતી.

કુમારપર્વત ઉપર ચોવીસ તીર્થંકરની સ્થાપનાનો લેખ લલિતેન્દુ ગુફામાં કેરેલો છે, તેથી કુમારપર્વત તે પ્રસ્તુત ગુફાવાળો પર્વત જ હોય છે. લેખમાં પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે કે એ પર્વત ઉપર એશાન એટલે કુમારની પુરાણી મૂર્તિ હતી. એ મૂર્તિ કરતાં પણ કુમારપર્વત સંતા ઘણી જૂની જણાય છે. મિહુરાજ ખારવેલનો હસ્તિગુફાનો લેખ ઈસવી સન પૂર્વે ખીગ્ન સૈકાનો છે, તેમાં એ સંતાનો ઉપયોગ કર્યો છે.^૧ ગાદીએ આવ્યા પછી તેરમે વરસે કલિંગરાજ-ખારવેલે આ પર્વત ઉપર દેશાંતરથી નિર્ઝન્ય શ્રમણોને બોલાવીને રાખ્યા હતા.^૨ કલિંગરાજની પટરાણીએ એમને

સંપાદક મિ. આર. ડી. બેનરજી એમ. એ. ચાથી પંક્તિમાં પ્રતિષ્ઠા [કા] લે હ [રિ] ઓપ વાંચે છે. અહીં કા ને રિ નકામા ભમેરી પંક્તિ ખાલી દુર્બોધ કરી છે.

૧ જૂઓ મુનિ જિનવિજયકૃત પ્રા. જૈ. લે. સં. ૧. હાથીગુફાનો લેખ. હાથીગુફા ભુવનેશ્વરથી ત્રણ માઈલ દૂર છે. તે ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર છે. ઉદયગિરિ નવું નામ જણાય છે. પ્રાચીન સંજ્ઞા કુમારપર્વત હોય એમ જણાય છે.

૨ જૂઓ સાચા સ્વપ્નમાં 'આદિશુંગ પુણ્યમિત્ર' એ મથાળાના લેખમાં આપેલી ખારવેલ વિશેની હકીકત.

માટે કોરી કઢાવેલું વૈકુંઠ ગુફાવાળું લયન આ જ પર્વત ઉપર છે.^૧ હસ્તિગુફાના લેખમાં ચૌદમી પંક્તિના વચલા ભાગના રકારને માથે રકારનું ચિહ્ન વધારાનું ખોદાયાથી લેખકદોષને લીધે કુમારપર્વતનું કુમારોપર્વતે વંચાય છે.^૨

ખંડગિરિ તે જ લલિતેન્દુગુફાનો અને હસ્તિગુફાનો કુમારપર્વત એવું સિદ્ધ થતાં કોઈ સાધારણ રીતે એમ ધારે કે ખંડગિરિ સંસા સ્કંદગિરિ ઉપરથી ઊપજી આવી હશે, કારણકે સ્કન્દ અને ગિરિ અનુક્રમે કુમાર અને પર્વતના પર્યાય છે; અને સંસ્કૃત સ્કન્દગિરિ ઉપરથી પ્રાકૃત સ્કન્દગિરિ, ચાલુ ખંડગિરિ અયત્નસાધ્ય છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં અયત્નસાધ્ય છે તે યત્નસાધ્ય જોવામાં આવે છે. Khand શબ્દ મૂળે સ્કન્દ સાથે નહિ, પણ Kandh સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઓડિયાને આર્યસંસ્કૃતિ મળી તે પહેલાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં તેના નીચાણના પ્રદેશમાં અનેક અનાર્ય જાતો રહેતી હતી.^૩ તેમાંની એક Kandh અને બીજી Mali હતી. આ તેમના રહેઠાણમાંથી અંગવંગના પ્રાચીન આર્યોએ સમુદ્રમાર્ગે આવી પશ્ચિમના દૂંગરોમાં એ અનાર્ય જાતોને હાંકી કાઢી. નવા આવનારાએ Kandh જાતના નામ ઉપરથી હાલના કટક પરગણના દૂંગરને કન્વગિરિ કહ્યો.^૪ એ શબ્દ કાલાંતરે ત્રિકાર પામી સ્કન્દગિરિ (Khandgiri) રૂપમાં રૂઢ થયો. અનાર્ય મૂળના સ્કન્દમાં સંસ્કૃત મૂળના સ્કન્દનો ભ્રમ થઈ પચીસે કે શતક ઉપર સ્કન્દગિરિ સંસા પ્રાકૃત મનાઈ, જેને લીધે સંસ્કૃત સ્કન્દગિરિ (પર્યાય કુમારપર્વત)

૧ જૂઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. ૧. વૈકુંઠગુફાનો લેખ.

૨ જૂઓ સાચા સ્વપ્નમાં 'આદિશુંગ પુણ્યમિત્ર' એ મથાળાના લેખની ટિપ્પણી ૨૭-૨૮.

૩ જૂઓ W. W. Hunter's Orissa II, P. 69.

૪ પા. મ. મા. ૨-૪-૧-૧૦-માં કિષ્કિન્વગન્વિકમ્ ઉદાહરણરૂપે આપેલ છે, તેમાં કહેલા ગન્ધિક તે આ Kandh હશે કે Gond ?

નામથી પણ પર્વત જાણીતો થયો. આવી જ રીતે પાલ લહર પરગણામાં Malay-giri પર્વત છે તેનું નામ બીજી કાળીપરજ જે Mali, તેના ઉપરથી પડ્યું જણાય છે.

Kandh, Mali વગેરે કાલીપરજનું સામાન્ય નામ ઓઢૂ છે. તે ઉપરથી દેશનો પણ સંસ્કૃતમાં (ઓઢૂ) ઓઢૂ સંજ્ઞાથી વ્યવહાર થાય છે. ચાલુ ઓડિયા નામ એ શબ્દ ઉપરથી ઊતરી આવ્યું છે. Kandh પ્રજ્ઞ ઓઢૂ હોવાથી તેમના નામે ઓળખાયલા સ્વન્દગિરિ (Khandgiri) ને સં. ઓઢૂગિરિ-ગ્રા. ઉદ્યગિરી નામ મળેલું સંભવે છે. એ એ નામો પૈકી પહેલું, આખો પર્વત (અર્થાત્-કુમારપર્વત) અને તેનું લલિતેન્દુ ગુફાવાળું પાંખૂં, એવા સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં વપરાતું થયું; અને બીજું અવશિષ્ટ વિશેષ અર્થમાં, એટલે કે આખા કુમારપર્વત ના બીજા પાંખાના અર્થમાં વપરાયું. આમ મારું ધારવું છે.

ઉપર આપેલા ચોવીસ તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠાના લેખનો કુમારપર્વત તે ખંડગિરિ પાંખૂં એમ એક શોધક સમજે છે. ઉપરાંત તે વિદ્વાન હસ્તિગુફાના લેખના ઉપલબ્ધ કુમારીપર્વતે પાઠને વળગી રહી, ઉદ્દિષ્ટ કુમારીપર્વત તે ઉદ્યગિરી પાંખૂં એવો તર્ક દોડાવે છે.^૧ પરંતુ મારા મનને તે કંઈક વાંધાભરેલું લાગે છે. આખા પર્વતને ખંડગિરિ કહો કે તેના લલિતેન્દુ ગુફાવાળા પાંખાને, તેમાં કંઈ બાધ નથી. લેખમાંની કુમારપર્વત સંજ્ઞા એકને તેમ જ બીજાને લાગુ પાડી શકાય એવી છે. વ્યવહારમાં ખંડગિરિ નામ પણ એક સરખી રીતે બંનેને લાગુ પડાય છે. તેની સાથે કુમારપર્વત અને Khandgiri શબ્દો વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ મેં પોતે જ ઉપર દર્શાવેલો છે. આ રીતે ખંડગિરિ પાંખાને કાંઈ

૧. જૂઓ Epigraphia Indica, 1915 October માં મિ. આર. ડી. બેનરજીનો લેખ.

કુમારગિરિ કહેવા માગે, તો કહેવાય એવું છે. પણ મિ. બેનરજી શા આધારે ઉદયગિરિ પાંખાને કુમારીપર્વત ધારી લે છે, તે સમજાતું નથી. Khand અને કુમાર શબ્દ એક પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે. ઉદયગિરિ અને કુમારી શબ્દ વચ્ચે તેનો ગંધ પણ શોધ્યો જડતો નથી. લલિતેન્દુ ગુફાવાળા લેખથી સ્પષ્ટગિરિ અને કુમારપર્વતની એકતા સિદ્ધ થાય છે. ઉદયગિરિ અને કુમારગિરિનું તાદાત્મ્ય પ્રતિ-પાદિત થતું નથી. ખંડગિરિ પાંખા ઉપર ઐશાન કિંવા કુમારની મૂર્તિનું અભિજ્ઞાન હતું. ઉદયગિરિ પાંખા ઉપર કુમારી (કે કૌમારી)નું અભિજ્ઞાન જાણુવા કે સાંભળવામાં નથી. મિ. બેનરજીના કહેવા પ્રમાણે એક પાંખાનું કુમારપર્વત અને બીજાનું કુમારીપર્વત નામ સ્વીકારતાં આખો પર્વત નનામો બની જાય છે. આ લોકવ્યવહારથી બિલકૂં છે. આખા પર્વતના જુદા જુદા ભાગનાં જુદાં જુદાં નામ વખતે નથી હોતાં, પણ આખા પર્વતની સામાન્ય સંજા તો હોય છે જ. આથી ઉદયગિરિ તે કુમારીપર્વત એ કલ્પના બંધબેસતી નથી.

એ પ્રમાણે ઓડિયા પ્રાંતના એક જૂના જાણીતા પર્વતનાં ભૂલાયલાં અને જળવાયલાં પેઢીજિતાર નામોની અને તે પર્વતનાં પાંખાનાં નામોની કંઈક કલ્પિત અને કંઈક પુરાવાવાર હકીકત છે.

તા. ૧૫, જુન, ૧૯૨૮ }
અમદાવાદ }

[છપાયું: સમાલોચક, ૧૯૨૮

કવિ ધોયી અને તેનું કાવ્ય

કવિ ધોયી ઈસવી સનના આરમા સૈકામાં થયો હતો. શ્રીધરદાસના સદુક્તિકર્ણમૃતમાં એની નામમુદ્રાવાળા ઓગણીસ^૧ શ્લોક આપ્યા છે. સેંકડો કવિનાં સુભાષિતનો પ્રસ્તુત સંગ્રહ લક્ષ્મણ સંવત્ ૨૭ માં એટલે ઈ. સ. ૧૨૦૫ માં કરવામાં આવ્યો હતો. સંગ્રાહક કાયસ્થ વંગ દેશના રાજા લક્ષ્મણસેનનો મહામંડલેશ્વર હતો. એનો પિતા બદુદાસ રાજા વલ્લાલસેનના વારામાં વરેંદ્રના મહા-સામંતની પદવિ ધરાવતો હતો. શ્રીધરદાસના સંગ્રહના રચનાકાળના આધારે ધોયીને આરમા શતકમાં મેં મૂક્યો છે.

સદુક્તિકર્ણમૃતમાં સંગ્રહેલા પૂર્વોક્ત ઓગણીસ શ્લોકમાંના એકના ઉત્તરાર્ધમાં વાંચિયે છિયે કે વિક્રમાદિત્યની સભામાં અદ્ભુત રમરણ શક્તિ માટે વરરુચિની જે ખ્યાતિ હતી તે ધોયીએ પણ સેન રાજાની સભામાં મેળવી હતી, અને તેને લીધે એ શ્રુતિધર ગિરુદથી જાણીતો હતો.^૨ આ ગિરુદનો ઉલ્લેખ ગીતગોવિન્દના આરંભમાં આપેલા સુભાષિતમાં પણ કરેલો છે.^૩ ધોયીની એ

૧. શ્રીયુત ચિંતાહરણ ચક્રવર્તીએ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથમાલામાં પવનદ્રુત છપાવ્યું છે. તેમાં Supplimentary Note ના મથાળા નીચે જે શ્લોકો આપ્યા છે, તે પૈકી પહેલા અઠાર સદુક્તિકર્ણમૃતમાંથી લીધેલા તે છે. એમાંથી ઊભેરવો રહી ગયેલો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

દન્તિવ્યૂહં કનકલતિકાં ચામરં હૈમદણ્ડં

યો ગૌડેન્દ્રાદલમત કવિક્ષમામૃતાં ચક્રવર્તી ।

ख्यातो यश्च श्रुतिधरतया विक्रमादित्यगोष्ठी—

विद्याभर्तुः खलु वररुचेराससाद प्रतिष्ठाम् ॥

૨. બૂઝો ટિપ્પણી ૧ માં ઊતારેલા શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ.

૩. બૂઝો વાચ: પ્રતીકના શ્લોકના ચોથા ચરણનો છેવટનો ભાગ શ્રુતિધરો ધોયી કવિક્ષમાપતિ: ।

ચમત્કારી શક્તિની આખ્યાયિકાઓ. ગ્રંથસ્થ કે કંઠસ્થ ઊતરી આવી હોત, તો તેથી કૌતુકીને બે ઘડી આનંદ થાત તે જુદી વાત; પણ તત્ત્વલિપ્સુની શિલોંછવૃત્તિ તો પોષાત, અને કવિજીવનનો એકાદ પણ કણ કદાચ જડી આવત.

પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કવિએ પોતાને ‘કવિરાજેનો ચક્રવર્તી રાજા’ એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે.^૧ એ ખોટી આત્મસ્તુતિ નથી, પણ એના ઉચ્ચતર બિરુદનો અર્થવાદ છે. ધોયીએ રચેલું પવનદૂત નામે કાવ્ય બચ્યું છે અને હાલમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયું છે. તેની પુષ્પિકામાં એ બિરુદ છે.^૨ લક્ષ્મણસેનના સલામંડપના શિરોલેખમાં રાજસલાનાં પંચરત્નની ગણના કરતાં ધોયીના નામ બદલ એ ઉપનામ જ આપ્યું છે.^૩ આ બિરુદ કિંવા ઉપનામ તે કવિરાજ.

‘કવિરાજ ધોયી બંગાળી વૈદ્યશાતિનો હતો. કવિકણ્ઠહાર અને ચન્દ્રપ્રભામાં બંગાળી વૈદ્યશાતિના દુહિસેન કિંવા ધૂયિસેનનું નામ આવે છે. તે જ આ ધોયી. કવિરાજ ઉપપદ એની શાતિનું બોધક છે. બંગાળી વૈદ્યશાતિનાઓ કવિરાજ સંશયી ઓળખાય છે,’ આવું કેટલાકનું કહેવું છે,^૪ પણ તે મારી સમજ પ્રમાણે ભૂલ-ભરેલું છે. રાજસલાના શિરોલેખનો કવિરાજ બોલ બિરુદવાચક છે, શાતિવાચક નથી. ધોયીએ પોતે જ કવિનરપતિ અને કવિક્ષમામૃતાં

૧. જૂઓ ટિપ્પણ ૧ માં ઊતારેલા શ્લોકના બીજા ચરણનો કવિક્ષમામૃતાં ચક્રવર્તી એ ભાગ.

૨. એ પુષ્પિકા નીચે મુજબ છે:—ઈતિ શ્રીધોયીકવિરાજ-વિરચિતં પવન-દૂતાલયં સમાપ્તમ્ ।

૩. એ શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

ગોવર્ધનશ્ચ શરણો જયદેવ ઉમાપતિઃ ।

કવિરાજશ્ચ રત્નાનિ સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ ॥

૪. જૂઓ ચિંતાહરણ ચક્રવર્તીનું પવનદૂત Introduction p. 5.

ચક્રવર્તી એવા અનુવાદ યોગ્ય એમાં સમાયલા વિશિષ્ટ કવિત્વનો સંકેત સ્પષ્ટ કર્યો છે.^૧ ધોયી વૈદ્યશાતિનો નથી એમ ઠર્યા પછી વૈદ્યશાતીય દુહિસેન કિંવા ધૂયિસેનના નામ સાથે એના નામના મળતાપણાનો વિચાર કરવો રહેતો નથી.

ધોયી કવિ કાશ્યપગોત્રનો રાઢીય બ્રાહ્મણ હતો એમ મહા-મહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી જણાવે છે.^૨ પવનદૂત ની પ્રશસ્તિ એ કથનનું સમર્થન કરે છે. એના બીજા શ્લોકમાં કવિ જન્માંતરમાં પણ ગંગાને કાંઠે અર્થાત્ એ પવિત્ર નદી ઉપરના વિજયપુરમાં વાસ માગે છે. એ નગર સુભ કિંવા રાઢ દેશમાં આવ્યું હતું. પ્રસ્તુત શ્લોક ઉપરથી કવિ કયા ધર્મનો હતો તે પણ જાણવામાં આવે છે. ભવોભવ માંડે ચિત્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાં ચરણ-કમલમાં રહેજો એમ એ ઈચ્છે છે: અર્થાત્ એ વિષ્ણુભક્ત હતો.^૩

પવનદૂતના કર્તા ઉપર રાગની સંપૂર્ણ મહેરબાની હતી. તેને લીધે કવિરાજ રાગનો વૈભવ ભોગવતો હતો.^૪ એને ઘેર હાથી ખૂલતા હતા. એ બહાર નીકળતો, ત્યારે છડીદાર સોનાની છડી લેઈ એની આગળ ચાલતો. ચમરધર એને ચમર ઢાળતો, તેનો દાંડો પણ સાવ સોનાનો હતો. રાજકવિઓની બેઠકમાં ધોયી કવિતાચાર્યનું માન ભરેલું સ્થાન શોભાવતો હતો.^૫

૧. જૂઓ વળી ટિપ્પણી ૩ નો ગીતગોવિન્દ માંથી કરેલો ઉતારો.

૨. જૂઓ શાસ્ત્રીજીએ છપાવેલ Notices of Sanskrit Manuscripts, Vol. 1, Preface, p. XXXVIII.

૩. એ આખો શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

ગોષ્ઠીચન્દ્ર: સરસકવિભિર્વાચિ વૈદર્ભરીતિ—

ર્વાસોગઙ્ગાપરિસરભુવિ સ્નિગ્ધમોગ્યા વિભૂતિ: ।

સત્સુ સ્નેહ: સદસિ કવિતાચાર્યકં મૂમુજાં મે

મક્તિર્લક્ષ્મીપતિચરણયોરસ્તુ જન્માન્તરેડપિ ॥

૪. જૂઓ ટિપ્પણી ૧ માંના શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ.

૫. જૂઓ ટિપ્પણી ૧૦ માંના શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ.

કવિરાજની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું લેખું સો સવાસો શ્લોકમાં જ આવી રહે છે, એમ નથી.^૧ એના દૂતકાવ્યની પ્રશસ્તિના અંતિમ શ્લોકમાં કેટલાક અમૃતઝરતા પ્રખંધો એણે રચ્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. તેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ છે, તેથી એ પ્રખંધ ત્રણ અથવા તેથી વધારે હોવા સંભવે છે.^૨ આ પ્રતીતિની પુષ્ટિ સદુક્તિકર્ણમૃતમાં જિતારેલા ઓગણીસ શ્લોક પૈકી વિભ્રાણાસ્તોય૦, યત્રતત્ર૦, પશ્ચાત્પુરદ્વિ૦, અને કૃતશીકર૦ એ પ્રતીકના શ્લોકથી કંઈક દરજ્જે થાય છે.^૩

૧. પવનદૂત કાવ્ય ૧૦૦ શ્લોકનું છે. એની પ્રશસ્તિમાં ૪ શ્લોક છે. સદુક્તિકર્ણમૃત માં ૧૯ શ્લોક છે. ઉપરાંત Supplimentary Note ને છેડે બીજા બે શ્લોક યોજીના કરીને આપ્યા છે.

૨. એ આખો શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

કીર્તિલઙ્ઘા સદસિ વિદુષાં શીલિતાઃ ક્ષોણિપાલા

વાક્સંદર્ભાઃ કતિચિદમૃતસ્યન્દિનીનિર્મિતાશ્ચ ।

તીરે સંપ્રત્યમરસરિતઃ ક્વાપિ શૈલોપકળે

બ્રહ્માભ્યાસે પ્રયતમનસા નેતુમીહે દિનાનિ ॥

અહીં પહેલા ચરણમાં ઉપલબ્ધ પાઠ શીતલક્ષોણિપાલા છે. તે બંધ ન બેઠાથી મેં શીલિતાઃ ક્ષોણીપાલા એવો નવો પાઠ કહ્યો છે.

૩. આખો શ્લોક અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

વિભ્રાણાસ્તોયલભં વસનમરસનાદામનિ શ્રોણિમારે

દૂરાદન્યોન્યસાચિસ્મિતચતુરસૈઃ કામિભિર્વીક્ષ્યમાણાઃ ।

ઉત્તેરુસ્તીરલેખાં વિપુલકમલિનીપત્રમીષદ્વિલક્ષા—

વક્ષીણાગ્રેષુ કૃત્વા હરિણશિશુદૃશાં વીતચીનાંશુકેષુ ॥

યત્ર તત્ર રતિસજ્જવન્ધકીપ્રોતયે મદનશાસનાદિવ ।

નીલકાન્તપટતામુપાયયૌ સૂચિમેઘનિવિહં નિશાતમઃ ॥

પશ્ચાત્ પુરદ્વિતયસ્વળિહતભૂમિભાગમૂર્ધ્વીકૃતાપ્રચરણદ્વયમુપ્રહેષમ્ ।

મૂર્ધાવગાહનવિહસ્તનિજાશ્વવારમારાજનઃ પરિજહાર સ્વલં તુરજ્જમ્ ॥

કૃતશીકરવૃષ્ટિકેશરૈરસકૃત્ સ્કન્ધમવન્ધુરં ધ્રુવન્ ।

અપિષ્ઠવરણાવતાહિતં તુરગઃ પક્ષિઝમાપાપયઃ ॥

પહેલામાં જલક્રીડાનું, બીજામાં રાત્રિના ગાદ અંધકારનું, ત્રીજામાં ઝાડ થઈ સવારે આવરા બનતા અશ્વનું અને ચોથામાં ભીંજતી કેશવાળી ખંખેરી, પગથી વહેણુ ડબોળી, નદીનું પાણી પીતા ઘોડાનું વર્ણન છે. એ સ્વગ્ધરા, રથોદ્ધતા, વસંતતિલકા અને સુંદરીવૃત્ત એક અથવા ભિન્ન મહાકાવ્યના અંશ હોય એમ દષ્ટિપાતે પણ પરખાઈ આવે છે. આ પ્રબંધોના નાશથી ઘોષીએ મૂકેલી સાહિત્યસમૃદ્ધિના મોટા ભાગનો નાશ થયો છે.

બચેલું દ્રુતકાવ્ય વૈદર્ભી રીતિમાં રચેલું છે.^૧ એનો નાયક બંગાળનો લક્ષ્મણસેન છે. તે દક્ષિણમાં વિજય કરતો કરતો ઠેઠ મલયાચળ સુધી પહોંચી જાય છે;^૨ તે પર્વત ઉપર રહેનારા એક ગંધર્વની પુત્રી કુવલયવતી લક્ષ્મણસેનના અહભુત રૂપ અને પરાક્રમથી મોહિત થાય છે. સેનરાજ્ય ચંદનવૃક્ષના પ્રદેશમાં કીર્તિનો સુવાસ મૂકી વળી જાય છે. તેના વિરુદ્ધથી ગંધર્વકન્યા ઝૂરી મરે છે. એવે બેસતી વસંતઋતુએ પવનને સેનરાજ્યની રાજધાની તરફ પ્રસ્થાન કરતો જોઈ કુવલયવતી^૩ તેને વિજયપુર જઈ એની વિરુદ્ધશા નિવેદન કરવા વીનવે છે. એ પવનને માર્ગ આંકી બતાવે છે તેમાં અનુક્રમે પાંડ્યદેશનું ઉરગપુર, રામસેતુ, ચોલરાજ્યની કાંચીપુરી, કાવેરીના ઉપલાણનો પ્રદેશ, આંધ્રદેશનો માલ્યવાન પર્વત, પંચાપ્સર સરોવર, સમુદ્રતટની કલિંગનગરી, વિંધ્યાચલમાંથી નીકળતી નર્મદા, યયાતિનગર અને છેવટ સુન્દરેશનું વિજયપુર આવે છે.

લક્ષ્મણસેને દક્ષિણના રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યાનું પવનદૂત માં કહ્યું છે ખરું.^૪ પણ ઘોષીએ તેની કંઈ વિગત આપી

૧. ભૂઓ ટિપ્પણી ૧૦ માના શ્લોકના પહેલા ચરણનો ઉત્તરખંડ.

૨. The Malaya (mountain)—The Podiyil hill (પોડીચિલ હિલ્સ) in the southern part of the Western Ghats.

૩. કુવલયવતી સંજ્ઞામાં દક્ષિણ ભૂમિની રાજલક્ષ્મીનો સંકેત ગણિત હોય એમ લાગે છે.

૪. ભૂઓ પ. દ્વ. ૧ ૬૩. જિત્વા દેવ ત્વયિ સરભસં દાક્ષિણાત્યાનુ ક્ષિતીશાનુ.

નથી. યુવરાજપદે અને રાજપદે એણે પડોસના રાજ્યો ઉપર મેળવેલી ફતેહ આપણા જાણવામાં છે.^૧ એના પિતા વદ્ધાલસેનના વારામાં એણે ગૌડ દેશના રાજ્યને હરાવી કેદ કર્યો હતો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લીધો હતો. વળી કાશી કામરૂપ અને કલિંગના રાજ્યોનો પણ એણે પરાલવ કર્યો હતો, અને પ્રયાગ વારાણસી તથા પુરીમાં કીર્તિસ્તંભ રોપ્યા હતા. પવનદૂત માં આ પરાક્રમેનો ઇસારો સરખો પણ છે નહિ. તેથી એવા અનુમાન ઉપર હું આવું છું કે લક્ષ્મણસેને દક્ષિણમાં જે વિજય મેળવ્યો તે કુમારાવસ્થામાં ઇ. સ. ૧૧૬૫ પૂર્વે.

કહે છે કે લક્ષ્મણસેન એક વખત એની સાવકી માના પ્રત્યે કાંઈ વૈમનસ્યના કારણથી કહીંક છાનોમાનો જતો રહ્યો હતો, તે વખતે માછીઓએ વદ્ધાલસેનને એનો પત્તો લગાડી આપ્યો હતો.^૨ આ બનાવ કુમારાવસ્થાનો અને આશ્રયસ્થાન કુંતલનું કલ્યાણ જણાય છે. નવલોહિયો કુંવર પિતાનું ઘર છોડીને માતામહના ઘર સિવાય બીજે ક્યાં જાય ? મારી તો અટકળ એવી છે કે રીસાઈને મોસાળ જ ગયો હશે. એની સદ્ગત માતા રામદેવી દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશની કુંવરી હતી.^૩ એ ચાલુક્યોનું પાટનગર કલ્યાણ^૪ કહેવાય છે. ધૂંધવાતો લક્ષ્મણસેન બંગાળના સફરી વહાણમાં બેસી, જે માર્ગે

૧. જૂઓ ગીતગોવિંદના ઉપોદ્ધાતમાં વદ્ધાલસેન અને લક્ષ્મણસેનની હકીકત આપી છે તે.

૨. જૂઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેડ ફ્રેન્ચ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૨૦૭.

૩. જૂઓ Lakshmanasena's Madhianagar Plate,
ધરાધરાન્ત:પુરમૌલિરત્નં ચાલુક્યભૂપાલકુલેન્દુલેખા ।

તસ્ય પ્રિયાભૂદ્ બહુમાનભૂમિલક્ષ્મીપૃથિવ્યોરપિ રામદેવી ॥

૪. કલ્યાણ હાલ કલ્યાણીને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને નિજમના રાજ્યમાં છે, એમ પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા લખે છે.

ખિલ્હણ કવિ રામેશ્વરથી કલ્યાણપુર આવ્યો હતો તે માર્ગે થઈ, મોસાળ આવ્યો. ગંગાળમાં કુંવરની ખોળાખોળ થઈ રહી. એ વાત ફેલાતી ફેલાતી માછીઓના વાસમાં પહોંચતાં કેટલાએકે દરબારમાં જઈ ભાળ આપી હશે કે રાજકુમાર તો કલ્યાણ તરફ જળવાટે પધાર્યા છે. એ સમાચાર મળ્યા પછી કુંવરને સમજાવી તેડી લાવવાને દરબારી માણસો ગયાં હશે. એ ટાણે લક્ષ્મણસેનની ઉંમર વીસ એકવીસની હશે એમ હું ધારું છું. એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૧૯ માં થયો હતો. એ લેખે મોસાળવાસનું વર્ષ ઈ. સ. ૧૧૩૯-૪૦ આવે. તે અરસામાં દ્વિતીય જગદેકમલ ચાલુક્ય કલ્યાણની ગાદીએ હતો.^૧ તે ખિલ્હણના વિક્રમાદિત્યવંશના નાયક છદ્ધા વિક્રમાદિત્ય કિંવા વિક્રમાંકનો પૌત્ર થાય. લક્ષ્મણસેન મોસાળમાં હતો તે દરમિયાન રદ્ધારસમુદ્રનો હોયશલ રાજા વિષ્ણુવર્ધન ઉર્ફે બદ્દિગ ચાલુક્ય રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો. એના પક્ષમાં જયકેશી, કુલશેખર, ચદ્ર વગેરે રાજાઓ હતા. જગદેકનો^૨ સેંદ્રકવંશી સામંત પેર્માડિ એમના સામે થયાં. તેણે કુલશેખરનો પરાભવ કર્યો અને ચદ્રને ઘેરી લઈ સમશેરથી તેનું માથું ઊડાડી દીધું. એટલે ભયભીત થઈ જયકેશી અને વિષ્ણુવર્ધન રણભૂમિ મૂકી ભાગ્યા. પરાક્રમી પેર્માડિ પૂંડે થયો. તેણે ભાગતા શત્રુને વાહડિની ઘાંટીએ પકડી પાડ્યા. સંકડામણમાં આવેલો હોયશલ રાજા ગજદળ મૂકી નાડો અને દ્ધારસમુદ્રમાં જઈ ભરાયો. પેર્માડિએ આવી હોયશલની રાજધાનીને ઘેરો ઘાલ્યો.

૧. જૂઓ પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા દ્વિત ભારતીય ઇતિહાસિક ગ્રન્થ-માળા, જિલ્દ પહિલી, સોલંકિયોંકા પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૧૨૭-૧૨૮.

૨. એ મૈસુરના હસન જિલ્લામાં છે. એનું હાલનું નામ હલ્લેખીડ છે. એલૂર પણ મૈસુરમાં છે.

૩. જગદેકમલ કલ્યાણનો ચાલુક્યવંશીય રાજા; સેંદ્રકવંશીય પેર્માડિ તેનો સામંત. દ્ધારસમુદ્રના હોયશલ રાજા વિષ્ણુવર્ધનને તેણે હરાવેલો.

અંતરાયલો રાજા ગભરામણનો માયો ત્યાંથી પણ નાસી છૂટ્યો. સેંદ્રક સેનાપતિએ એનો પીછો લેવો જારી રાખ્યો. તે વેલૂર નગર પહોંચ્યો, ત્યાં તો હોયશલ ઘાટની પહાડીમાં પેસી ગયો. એટલે કુંતલનો સામંત જ્યારી લૂંટ લેઈ કલ્યાણ નગર પાછો વળ્યો. ચાદવવંશી હોયશલને વિક્રમાંકદેવના સમયની લડાઈમાં એ વિજય ન મળ્યો, અને આહવમલ્લના સમયની ચડાઈમાં એ ન મળ્યો.

મોસાગપક્ષના વિગ્રહમાં સાહસિક કુમાર લક્ષ્મણસેને ભાગ લીધો હશે અને પરાક્રમનાં પગરણ માંડ્યાં હશે.^૨ બાકરગંજના લેખમાં કેશવસેન એના પિતા લક્ષ્મણસેનનાં યશોગાન ગાય છે, ત્યાં કહે છે, કે દક્ષિણ સમુદ્રના કાંઠાના પ્રદેશમાં જ્યાં ગદાધર શ્રીકૃષ્ણ અને મુશળધર બળરામ વાસ કરીને રહ્યા છે, ત્યાં લક્ષ્મણસેનના પ્રથમ પરાક્રમનો કીર્તિસ્તંભ છે.^૩ એનાં અધિષ્ઠાન હાં કુંતલ દેશના કિસુકાડુ વિભાગનાં કિયુવોબળ ગામ માનું છે.^૪ એમાં વસુદેવના પુત્રોનાં શિષ્યકળાના આદર્શભૂત મંદિરો હોવાનાં વાંચિયે છિયે. એ વિભાગ સેંદ્રક સામંત પેમાંડિના અધિકારમાં હતો. ત્યાં એણે દ્વારસમુદ્રના રાજા ઉપર મળેલી જીતનો કીર્તિસ્તંભ ઊભો કર્યો હશે, અને તેમાં કુંતલના ભાણેજનાં પરાક્રમનાં વખાણ કર્યાં હશે. લક્ષ્મણસેનના મુક્તવિજયનો આરંભ કુંતલ અને દ્વારસમુદ્ર વચ્ચેના વિગ્રહથી થાય છે. પવનદૂત માં બાળરાજાએ દક્ષિણાસ્ય

૧. કુંતલ અને દ્વારસમુદ્ર વચ્ચેના આ વિગ્રહની હકીકત નરેગલ અને પદ્મલકડના કન્નડ લેખોના ઇંગ્રેજી ભાષાંતરમાંથી મેં તારવી કાઢી છે. જુઓ J. B. B. R. A. S. XI. PP. 244—45, 269—70.

૨. જુઓ J. A. S. B. VII. pp. 40—50.

૩. જુઓ! શ્લોક, ૧૩, વેલાયાં દક્ષિણાબ્ધેર્મુસલધરગદાપાણિસંવાસવેદ્યાં...
યેનોચ્ચૈ: x x x x x સમરજયસ્તમ્ભમાલા વ્યધાયિ ॥

૪. જુઓ J. B. B. R. A. S. XI માંના કન્નડ લેખો.

ક્ષિતીશોને જીત્યાનો ઉલ્લેખ છે,^૧ તે વિષ્ણુવર્ધન, જયકેશી, ચદ્ર અને કુલશેખરને ઉદ્દેશીને કરેલો લાગે છે. જયકેશીનો સમય ઈ. સ. ૧૧૩૮-૩૯ આપ્યો છે.^૨ વિષ્ણુવર્ધનના પક્ષમાં એની હાજરીથી કુંતલ અને દ્વારસમુદ્ર વચ્ચેના વિગ્રહનો સમય પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આવે છે.

કુંતલ દેશ ઉપરની ઉક્ત ચડાઈના પ્રસંગમાં લક્ષ્મણસેને આગેવાનીનો ભાગ લીધાનો ઉલ્લેખ જયદેવના એક સુભાષિતમાં કરેલો છે.^૩ એના પૂર્વાર્ધમાં લક્ષ્મણસેનને સંબોધીને કહે છે કે ‘તમે મહાસાગરના લોહ સમાન ધસી આવતા ચોલરાજ સામે ટક્કર^૪ લો છો તથા (પોતે આગળ ધપી) કુંતલ સુભટોને તમારી પાછળ ખેંચો છો, અને પંકાચીરાજને ફેહાર મનાવવામાં ફતેહ પામે છો. (પછી) અંગરાજ સાથે યુદ્ધમાં ઊતરો છો.’ આ ઉક્તિમાં ચોલકુંતલના જંગનો અને અંગવંગના જંગનો

૧. ભૂઓ ટિપ્પણી ૧૭.

૨. ભૂઓ ટિપ્પણી ૨૭ માં કહેલા કન્નડ લેખ.

૩. પ્રસ્તુત શ્લોક સદુક્તિકર્ણમૃતમાં છે. બારેક વરસ ઉપર પ્રસ્તુત વિષય ઉપર એક લેખ જૈન સંશોધક માં લખ્યો હતો ત્યારે મને તે ઉપલબ્ધ નહતો. એ નીચે પ્રમાણે—

ત્વં ચોલોલ્લોલલીલાં કલયસિ કુરુષે કર્ષણં કુન્તલાનાં

ત્વં કાઞ્ચીન્યઞ્ચનાય પ્રભવસિ રમસાદજ્જસજ્જે કરોષિ ।

હત્યં રાજેન્દ્ર વન્દિસ્તુતિભિરુપહિતોત્કમ્પમેવાય દીર્ઘ

નારીણામપ્યરીણાં હૃદયમુદયતે ત્વત્પદારાવનાય ॥

૪. કલયસિ પદ ‘ટક્કર લેવી’ના અર્થમાં અહીં યોજ્યું છે.

૫. કાઞ્ચી ચોલ દેશની રાજધાની હતી. અર્થાત્ કાંચીરાજ તે ચોલરાજ.

૬. ન્યઝવન પદ ‘નમાવનું’ એવા અર્થમાં અહીં વાપર્યું છે.

૭. મૂળમાંના સદ્ગ શબ્દનો અર્થ ‘સંગ્રામ’ પણ થાય છે.

અનુક્રમે નિર્દેશ છે. છેલ્લાં યુદ્ધ પૌરાતનિકોને જાણીતૂં છે. વલ્લાલસેન સાઠીમાં પગ મૂકતાં ગાદીએ પગ મૂકે છે. તેના રાજ્ય-કાળ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૧૬૫ના અરસામાં ગૌડ દેશનો રાજા પડોશી સેન રાજા સાથે વિગ્રહ માંડે છે. પિતાના જેવો પરાક્રમી કુમાર લક્ષ્મણસેન ગૌડ રાજાને હરાવીને કેદ કરે છે અને ગૌડ કિંવા અંગનો મોટો ભાગ હાથ કરી ગૌડેશ્વર કિંવા ગૌડેન્દ્ર બિરુદ ધારણ કરે છે.^૧ પહેલા યુદ્ધમાં કુંતલ સુભટોનો આગેવાન બની લક્ષ્મણસેન ચોલરાજાનો પરાભવ કરે છે. આ યુદ્ધ તે બીજૂં ટ્રાઈ જ નહિ પણ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝાના સોલંકિયોંકા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી મેં આ લેખમાં પૂર્વે નોંધેલું યુદ્ધ. દ્વારસમુદ્રનો રાજા વિણ્ણવર્ધન કુંતલ ઉપર ચડી આવે છે. તેના મળતિયામાંથી રાજા કુલશેખર હાર ખાય છે અને ચદ્ર રાજા માર્યો જાય છે. એટલે ભયભીત વિણ્ણવર્ધન તથા જયકેશી રણભૂમિ મૂકી ભાગે છે. ઐતિહાસિક ઓઝાજીનો જે કુલશેખર, તે જયદેવ કવિના સુભાષિતનો ચોલરાજા કિંવા કાંચીરાજા. સખખ અત્રોક્ત પહેલાં જે ચોલકુંતલનું યુદ્ધ તે બીજા અંગવંગના યુદ્ધની પૂર્વે,^૨ એટલે કે મેં એ વિશે આ લેખની ગત કાંડિકામાં કહ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૧૩૯-૪૦ ની આસપાસ. એ યુદ્ધમાં મળેલા વિજયનો જસ એને, કુંતલ પેમાંડિને અને વંગના રાજા કુમાર લક્ષ્મણસેનને. દૂતકાવ્યના

૧. જુઓ ગીતગોવિન્દ ના મારા ગુજરાતી અનુવાદના ઉપોદ્ધાતન પૃ. ૧૧, અને તદુક્તિકર્ણામૃત । રા ૧૧ । ૫ ।

૨. પ્રયેષ અલંકારને લીધે જેવો સ્ત્રીઓના સંબંધમાં ચાંલ એટલે કંચુકી પ્રત્યે શત્રુભાવનો, કુંતલ એટલે અંબોડાના કર્ષણનો, કાઢવી એટલે કટિમેખળાના ભ્રંશનો અને અઙ્ગ એટલે શરીરના સંગનો ક્રમ અભિનત છે, તેવો જ ચોલ સુભટરૂપી લોઢના ધસારાનો, કુંતલ સુભટોને આગળ ખેંચવાનો, કાંચીના રાજાને હરાવવાનો અને અંગ દેશના રાજા સાથે રણ ખેડવાનો ક્રમ વિવક્ષિત છે. કવિએ ‘શત્રુ’ના અર્થનો દેશી શબ્દ ઉદ્ધોલ સંસ્કારી લીધો છે.

રૂપમાં ધોયી કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ લક્ષ્મણસેનના પ્રસ્તુત પરાક્રમનું સ્મરણ કરાવી રહી છે, કેશવસેને કહેલા કીર્તિસ્તંભો કુંતલની સીમામાં વર્તમાન કાળમાં વિદ્યમાન હો કે ભલેને ન એ હો.^૧

અહીં કરેલી ગણતરી માન્ય રાખતાં પવનદૂત ઈ. સ. ૧૧૪૦ ખ્રી. તરતમાં રચાયું ઠરે છે. વિગ્રહોત્તર તેડવા આવેલા બંગાળના દરબારી મંડળ સાથે વિજયી કુમાર પિતા અને પિતામહનું અભિનંદન મેળવવા ઉત્તરાપથ પાછો ફર્યો હશે. વલ્લાલસેને અને વિજયસેને જ નહિ પણ સમસ્ત વંગદેશે તેને વધાવી લીધો હશે. કુશળ પાછા આવેલા કુંવરને નવદ્વીપની જગીર સોંપાઈ હશે અને એ રીતે સાવકાપણાનો ખટરાગ દૂર થયો હશે. દક્ષિણાપથનાં દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉપરના વિજયના સંભારણામાં નવદ્વીપ વિજયપુર નામ પામ્યું હશે. એ નામથી જ પવનદૂતમાં બાળરાજા લક્ષ્મણસેનના આટનગરનો નિર્દેશ છે. નવું નામ પાછળથી ભૂલાઈ ગયું. તેને લીધે વિજયપુર કયું અને કયાં આવ્યું તે વિશે શોધકોમાં મતભેદ ઊભો થયો છે.^૨ કેટલાક પૌરાતનિકો કહે છે કે રાજશાહી જિલ્લામાં આવેલું વિજયનગર તે જ પવનદૂતનું વિજયપુર. એની પડોશમાં દેવપાડામાંથી વિજયસેનનો શિલાલેખ મળી આવ્યો હતો. પણ તેથી કરીને

૧. દ્વારસમુદ્ર ચોલ આદિ દેશના રાજાઓ સાથેના કુંતલના વિગ્રહમાં લક્ષ્મણસેને મેળવેલો વિજય ઐતિહાસિકોની જાણ બહાર છે, તેવી જ રીતે બખ્તિયાર ખિલજના સાહસ પહેલાં એક મુસલમાન સરદારને લક્ષ્મણસેને હરાવી એને તેમ જ એના લશ્કરને કાપી નાંખી મેળવ્યાનો વિજય પણ તેમની જાણ બહાર છે. પણ તેની ચર્ચા અત્રે અસ્થાને હોવાથી મૌન ધારણ કરું છું.

૨. જૂઓ ચિંતાહરણ ચક્રવર્તીનું પવનદૂત, Introduction pp 25-26.

વિજયનગર લક્ષ્મણસેનનું પાટનગર હતું એમ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. તબકાતે નાસિરીમાં એની રાજધાનીનું નામ નોદિયા (Nodia) આપ્યું છે, એને હું નવદ્વીપનું રૂપાંતર સમજૂં છું. હાલના નદિયા પાસે Bamanpukur નામે ગામમાં બલ્લાલ દીબી એટલે બલ્લાલનો દીબો એવે નામે ટેકરો છે અને તેની નજદીકમાં બલ્લાલ દીબી નામે સરોવર છે. આ જૂનાં સ્થાનો : વિજયપુરમાંના સપ્તભુવનના^૧ રાજમહેલની અને એના અંતઃપુરની કીડા દીર્ઘિકાની^૨ સ્મૃતિ આપે છે. લક્ષ્મણસેનનાં પાટનગર ત્રણુ: નવદ્વીપ, લક્ષ્મણાવતી, અને વિક્રમપુર. પહેલાંનું નવું નામ ભૂતાર્ધ જૂનું વિકાર પામી નદિયા કે નોદિયારૂપે ઊતરી આવ્યું. એ નવદ્વીપ કિંવા વિજયપુર ધોયીનું નિવાસસ્થાન, જ્યાં બીજે જન્મે પણ એ વાસ માગે છે.

ધોયીએ ત્રણુ સેન રાજાનો દિનદિન ચડતો પ્રતાપ જોયો.^૩ એણે પવનદૂત રચ્યું તે વિજયસેનના રાજ્યકાળની ઉત્તર વીંશીમાં; અને કવિતાચાર્યનું ગૌરવભર્યું પદ ભોગવ્યું તે વલ્લાલસેન તથા લક્ષ્મણસેનના અમલમાં. ઉક્ત 'દૂતકાવ્ય' કવિની ઉત્તરાવસ્થાની કૃતિ છે. એ ટાણે ચિરકાળ શબ્દ બ્રહ્મનું રટન કરનાર શબ્દાતીત બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા ઇચ્છે છે.^૪ કાવ્યનો આદર્શ મહાકવિ કાલિદાસનું મેઘદૂત છે. ધોયીના વૈકુંઠવાસ પછી એના સાથી જયદેવને કવિરાજ પદવી મળે છે.^૫

૧. ભૂઓ પ. દૂ. ૧ ૫૩ ।

૨. ભૂઓ પ. દૂ. ૧ ૫૪ ।

૩. ભૂઓ ટિપ્પણી ૧૪ માં ઊતારેલા શ્લોકના પહેલા ચરણનો ઉત્તરખંડ શીલિતાઃ ક્ષોણિપાલાઃ ।

૪. ભૂઓ ટિપ્પણી ૧૪ માં ઊતારેલ શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ.

૫. ભૂઓ ગી. ગો. ૧ ૧૨ । ૧૨૬ ।

વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનની સભાનાં પંચ રત્ન ઉમાપતિધર, શરણુ, ગોવર્ધન, ઘોયી અને જયદેવ.^૧ પહેલા એના સળંગ પ્રબંધ મારા જોવામાં આવ્યા નથી. ગોવર્ધન આર્યાસપ્તશતીનાં મુક્તકોથી જાણીતો છે. પવનદૂત અને ગીતગોવિન્દ જે આખ્યાં તે છેલ્લા એ કવિએ.

પ્રસ્તુત ચર્યામાં પ્રમાણશૂંખલાના અંકોડા બંધએસતા જણાય છે. તથાપિ તેમાંના કોઈક કાવ્યા હોવાનો સંભવ છે. એના મજબૂતપણાની ખાતરી થયા પછી સાંધા પાઠ કરવાના રહે છે.

૧૯૨૦]

[છપાયું: જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ૧૯૨૭

એશિયાઈ હૂણો

હૂણોની ચડાઇઓ*

જે પ્રસંગો વિશે આજે હું બોલું છું, તે હૂણોની ચડાઇઓના છે. યુરોપના હૂણો (Huns)ને આપણે ઓળખિયે છિયે; એશિયાઈ હૂણોને નથી ઓળખતા. આટીલા (Attila) ની તવારિખ જાણિયે છિયે, પણ મિહિરકોલે અહીં જે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેથી વાકેફ નથી. અહીંના હૂણોના કોઈ ગિબ્બન (Gibbon) હજી નથી થયો.

હૂણ પ્રગ્નનો ઇતિહાસ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે:—(૧) ચીનાઈ, (૨) ઇરાની અને (૩) હિંદી. તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાંનો પરિચય કરાવતાં કહેવું જોઈએ કે કેટલાક તેમને મોગલો કહે છે; કેટલાક તાર્તાર કહે છે; અને કેટલાક ખીજ જાતિના માને છે.

ચીનમાં હૂણ

ઈસવી સન પૂર્વે સૈકાના છઠ્ઠા ચરણમાં હૂણ લોકો ઉત્તર ચીનના છેવાડા ભાગમાં રહેતા હતા. તેઓ જંગલી પશુપાલની સ્થિતિમાં હતા. તેમનામાં કેળવણી ન હતી. તેઓ કાચું માંસ ખાતા. તેમની આંખો જાડી મરિયે એવી હતી. તેમની આકૃતિ તિરસ્કાર ઉપજાવે એવી હતી. જે વખતે તેઓ ચીનમાં રહેતા હતા, તે વખતે ચીન સાત વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. ઉત્તરના

* ગુજરાત વાર્તાકયુલર સોસાયટી તરફથી ફાર્બસ સાહેબની રાતસંવત્સરી તા. ૭-૭-૧૯૨૧ ને દિવસે ઊજવાઈ, જે પ્રસંગે આ ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું. ગુ. વ. સોસાયટી વાર્ષિક વ્યાખ્યાન માળા, નં. ૧ તરીકે આ પ્રસિદ્ધ થયેલું. પ્રસ્તુત ભાષણ તૈયાર કરવામાં પ્રો. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો 'The Hun Problem in Indian History' એ લેખ મદદગાર થયો છે. જુઓ Ind. Ant. 1919, May.

(Tsin) સીન વિભાગ ઉપર બાકીના છ વિભાગો એકત્ર થઈ ઇસવી સન પૂર્વે ૩૨૧-૧૮ માં સ્વારી કરી, ત્યારે હૂણોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો, એ લડાઈમાં (Tsin) સીન વિભાગની જીત થઈ. ઇસવી સન પૂર્વે ૨૪૬ માં (Tsin) સીન વિભાગે ચીનમાં વિભાગી રાજ્યો તોડી નાંખી, સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેનો પ્રથમ શી-વહેંગ-તાઈ (Shi-Hwang-Tai) થયો. તેનો રાજ્યકાળ યશસ્વી હતો. તેણે નહેરો ખોદાવી અને રસ્તા બંધાવ્યા. ઉપરાંત હૂણુ લોકો જે તેના જૂના દુશ્મન હતા, તેઓને સમ્રાટે ચીનમાંથી હાંકી કાઢ્યા. અહીંથી તેઓ મોગલિસ્તાનમાં રહેવા ગયા. આથી ભૂલ ખાઈને કેટલાક યૂરોપિયન ઇતિહાસકારો હૂણને મોગલ તુખમનાં ગણે છે. હૂણુ લોકો ત્યાં રહ્યા રહ્યા ચીન ઉપર હુમલાઓ કરતા હતા. આથી ચીનાઈ સમ્રાટે ઇસવી સન પૂર્વે ૨૧૪ માં હૂણને ચીનમાં આવતા અટકાવવા માટે એક ગંજનવર દીવાલ બાંધવા માંડી. એ દીવાલ તેણે કનસુહ (Kansuh) નામે દક્ષિણમાં આવેલા એક ભાગ સુધી લંબાવી કેટલાંક વર્ષે પૂરી કરી.

મોગલિસ્તાનમાં હૂણુ

સમ્રાટ શી-વહેંગ-તાઈએ હાંકી કાઢેલા હૂણુ રાજ્યનો પુત્ર માંતૂન (Mau-tun) ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૯ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે છવીસ જંગલી પ્રજાને જીતી અને જપાની સમુદ્રથી વાલગા કાંઠા સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તેના બાપે ખાંચલો ઉત્તર ચીનના છેવાડાનો ભાગ પણ તેણે પાછો મેળવ્યો; પરંતુ ચીન તેનાથી જીતી શકાયું નહિ. એના પછી ઇસવી સન પૂર્વે ૧૯૯-૧૭૪ સુધી હૂણોએ ચીન ઉપર ચડાઈઓ કર્યાં કરી; પણ તેઓ કાંઈ નહિ. થાકીને ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં કનસુહ તરફ તેઓ વળ્યા.

તરીમકાંઠામાં હૂણુ

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં કનસુહને પશ્ચિમ છેડે વસતી યુએકી (Yueh-Chi) પ્રજાને તેણે હાંકી કાઢી. રખડતા થયેલા યુએકીનાં

ટાળાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦-૧૫૦ માં શંકાને ખસેડીને તરીમકાંઠામાં અને તુર્કસ્તાનમાં વસ્યાં. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ માં તેઓ વહુ (Oxus) ની ઉત્તર ઠરીને રહેવા લાગ્યા. એ જ સાલમાં હજોએ યુએકી પ્રજા ઉપર ચડી આવી, તેઓને ધ્યાનશાનની પેલી પાર હાંકી કાઢી, તરીમકાંઠામાં વસવાટ કર્યો. આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વેના સૈકામાં^૧ હજુ અને શક સંબંધમાં આવ્યા, તેની નોંધ અન્યત્ર પણ જળવાયલી મળી આવે છે. રોમન શહાનશાહ ઓગસ્ટસના વારાનો ઈ. સ. ૭ નો એક નકસો આ સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે. ઓગસ્ટસના વખતમાં દોરવામાં આવેલા એ નકસામાં પાછળથી ઈ. સ. ૩૭૬-૪૨૦ માં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. છેલ્લા નકસામાં ઓતોરોકોરા (Ottorokorra) ની પડોશમાં પહેલાં Huniscito (હુનીસીતી) એમ લખેલું હતું. પણ તે છેકીને ત્યાં Huni-Scythae (હુનીસીથી) લખવામાં આવ્યું હતું. હુનીસીતી અને હુનીસીથી એ દ્વન્દ્વ સમાસ છે, તેનો અર્થ હજુ-શક એવો થાય છે.^૨ પ્રો. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરના કહેવા પ્રમાણે ઓતોરોકોરા જે તરીમકાંઠામાં આવેલું હતું તે આપણા મહાભારતમાં ઉત્તરકુરુને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે જ છે.

તરીમકાંઠાના હજુને ચીનાઈ સમ્રાટે હરાવ્યા અને તેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦-૮૬ સુધી ચીનાઈ ધૂંસરી ઊઠાવવી પડી. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫ માં ચીનાઈ સેનાપતિ પાનચાઉ (Panchao)એ ખોતન, કૂચ, કાશગર, વગેરે જીતી લેઈ ચીનાઈ રાજ્ય પશ્ચિમમાં વધાર્યું.

૧ કાશ્મીર અને કારાકોરમની ઉત્તરનો પ્રદેશ ઉત્તર કુરુ કહેવામાં આવતો. ઉત્તર કુરુના બ્રાહ્મણો માટે કહેવાય છે, કે તેઓ સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉચ્ચાર આર્યાવર્તના બ્રાહ્મણો કરતાં વધારે સ્પષ્ટ કરતા.

૨ શક અને હજુનું જોડું મુદ્રારાક્ષસના પાંચમા અંકમાં પણ ધ્યાન ખેંચે છે: જૂઓ પંક્તિ પશ્ચાત્ તિષ્ઠન્તુ વીરાઃ શકનરપતયઃ સંમૃતાશ્ચૈવ હૂણાઃ ।

ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦ માં બાક્ટ્રિયામાં વસેલી યુએકી પ્રજાએ કુશાનથી બામિયન સુધી પાંચ કોમી રાજ્ય સ્થાપ્યાં. એ પૈકી કુશાન કોમ વધારે બળવાન નીવડી. તેનું રાજ્ય વિસ્તાર પામી ઠેઠ હમણુગંગા સુધી પ્રસર્યું.

કુશાનો ક્યારે થયા એ માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસકારોમાં મતભેદ છે. કુશાનોનો મોટો રાજા કનિષ્ક હતો અને તેમનો છેલ્લો શહાનશાહ અભિમન્યુ હતો.

ચીનાઈ તુર્કસ્તાનમાં હૂણ, ઉત્તર હૂણરાજ્ય

ઈસવી સનના ત્રીજા સૈકામાં કુશાનો નબળા પડ્યા. એ વખતે એશિયાઈ હૂણો શકદ્વીપ (Sogdiana) પાસે વસવા લાગ્યા. શકપ્રજાના મેસેગીટી (Massagetæ) અથવા એલાન્સ (Alans)ના રાજાને મારી નાંખીને તેઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તેઓએ ખુત્તલ કિંવા હયથલની આસપાસના મુલક ઉપર સ્વારીઓ કરી. શકો ઉપરથી જે પ્રમાણે શકદ્વીપ અને તુષાર ઉપરથી તોખારિસ્તાન નામ પડ્યું, તે પ્રમાણે સ્થળવાચક હયથલ નામ હયથલ કિંવા હૂણ પ્રજાના વસવાટ ઉપરથી પડ્યું છે. અહીંથી તેઓ લૂંટ કરવા માટે પંજાબ અને કાશ્મીર તરફ ધાડાં મોકલતા. ઈ. સ. ૩૨૦ માં તેમની આ લૂંટફાટ ઉપર અંકુશ પડ્યો.

આ સૈકાની શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાનમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. ઈ. સ. ૩૨૦ માં સમ્રાટ પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્ત લૂંટફાટ અટકાવવા હૂણોના સામો થયો. તેમના મુલકમાં જ તે સ્વારી લેઈ ગયો. સિંધુનાં સાત મુખ^૧ ઓળંગી તે બલુચિસ્તાનમાં થઈને ઉત્તર તરફ

૧. Periplus (ઈ. સ. ૬૦-૮૦) માં સિંધુનાં સાત મુખ ગણાવ્યાં છે. એ સાતેમાં પાણી ખૂબ જ છછરે કહ્યું છે. લશ્કરને ઊતારવા હોડીઓની જરૂર ન પડે અને સ્વારીની વાત શત્રુને પહોંચી ન જાય, એટલા માટે ચન્દ્રગુપ્તે આ માર્ગ લીધો હશે.

વળ્યો; અને ખુતલ-અલખના ધોરી રસ્તે થઈને બાલ્હીક ઉપર ચડી જઈ તેણે હણોને હરાવ્યા^૧.

ઈ. સ. ૩૨૦ ની સાલમાં ચક્રવર્તી ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાએ બાલ્હીક ઉપર વિજય મેળવ્યો. તે પછી હણો હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાનું મૂકી ધરાન તરફ ફંટાયા. ઈ. સ. ૩૫૦ માં બાકિત્રઆવાસી હણો ધરાન ઉપર સ્વારી લેઈ ગયા. ધરાનીઓ તેમના હુમલાથી ત્રાસી ગયા. હણોને ધરાનમાં યુરોપીય હણોના જેવો જ ત્રાસ હતો. પારસીક રાજ્યના શહેનશાહ શાપુરે એ સિતમગાર લૂંટાડ્યોને હઠાવી પાછા વાળ્યા. બાદ ઈ. સ. ૪૨૫ માં બહેરામ ગોરે તેઓને સખ્ત હાર ખવરાવી; પરંતુ ઈ. સ. ૪૮૮ માં ફિરોઝ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો; અને ધરાને બે વરસ હણુને ખંડણી ભરી. છેવટ ઈ. સ. ૫૦૪-૫૧૩ માં ફિરોઝનો પુત્ર શરો કેકેબાદ થયો. તેણે વિદેશીને હમેશને માટે ધરાનમાંથી હાંકી કાઢી હણુના ત્રાસનું શૂળ ટાળ્યું.

૧. જૂઓ Maharauli Posthumous Iron Pillar Inscription of Chandra (Fleet's C. I. I. Vol III, No. 32) અને તેના ઉપર મિ. રાધા ગોવિંદ બસાકનો લેખ (Indian Antiquary June 1919). મિ. સ્મિથ બીજા ચન્દ્રગુપ્તનો એ લેખ છે એમ માને છે; અને બાલ્હીક રાખ્દે પંજબ સમજે છે. પરંતુ ચાન્દ્રદર્શનની સાલવારી (જૂઓ પરિશિષ્ટ) વિચારતાં લેખમાં કહેલો ચન્દ્રગુપ્ત તે બીજો નહિ પણ પહેલો જ સંભવે છે; કેમકે લેખમાં સ્વમુજાર્જિત એકાધિપત્ય કહેલું છે તે ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાને જ લાગૂ પડે છે. તેવી જ રીતે બાલ્હીક તે પંજબ નહિ પણ બલખ જ લેવું ઘટે છે. કેમકે પાટલિપુત્રથી પુરુષપુર જવાનો જે ધોરી રાજમાર્ગ હતો તે છોડી, છેક પશ્ચિમમાં જઈ સિંધુનાં સાત મુખ ઓળંગી, તે પછી ઉત્તર તરફ વળી ચન્દ્રગુપ્ત પંજબ જાય, એ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ જેવી પ્રકૃતિ લાગે છે. આથી બાલ્હીક તે પંજબ હોય એમ હું માનતો નથી. હરિષેણકૃત પ્રશસ્તિમાં શકોના એલથી, સમુદ્રગુપ્ત આગળ ખંડણી અને નજરાણો ધરી પોતાના રાજ્યનો પટો તાંતે કરાવવા આવ્યાનું કહ્યું છે. તે ઉપરથી ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાએ જ શકસ્થાન-શકદ્વીપ જીતેલ હોવો જોઈયે.

તથા ઈરાની રાજ્યને નિર્ભય કર્યું. એ પછી ઈ. સ. ૫૬૫ માં ખુશરૂ નાશિરવાનની મદદથી તુર્ક કોમે ઉત્તર હૂણ રાજ્યનો નાશ કર્યો.

મધ્ય અને દક્ષિણ હૂણરાજ્ય

ઈ. સ. ૪૦૦ ને આશરે હૂણે ગાંધાર દેશ લૂંટ્યો. ઈ. સ. ૪૫૦ ના અરસામાં તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યા. તે વખતે કુમારગુપ્ત રાજ્ય કરતો હતો. તેણે હૂણોને હરાવ્યા. કુમારગુપ્ત વૃદ્ધ હતો. તેણે તેમનો પીછો લીધો નહિ, તેથી ઈ. સ. ૪૫૫ માં તેઓ પાછા ચડી આવ્યા. એ વખતે સ્કંદગુપ્તે તેમની ભારે ખુવારી કરી.

અર્ધા સદી થયાં વિદેશી હૂણોએ ઉત્તરાપથમાં ભયપ્રદ પગપેસારો કરવા માંડ્યો હતો. ગાંધાર દેશ તોરમાણુ શાહને હાથ જવો (૨ઈ. સ. ૪૬૦), હૂણોએ શાકલમાં થાણું નાંખવું (૩ઈ. સ. ૪૬૫), ગુપ્ત મહારાજ્યના અધિષ્ઠાતા સ્કંદગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની મધ્ય હિંદના મેદાનમાં હાર થવી (ઈ. સ. ૪૭૫), ગુપ્તવંશની પૂર્વ માલવની શાખાના બુધગુપ્ત (૪ઈ. સ. ૪૮૪) નું રાજ્ય ખૂડવું (ઈ. સ. ૪૯૮), અને વલ્લભિપુરના સેનાપતિ ભદ્રારકે માર ખાવો (ઈ. સ. ૫૦૦), એવાં એવાં અનેક સંકટો પાછલી બે વીંશીમાં આર્યાવર્ત ઉપર ગુજરી ચૂક્યાં હતાં. સ્કંદગુપ્તની ગાદીએ આવનાર નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે (૩ઈ. સ. ૪૮૫-૫૩૦) આ પરચકના સામા થવા સંકલ્પ કર્યો. રખડતો થયેલો બુધગુપ્તનો પુત્ર ભાનુગુપ્ત^૪ પાટલિપુત્રના દરબારમાં પગનાં તળિયાં ધસવી નાંખતો હતો, તે

૧ અહિંથી ભાષણનો બાકીનો ભાગ, “વિંધ્યવનની કન્યકા કિંવા પ્રિયદર્શના ” ના ઉપોદ્ધાતમાંથી નોંધ્યો છે. કેમકે તે જ હકીકત સહેજ ફેરફાર સાથે ભાષણમાં રજૂ થઈ હતી.

૨ જુઓ Smith's Early History of India.

૩ જુઓ Duff's Chronology of India.

૪ Duff's Chronology of India માં ગુપ્ત રાજ્યોની વંશાવલી આપી છે, તેમાં ભાનુગુપ્તને બુધગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી કહ્યો છે.

આથી ઉમંગમાં આવ્યો. વૈર વાળવા ટાંપી રહેલા અંગત શૂરા સરદારો સાથે તે તોરમાણુ શાહ સામેની સવારીમાં સામેલ થયો. નરસિંહગુપ્ત મોટા લશ્કર સાથે પૂર્વમાંથી ચડી આવ્યો. તે જ કાળે પહેલેથી કરેલા સંકેત અનુસાર પશ્ચિમમાંથી સેનાપતિ ભદ્રારકે પણ દબાણ કર્યું. પરંતુ દુણુ શાહ છેક ઢીલો ન હતો કે તેઓ બહુ કાવો જાય. તોરમાણુ લડાઈમાં હાર્યો (૧ઈ. સ. ૫૦૮); પરંતુ પૂર્વ માલવનો બહુ થોડો ભાગ જીતનારના હાથમાં આવવા પામ્યો. એ ભાગ બહાદુર પિતરાઈ ભાનુગુપ્તને હવાલે કરી ગુપ્ત મંડળેશ્વર પાટલિપુત્ર પાછો ફર્યો. આ લડાઈથી એક બીજાનું બલાબલ બેઉ પક્ષના જાણવામાં આવી ગયું; જેના પરિણામે સ્થાણવીશ્વર, કાન્યકુબ્જ વગેરે સીમાડાનાં માંડલિક રાજ્યો શાહના મરણ પર્યંત જરા જંપવા પામ્યાં.

તોરમાણુ પછી તેનો દીકરો મિહિરકોલ એની સત્તાનો તેમ જ સાહસિકતાનો વારસ થયો. તે કૂરતા તથા ધર્માધતામાં પિતાથી ચડિયાતો નીવડ્યો. તેણે ઉત્તર હદ ઉપરના કાશ્મીર દેશ પર ચડાઈ કરી અને તેના રાજ્યને નમ્યું આપવાની ફરજ પાડી (૨ઈ. સ. ૫૧૭-૨૦), દક્ષિણમાં આવેલો સિંધુદેશ જીતી લીધો, અને બે હજાર લડાયક હાથીની તથા અસંખ્ય ઘોડેસ્વારની ફોજથી આસપાસના રાજ્યોને કચરી નાંખ્યા તથા તેમને નીચેવી લીધા. આ

૧ સ્મિથ ઇ. સ. ૫૧૦ ની સાલ આપે છે. પરંતુ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૧ ના એરણના લેખમાં ભાનુગુપ્તને પૂર્વ માલવનો બલવાન રાજ કહ્યો છે અને બીજાની લડાઈ લડતો વર્ણવ્યો છે, તેથી ઇ. સ. ૫૧૦ પહેલાં તોરમાણુ શાહ પાસેથી પૂર્વ માલવનો ચોક્કસ ભાગ એના હાથમાં આવ્યો હોવો જોઈએ. આ કારણથી અહીં ઇ. સ. ૫૦૮ ની સાલ આપવામાં આવી છે.

૨ જૂઓ Smith's Early History of India.

૩ જૂઓ Duff's Chronology of India.

પરચકની ઘંટીના ગાળામાં સહભાગ્ય કે નરવર્ધનની ન્હાનકડી ઠકરાત ટળાઈ ન ગઈ. મોટાં રાજ્યે વિદેશીની ધૂંસરી ઊઠાવી, ત્યાં સ્થાણવીશ્વરનું શું કહેવું ? ૧ તુષારગિરિની વસમી ખીણોથી હિંદુસ્તાનના નદીમય મેદાન સૂધી અને કાશ્મીરનાં રજંગમ હિમક્ષેત્રથી સહ્યાદ્રિ અને સાતપુડાનાં હળીમળી જતાં શિખરો સૂધી હજુ શાહની હાક વાગી રહી. એના જીવમથી બૌદ્ધોને બહુ બહુ દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં. સંધારામ સૂના પડ્યા; બૌદ્ધ સાધુઓ બારે મહિના રખડતા થયા; સ્તૂપો અપૂજ્ય રહ્યા; અને વસતીવાળા દેશ વેરાન બન્યા ૩.

પીલાતા પીડાતા માંડલિકોની પ્રાર્થનાથી અને આત્મરક્ષણની પ્રેરણાથી મગધ મહારાજ્યનો અધિપતિ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય એકવાર ફરીને જનલિમ વિદેશીને શાસન કરવા મેદાન પડ્યો. આપદાદાની ગાદી પાછી મેળવવા તલપી રહેલો શરો રાગ્ન ભાનુગુપ્ત આગેવાન થયો. વલ્લિપુરનો ધ્રુવસેન, કાન્યકુબ્જનો આદિત્યવર્મા અને સ્થાણવીશ્વરનો નરવર્ધન આ મહાવિગ્રહમાં જોડાયા. વૈર અને દેશભક્તિની તીવ્ર લાગણીથી ઉશ્કેરાયલા એ એકત્ર રાષ્ટ્રીય મેળાવા સામે કોલ ટકી શક્યો નહિ. એકસંપી રાગ્નઓ આગળ વધ્યા, તેમ તે પાછો હઠતો ગયો. ૪ દશપુર આગળ છેવટે નરસિંહગુપ્તે તેને પકડી પાડ્યો. ભેટાભેટ થયેલાં સૈન્યો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. એ લડાઈમાં કાલે સખત હાર ખાધી ને તે જીવ લેઈને તેની ઉત્તરની રાજધાની તરફ નાઠો (૫૪. સ. ૫૨૮). ત્યાં તેનો ન્હાનો ભાઈ તેના થકા રાજ્ય કરતો હતો, એણે દુશ્મનના બળથી શેહ ખાઈ મોટા ભાઈને શાકલમાં સંધર્યો નહિ.

પૂટે થયેલો ભાનુગુપ્ત કોલને પગલે પગલે શાકલ આવી પહોંચ્યો; અને તેણે તે અરણ્યદુર્ગ ઘેરી લીધો. અહીં તેને કાશ્મીર

૧ હિંદુકુશ. ૨ Glaciers. ૩ જૂઓ Watters' Yuan Chwang. ૪ યશોધર્માનો જયસ્તંભ દશપુરમાં હોવાથી લડાઈ ત્યાં થઈ ધારી છે. ૫ જૂઓ Smith's Early History of India.

ભણી દુશ્મન નાસી ગયાની ખબર મળી. શિકારનો પીછો લેવો મૂકી દેઈ ભાનુગુપ્ત શાકલની ખંડણી લેઈ પાછો વળ્યો. ઝબરદસ્ત દુશ્મનોની ખુવારી કરવામાં એણે જે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તેથી એને પૂર્વ માલવનું રાજ્ય પાછું મળ્યું એટલું જ નહિ, પણ મહારાજાધિરાજ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના દરબારમાં એનો લાગવગ વધ્યો. પોતે મેળવેલી ફતેહથી ફૂલાઈ જઈ એણે 'યશોધર્મા' એવું અભિમાનસૂચક બિરુદ^૧ ધારણ કર્યું, અને એ નવા નામથી અતિ-શયોકિત ભરેલી પ્રશસ્તિવાળો કાર્તિસ્તંભ દશપુરમાં ઊભો કર્યો.

૧ યશોધર્માનો એ લેખ મંદસોર (દશપુર)માંથી મળી આવ્યો છે. એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો એક રાજા હતો. પણ તે ક્રિયા દેશનો, એ તેના ઉપલબ્ધ લેખમાંથી નીકળતું નથી. Hoernle એમ માને છે કે યવનચંગ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસે આવ્યો તે પહેલાં સાઠેક વરસ ઉપર માલવમાં શીલાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરી ગયો હોવાનું એની પ્રવાસ-પત્રીમાં લખ્યું છે, તે જ આ યશોધર્મા. પરંતુ એ શીલાદિત્યનું ઉપનામ તો ધર્માદિત્ય હતું; જુઓ Smith's Early History of India, પૃષ્ઠ ૩૦૬. આથી પૂર્વ માલવના ભાનુગુપ્તને દ્વં યશોધર્મા ધારે છે. એને પિતાના પરિભવનું વેર વાળવાનું હતું. મિહિરકેલ એને સોડમાં સાપડપ હતો. એ મગધના સમર્થ ગુપ્તકુળની શાખામાં જનમ્યો હતો. યશોધર્માનો સમય ભાનુગુપ્તના સમય સાથે બંધ ખેસે છે. મંદસોરના લેખમાંની પ્રશંસાનો પડવો એરણના ગોપરાજના લેખમાં છે. એને આધારે એકતાની અટકળ કરી છે. યશોધર્મનું વિશેષ નામ છે, એમ ફ્લીટ સાહેબ માને છે. એમના એ મતના સમર્થનમાં તેઓ કૃતધર્મનું ક્ષત્રધર્મનું ક્ષેન-ધર્મનું જયધર્મનું વગેરે જેને છોડે ધર્મ જોવામાં આવે છે એવાં નામો આપે છે. પણ માટે એમ સમજવું છે કે યશોધર્મનું માત્ર બિરુદ કિંવા ઉપનામ છે. ઇ. સ. ૫૩૩-૩૪ નો મંદસોરનો અભયકૃપનો લેખ એની ખાતરી આપે છે. એના આરંભમાં વિષ્ણુવર્ધન રાજાનો નિર્દેશ છે. એનું બીજું નામ યશોધર્મા છે. એ રાજાના વંશજો (successors) નો એક સેવક વણિક પશ્ચિમ કહ્યો છે. તેનો વરાહદાસ ને તેનો રવિકીર્તિ. એને ભાનુગુપ્ત નામે પત્નીથી ત્રણ પુત્ર થયા:-ભગવદોપ, અભયદત્ત અને કુંભદોષ. અભયદત્ત મહા-

નરસિંહગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. મગધ મહા-
રાજ્યનો એ છેલ્લો રાજા હતો. એ મોટા રાજ્યનાં મૂળ ખવાઈ ગયાં
હતાં; થડ બોદાઈ ગયું હતું, અને ડાળાં પાંખડાં ખરી પડ્યાં હતાં.
ડડળી રહેલા ગઢની પેઠે તે આપોઆપ નાશ પામ્યું. એના વણુછામાં
પૂર્વે હોંગણાં બાંટવાં રૂપે રહ્યાં હતાં તે વૃક્ષો હવે અવકાશ અને

સમર્થ અમાત્ય હતો. એની હકુમત નીચે વિંધ્ય અને પારિયાત્ર વચ્ચેનો
ખંડો એ મુલક હતો. એના મરણ પછી કુંભદોષનો પુત્ર ધર્મદોષ અમાત્ય
થયો. તેણે ધણીના હિતમાં તત્પર રહી રાજચિહ્ન ધારણ કર્યાનું કહેવાય છે.
એનો પુત્ર નિર્દોષ સ્વર્ગવાસી અભયદત્તના આત્માના કલ્યાણ અર્થે ઈ.
સ. ૫૩૩-૩૪ માં અભયદત્ત ખંધાવે છે. એ લેખનો અનુવાદ આપવામાં
ફલીટ સાહેબની ત્રણ ચાર બાબતમાં ગેરસમજ થઈ જણાય છે. એઓ યશો-
ધર્માને ઉપરી રાજા અને વિષ્ણુવર્ધનને તેનો તાબેદાર માંડલિક માને છે. પરંતુ
અથ જયતિ જનેન્દ્રઃ શ્રીયશોધર્મનામા કહી આજો જિતાં વિજયતે જગતીં
પુનશ્ચ શ્રીવિષ્ણુવર્ધનનરાધિપતિઃ સ એવ । એમ અન્વાદેશથી જણાવ્યું છે;
તેથી વિષ્ણુવર્ધન અને યશોધર્મા ભિન્ન નહિ પણ એક જ વ્યક્તિ છે એ સ્પષ્ટ
છે. આગળ જતાં લખ્યું છે, કે તસ્ય પ્રભોર્વશકૃતાં નૃપાણાં...મૃત્યુઃ...વરીચાન્
કિલ ષષ્ટિદત્તઃ । આનો The servant of the Kings who founded
the family of that lord was Shashtidatta એવો અર્થ કરી
ફલીટ સાહેબે ગોટાળામાં વધારો કર્યો છે. ષષ્ટિદત્ત વિષ્ણુવર્ધનના વંશજોનો
(વંશકૃતાં નૃપાણામ્) નોકર હતો; પૂર્વજોનો નહિ. તે વણિક (નૈગમ)
હતો, વેદપાઠી બ્રાહ્મણ ન હતો. તેનો પૌત્ર ભાનુશુભાને પરણ્યો હતો; તે
પણ વણિક બાઇ હોવી જોઈએ; એને શુભ વંશની પૂર્વ માલવની શાખાના
ભાનુશુભની બહેન માનવાને કંઈ કારણ નથી. રવિકીર્તિના પ્રપૌત્રનું નામ
દક્ષ નહિ પણ નિર્દોષ આપત્તું જોઈએ. અભયદત્ત આ નિર્દોષે ઈ. સ. ૫૩૩-૩૪
માં ખંધાવ્યો. તેના પહેલાં પાંચમી પેઢીએ એટલે પોણાસો સો વર્ષ ઉપર
ષષ્ટિદત્ત થયો. તેની અને વિષ્ણુવર્ધન યશોધર્માની વચ્ચેના ગાળામાં એાછામાં
એાછા ત્રણેક રાજાઓ થયા હોવા જોઈએ. તેમનો સમગ્ર રાજ્યકાળ પચાસ
સાઠ વરસનો ગણતાં વિષ્ણુવર્ધન યશોધર્માને ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં

પ્રકાશ પામી ગુપ્તમહારાજ્યના ભૂતપૂર્વ વિશાળ ક્ષેત્રમાં ન્યાં ત્યાં માથું ઊંચકવા લાગ્યાં. પંચનદમાં દુણેનું રાજ્ય જામ્યું. સ્થાણવીશ્વર, કાન્યકુબ્જ, પદ્માવતી, પૂર્વ માલવ, અપર માલવ ને લાટ પણ સ્વતંત્ર થયાં. સિંધુદેશ ને સૌરાષ્ટ્ર પહેલાના છૂટા પડ્યા હતા. પૂર્વ ભારતમાં ગુપ્તોની એક અવાંતર શાખા પ્રગટી હતી. આગળ વધતાં અંગ, વંગ ને કામરૂપમાં પણ સ્વતંત્ર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.

આ મહત્વના ફેરફારથી ભરતખંડના રાજાઓનો નામનો એ આગેવાન ન રહ્યો અને રાષ્ટ્રીય એકસંપ પરવાર્યો. એને લીધે સ્થાણવીશ્વર અને કાન્યકુબ્જને વિદેશી પાડોશીઓ સાથે એકલાં લડવું પડ્યું. આત્મ-રક્ષણની આ લડાઈમાં પ્રથમ કાન્યકુબ્જ આગળ પડ્યું, અને સ્થાણવીશ્વર તેની પાંખમાં રહી લડ્યું. તે કાળે મૌખર કિંવા મૌખરિ વંશનો ઇશાનવર્મા કાન્યકુબ્જની ગાદીએ હતો. તેણે^૧ અયોધ્યા પર્યંત દેશ જીતી લેઈ કાન્યકુબ્જના ન્હાના રાજ્યને પ્રથમ પંકિતમાં આણ્યું હતું અને ‘ મહારાજનધિરાજ ’ પદવી^૨ ધારણ

મૂકવો પડે છે. નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના વખતનો યશોધર્મા ત્યારપછી સવાસો વરસે થયો છે. અર્થાત્ જે યશોધર્મા એક હોઈ શકે નહિ. મિહિરકોલને હરાવનાર યશોધર્મા પાટલિપુત્રના ગુપ્ત મહામંડલેશ્વરોને ગુપ્તોના નાથ એટલે કે ગુપ્તકુળની જુદી જુદી શાખાઓના મુરખી કહે છે. તેથી તે પોતે ગુપ્તકુળની અવાંતર શાખાનો છે એમ સમજિયે, તો ખોટું ન કહેવાય. મંદસોર તરફની એ ગુપ્તશાખા તે પૂર્વ માલવની જ; અને પૂર્વ માલવનો એ સમયનો શૂરો રાજા તે બાનુગુપ્ત. આ રીતે બાનુગુપ્તે જ યશોધર્મા ઉપનામથી જયસ્તંભ કરાવેલો હું માનું છું.

૧ અયોધ્યા પ્રાંતના ફૈઝાબાદ જિલ્લાના ભિટૌરા ગામમાં ખીન્ત સિક્કાઓ ભેગા ઇશાનવર્માના નવ રૂપાના સિક્કા મળી આવ્યા છે. તે ઉપરથી એનું રાજ્ય તે પ્રાંત પર્યંત પસર્યું હતું એવું અનુમાન કર્યું છે; જુઓ. J. R. A. S., 1906, pp. 843-850, અને J. B. B. R. A. S. XXIV, 2, Harsha and his times. ૨ જુઓ Corp. Ins. Vol. III, p. 214, Asirgadli Seal Inscription.

કરી હતી. પૂર્વ તરફની અવાંતર ગુપ્ત શાખાના પ્રથમ પુરુષ કુમારગુપ્ત સાથે પણ તે લડાઈમાં ઊતર્યો હતો.^૧ તેણે અને સ્થાણ્વી-શ્વરના રાજ્યવર્ધનને હૂણોને હરાવ્યા.^૨

ઈશાનવર્માનો પુત્ર શર્વવર્મા પિતા કરતાં પણ અધિક કીર્તિમાન થયો. એ બળવાન અને પરાકર્મી રાજા હતો. એણે બંગાળના શાહાબાદ જિલ્લા સુધી મુલક સર કરી રાજ્યમાં નવો વધારો કર્યો.^૩ પૂર્વ ગુપ્તશાખાનો દામોદરગુપ્ત એની સાથે અથડાટમાં આવી માર્યો ગયો.^૪ શૂરા શર્વવર્માએ હૂણો સામે લડત જારી રાખી અને રાજ્યવર્ધનનો પુત્ર આદિત્યવર્ધન તેમાં સામેલ રહ્યો. મદોન્મત્ત હાથીઓની સેનામાં ભંગાણ પાડી તેમણે અનેક સંગ્રામોમાં હૂણોને હરાવ્યા.^૫ સ્થાણ્વીશ્વરની રાજકન્યાના અને કાન્યકુબ્જના યુવરાજના પાણિગ્રહણથી એ રાજ્યો વચ્ચેની જૂની મૈત્રી કુંદનના રેણે રેવાઈ.^૭

આદિત્યવર્ધન પછી તેનો પુત્ર પ્રભાકરવર્ધન^૬ સ્થાણ્વીશ્વરનો રાજા થયો. તેને રાજ્યાફલ થતાં જ વિદેશીઓ સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં ગૂંથાવું પડ્યું. આ વિદેશીઓ તે બાલ્હીક[બલખ]થી ઊતરી આવેલા હૂણો અને એમના સંબંધી ગુર્જરા હતા. વક્ષૂ (OXUS) નદી ઉપરના પુરાણું ઉત્તર હૂણરાજ્ય ઈ. સ. ૫૬૫ માં ઈરાનના બાદશાહ ખુશરૂ અનોશિરવાનની સહાયતાથી તુકોએ તારાજ કર્યું, તેથી હૂણો અને ગુર્જરાનાં ઘાડાં તીડોનાં ટોળાં સરખાં ભરતબંડના કળદ્રૂપ

૧ જૂઓ Corp. Ins. Vol III, p. 203, Aphsad Inscription. ૨ જૂઓ J. B. B. R. A. S. XXIV, 2, Harsha and his times. ૩ જૂઓ J. R. A. S., 1906, pp. 843-850. ૪ જૂઓ Corp. Ins. Vol. III, p. 203, Aphsad Inscription. ૫ જૂઓ J. B. B. R. A. S. XXIV, 2 Harsha and his times. ૬ હર્ષનાં દાનપત્રોમાં પ્રભાકરવર્ધનની માતૃ નામ મહાસેનગુપ્તા આપ્યું છે. તેને વિદ્વાનો પૂર્વ ગુપ્તશાખાના મહાસેનગુપ્તની બહેન ઠરાવે છે. એ સ્વતંત્ર પુરાવાથી સાબીત થયું નથી, તેથી મૂંઝી દીધું છે.

પ્રદેશ તરફ ફંટાયાં હતાં. પશ્ચિમ રાજસ્થાન અને પૂર્વ ગૂજરાત તેમણે કબજે કર્યા હતાં. મરુભૂમિ, અપર માલવ અને લાટમાં ગુર્જરાએ સત્તા જમાવી હતી. પંચનદ અને ગાંધારમાં હણુની આણુદાણુ કરતી હતી. એ હણોનો સમુદ્ર પ્રલયકાળના વેગથી વધવાનું અને સર્વને ગળી જવાનું કરવા લાગ્યો. તેનું બળ તોડવાને પ્રભાકરવર્ધન આગેવાની કરી અભેદ જંગમ ખડક તુલ્ય મેદાન પડ્યો. આદિત્યવર્ધનના સમયમાં હણો સામેના વિગ્રહમાં જેણે પૂર્વે બહાદુરી બતાવી હતી તે સિંહનાદ એનો સેનાપતિ હતો. આ વખતે પાંચાલના સિંહાસને એની ફાઈનો દીકરો અવન્તિવર્મા હતો. તે પોતાના સમગ્ર સૈન્ય સાથે ભાઈને સત્વરે આવી મળ્યો. એમનો જખરો મારો ન ખમી પંચનદના હણો હરિણની પેઠે નાહા. તેઓ શમી પીણુ અને કેરના દુર્ગમ જંગલમાં આવેલા રેશાકલના કિલ્લામાં ભરાયા. પરંતુ કાંટાવાળા અરણ્યની આડ કુરુક્ષેત્ર અને પાંચાલના શૂરા સુભટોને અટકાવી શકી નહિ; તેમ જ શાકલનું બચાવકામ હણોનું રક્ષણ

૧ મુદ્રારાક્ષસના સમાપ્તિશ્લોકમાં અવન્તિવર્માએ હણોનું કાસળ કાઢવાનું લખ્યું છે; અને હર્ષચરિતમાં પ્રભાકરવર્ધનને હણુહરિણકેસરી કહ્યો છે. તે ઉપરથી એમ સંભવે છે, કે બંનેએ મળીને દક્ષિણ હણુરાજ્ય બંધું વાળ્યું. એ બેઉ એક વખતે થયા હતા; સાખપડોશી હતા; સગા હતા; અને એકસરખી રીતે હણોની બળજેરીના લેખમમાં હતા; તેથી આમ માનવાને કારણ મળે છે. આને મળતો દાખલો નરસિંહગુપ્ત અને યશોધર્માનો છે. મિહિરકોલને હરાવવાનું માન યવનચંગ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યને આપે છે. મંદસોરના જયસ્તંભના લેખમાં યશોધર્માએ માનનો દાવો કરે છે. તે ઉપરથી બેએ મળીને હણુ શાહને હરાવ્યો હશે, એવો નિર્ણય ઐતિહાસકો બાંધે છે.

૨ મહાભારત માં કહેલા મદ્ર દેશની રાજધાની જે શાકલ, તે શહેર હાલના શિયાલકોટ પાસે આવ્યું હતું. અયક નામે ન્હાની નદી જે ધશાન દિશામાં જમ્મુના હંગરોમાંથી નીકળી શિયાલકોટ પાસે થઈ આગળ જતાં બિયાસને મળે છે, તે મહાભારત ની અપગા નદી સમજવી.

પણ કરી શક્યું નહિ. ભરતવાસીઓના પર્વતતોડ ધસારા સામે ટક્કર લેવા અસમર્થ હૂણો દોદશ જેમ નસાય તેમ નાહા. પ્રભાકર-વર્ધન અને અવંતિવર્માએ ગદ કરી જીલમી લૂંટારાઓનાં એ આશ્રયસ્થાન ઉઠસ્ત કર્યું.

લગભગ ૫૦ સદી પછી ભરતખંડના જૂના કદા દુશ્મન હાજુ પાછા ત્રાસ આપવા લાગ્યા. બ્રહ્મવનધાટના મસાણુમાંથી જંગલોં એ ભૂતાવળ ૧ કપિશ, રેગાંધાર, ડેટક વગેરે ધૂણાવવા લાગ્યું. તેના સામે મહારાજા પ્રભાકરવર્ધને શરા કુમાર રાજ્યવર્ધનને મોટી ફોજ અને અનેક સામંતો સાથે મોકલ્યો. તેણે જલધર અને કાશ્મીરનાં ખંડિયાં રાજ્યોમાં થઈ વરાહમૂળને રસ્તે થઈ ૪ સુવાસ્તુનો મહાવનપર્વત ઝપાટાબંધ પસાર કર્યો. અહીં વળાવવા આવેલા ન્હાના ભાઈ હર્ષવર્ધનને પરાણે રોકી મોટો ભાઈ પતુષાર-

૧ કાશ્મિરસ્તાન. ૨ પેશાવરની આસપાસનો મુલક. ૩ પંજાબ. ૪. સ્વાટ. ૫. રાજ્યવર્ધન તુષારગિરિ ઓળંગી ઉત્તર તરફ હૂણોને જીતવા ગયાનું હર્ષચરિતમાં લખ્યું છે. સામાન્ય રીતે તુષારગિરિ શબ્દથી હિમાલયની હાર સમજાય છે. પરંતુ હર્ષચરિતમાં તુષારગિરિનો અને હિમાલયનો ગર્ભિત વિવેક કર્યો છે. હસીય એવાન્તરં તુષારગિરિગન્ધમાદનયોરુત્સાહિનઃ, કિષ્કુસ્તુરુષ્કવિષયઃ, પ્રાદેશઃ પારસીકદેશઃ, શશપદં શકસ્થાનમ્ । ‘વીર પુરુષને તુષારગિરિ અને ગંધમાદનનું અંતર સ્વરૂપમાત્ર છે’, એટલે કે સામાન્ય માણસને મન તે અંતર ધણું મોટું છે. આવી રીતે ગંધમાદન પર્વત જાણીતો છે. જાણુભટ્ટની કાદમ્બરીમાં તારાપીડના રાજ્યના વિસ્તારની ચારે દિશામાં મર્યાદા બતાવી છે, ત્યાં ઉત્તરની હદ ગંધમાદનથી આંકી છે અને તેને બદરિકાશ્રમ વડે રમણીય બનેલો કહ્યો છે; જૂઓ કાદં. । પૃ. ૫૫ । પં. ૧-૪ । નરનારાયણચરણ-મુદ્રાક્ષિતબદરિકાશ્રમરમણીયાત્ કુબેરપુરસુન્દરીભૂષણરવમુખરિતશિખરાત્ સપ્તર્ષિ-સંધ્યોપાસનાપૂતપ્રસ્રવણામ્ભસો વૃકોદરોદ્દલિતસૌગન્ધિકષણ્ડસુગન્ધિમણ્ડલાદા-ગન્ધમાદનાત્ । આથી હિમાલયની હારનો કેદારનાથ આગળનો ભાગ તે જ ગંધમાદન પર્વત ઠરે છે. એની અને હિમાલયની વચ્ચેનું છેદું કહેવું, તે

ગિરિની પ્રચંડ હાર ઓળંગી ઉત્તર તરફ દુરમન સામે ધસ્યો. સવારી બહુ વસમી અને જોખમ ભરેલી હતી. ઊંચા ઊંચા ખડક અને ઊંડી ઊંડી ખોથી કુદરતી રીતે જ અભવનદેશ દુર્ગમ હતો. એ પહાડી મુલકમાં બારે માસ વરસાદ, બરફ અને પવનનાં ભારે તોફાન થતાં અને રસ્તા બંધ થઈ જતા. ભર ઊંડાણાની મોસમમાં પણ કડકડતી ટાઢ પડતી હતી. બામિયન શહેર ડૂંગર ઉપર વસ્યું હતું. લોક ગુફાઓમાં ઘર કરીને રહેતા હતા. ખીણમાં સુખાંબ નદીનાં મૂળનો એક ફાંટો ખળભળાટ કરતો વહેતો હતો.^૧ એ ખીણ સમુદ્રની સપાટીથી ૮૫૦૦ ફુટ ઊંચી હતી. એમાંના ડૂંગરો અઢીથી સાડાત્રણ હજાર ફુટ ઊંચા વધેલા હતા. એવા અગમ્ય પ્રદેશમાં લૂંટારૂઓ ઉત્તર ને દક્ષિણ રાજ્ય તુટયા પછી એમનો મધપૂડો બાંધી નિશ્ચિતપણે વસતા હતા. તેમને

તો શરીર અને તેના એકાદ અવયવ વચ્ચેનું છેદ કહેવા બરાબર છે. અર્થાત્ ઉપરના હ. ચ.ના ઊતારામાં તુષારગિરિ તે હિમાલય નહિ, પણ ખીણે કંઈ પર્વત હોવો જોઈયે. હવે ચવનચંગના પ્રવાસની હકીકત ઉપરથી જાણિયે છિયે, કે હાલનો હિંદુકુશ પર્વત એ પ્રવાસીના સમયમાં તુષારગિરિ કહેવાતો હતો; જુઓ Watters' Yuan Chwang. આ પ્રદેશમાં વિહાર કરનારા બૌદ્ધ સાધુઓ એનો તુષારગિરિના નામથી નિર્દેશ કરે છે. આથી હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવું છું, કે હિંદુકુશની પેલી પાર બામિયનના હૂણો ઉપર જ રાજ્યવર્ધન સવારી લેઈ ગયો હોવો જોઈયે. ઉપરના ઊતારામાં જે જે મુલકો ગણાવ્યા છે, તે હિંદુકુશની પારના છે. એમને હિમાલય સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી કે જેથી તુષારગિરિ શબ્દે હિમાલય લેઈ શકાય. વળી હૂણોનાં ત્રણ રાજ્ય પૈકી ઉત્તરનું ઈ. સ. ૫૬૫ માં અને દક્ષિણનું ઈ. સ. ૫૮૦ માં નાશ પામ્યું હતું. તે પછી હયાતી ધરાવનારે એકલું મધ્ય હૂણ-રાજ્ય જ હતું. આથી રાજ્યવર્ધનની ચડાઈ તેના જ ઉપર હોવી જોઈયે; અને એ રાજ્ય હિંદુકુશની પેલી પારના ડૂંગરી મૂલકનું, જેનું મુખ્ય શહેર બામિયન હતું. એ હકીકત પણ ઉપલા નિશ્ચયનું સમર્થન કરે છે.

૧ જુઓ Watters' Yuan Chwang.

સ્વપ્નમાં એ ખ્યાલ ન હતો કે તેમનો દામ ફેડવા કપિશનો વિકટ
 ડૂંગરી મુલક વીંધી રાજ્યવર્ધન ધસ્યો આવે છે. એના અણુધાર્યા
 હુમલાથી હૂણો ગભરાઈ ગયા. નાકાં ને મોરચાઓ દુશ્મનના હાથમાં
 હોવાથી નાસવા જતાં તેઓ ઝિલટા અખડાઈ પડ્યા ને કપાઈ
 મુઠ્યા. રોષે ચડેલા યુવરાજે હૂણોનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો. એ રીતે
 મધ્ય દ્વાપરાજ્યનો અંત આવ્યો (ઈ. સ. ૬૦૬)^૧.

૧ હર્ષનાં દાનપત્રોમાં ઉત્સાય દ્વિષતો વિજિત્ય વસુધાં કૃત્વા પ્રજાનાં
 પ્રિયમ્ એ જે પંક્તિ છે, તે આ પરાક્રમને અનુલક્ષીને હોય એમ
 લાગે છે. વળી હર્ષ જેવો સ્થાણ્વીશ્વર આવે છે, તેવો જ મોટા ભાઈને
 સાંઠણી પર એપિયા દ્વારા પિતાની ભયંકર માંદગીના સમાચાર મોકલાવે
 છે. તે મળ્યાથી રાજ્યવર્ધન એકદમ નીકળે છે; તે પિતાની પાક્ષિક
 ક્રિયા પછી સ્થાણ્વીશ્વર આવી પહોંચે છે. અહીં તેને બન્હેવીના
 ખૂનની ખબર મળે છે. એટલે તે શત્રુ ઉપર ચડી બચ છે. યુદ્ધમાં
 માલવરાજ માર્યો જાય છે ને રાજ્યવર્ધનની જીત થાય છે. તે વખતે શશાંક
 હજી રમી તેનું ખૂન કરે છે. મોટા ભાઈના મરણથી હર્ષ સ્થાણ્વીશ્વરની
 ગાદીએ આવે છે. આ બનાવો જે ઝડપથી બને છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં તેમને
 માટે આશરે એક મહિનાનો ગાળો બસ જણાય છે. હર્ષના રાજ્યનો
 આરંભ પુરાતત્ત્વિદ ઈ. સ. ૬૦૬ ના ઑક્ટોબરમાં મૂકે છે; જૂઓ Ind.
 Ant. XXVI, 32, અને Duff's Chro. Ind. એ હિસાબે હૂણો ઉપર
 રાજ્યવર્ધનની સવારી ઈ. સ. ૬૦૬ ના બીજા ચરણમાં થવી જોઈએ. સ્મિથ
 અને ૩૬ તેની સાલ ઈ. સ. ૬૦૫ આપે છે, તે બરાબર નથી.

પરિશિષ્ટ

ચાન્દ્રદર્શનની સાલવારી

કનિષ્ઠના ઉત્તરાધિકારી અભિમન્યુના સમયમાં વ્યાકરણ-સંપ્રદાય આર્યાવર્તમાં ઉચ્છિન્ન થયો હતો. એ શાસ્ત્ર દ્રવિડ દેશમાં સજીવન રહ્યું હતું. ત્યાં જઈ તે શીખી લાવવા અભિમન્યુએ કારમીરથી એક યુવકને મોકલ્યો. એ યુવકનું નામ ચન્દ્રગોમિન. જૂઓ નીચેનો શ્લોક:—

ચન્દ્રાચાર્યાદિભિર્લઙ્ઘ્વાદેશં તસ્માત તદાગમમ્ ।

પ્રવર્તિતં મહાભાષ્યં સ્વં ચ વ્યાકરણં કૃતમ્ ॥ રા. ત. ॥ ૧ ॥

તે ત્રિકૂટાંતર્ગત ત્રિલિંગના એકદેશભૂત પાર્વતીય પ્રદેશથી ગ્રંથસ્થ મહાભાષ્ય લઈ આવે છે. યૂરોપના વિદ્વાનો પાર્વતીય પ્રદેશને નેપાળ સમજે છે; તે તેમની ભૂલ છે. વાક્યપદીયના ખીળ કાંડને અતે પુણ્યરાજકૃત સંગ્રહશ્લોકમાં મહાભાષ્ય ક્યાંથી મળ્યું એ સ્પષ્ટ કહેલું છે. મહાભાષ્યનો ગ્રંથ સામાન્ય વિદ્યાર્થીને ઘણો મોટો પડ્યો. આથી ચન્દ્રગોમીએ એક ન્હાનું સરખૂં સમજી શકાય એવું વ્યાકરણ રચ્યું, જેને ચાન્દ્રદર્શન અથવા ચાન્દ્રવ્યાકરણ કહે છે. એનો મંગલ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સિદ્ધં પ્રણમ્ય સર્વજ્ઞં સર્વોચ્ચં^૧ જગતો ગુરુમ્ ।

લઘુ વિસ્પન્ડસંપૂર્ણમુચ્યતે શબ્દલક્ષણમ્ ॥

યૂરોપીય વિદ્વાનો આ શ્લોક બુદ્ધ પરત્વે લખેલો છે એમ માને છે; અને તેને આધારે ચન્દ્રગોમિનને બૌદ્ધ કહે છે. પરંતુ શ્લોક જેટલે દરજ્જે બુદ્ધને તેટલે જ દરજ્જે શિવને લાગુ પડે છે. એ સંશયાત્મક સ્થિતિમાં પિતૃ ચિતૃ જિતૃ વગેરે પ્રત્યાહાર આપણી મદદે

૧ સર્વોચ્ચં સર્વહિતે રતમ્ । જૂઓ: પા. વ્યા. ૫-૧-૧૦, સર્વ-પુરુષાભ્યાં ગઢઝૌ ।

આવે છે, તે વૈદિકી સ્વરપ્રક્રિયાને ઉપયોગી હોઈ સૂત્રકાર વૈદિક હોવાનો ખોધ કરે છે. આથી તારા અને જિનનાં સાધક તારેરમ્ । અને જેનું સૂત્રો હં ક્ષેપક ગણ્યું છું. કદાચ ચન્દ્રગોમીના શિષ્ય વસુરાત વૃત્તિકારે તે ઊમેર્યાં હોય. ચા. વ્યા. ॥ ૬ ॥ ૬ ૧૫ ॥ ઉપર વૃત્તિમાં—

રુદ્રો વિશ્વંભરો દેવો યુષ્માકં^૧ કુલદેવતા ।

મારજિદ્ ભગવાન્ બુદ્ધો અસ્માકં કુલનન્દનઃ ॥

એ શ્લોક છે. તે ઉપરથી વૃત્તિકાર બૌદ્ધ છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી વા । પ । ૨ । ૪૯૦ । અમ્યસ્ય સ્વં ચ દર્શનમ્ । એમ છે તે ઉપરથી સમગ્રતઃ છે કે ચન્દ્રગોમીના શિષ્ય વસુરાતે જ એની પાસે ચાંદ્ર વ્યાકરણ શીખી લઈ તેના ઉપર વૃત્તિ લખી. વૃત્તિકાર વસુરાતે એથા શતકના પહેલા ચરણમાં વૃત્તિ લખી હશે. વસુરાતને વસુબંધુ સાથે વાદવિવાદ થયો હતો. એ ઉપરથી ચાન્દ્રવૃત્તિ ક્યારે લખાઈ તે નક્કી કરી શકાય છે. એ વાદ એથા શતકના પહેલા ચરણને અંતે સંભવે છે. વસુબંધુ ૮૦ વરસ જીવ્યો હતો અને તેને ઈ. સ. ૩૨૦ કે ૩૧૫ માં વસુરાત સાથે વાદવિવાદ થયો હતો. ભર્તૃહરિ વસુરાતનો શિષ્ય હતો. તેણે મહાભાષ્યદીપિકા અને વાક્યપદીય લખ્યાં હતાં. ઉત્તર કૃતિ ઉપરથી ભર્તૃહરિ વૈદિક કરે છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભર્તૃહરિ ત્રણ વખત બૌદ્ધ સાધુ થઈને ત્રણ વખત સંસારમાં ગયો હતો. એ વસુરાતનો શિષ્ય અને વાક્યપદીય રચનાર ભર્તૃહરિ નહિ, પણ બીજો કોઈ તેનો નામરાશિ બૌદ્ધ હોવો જોઈએ. ચીનાઈ પ્રવાસી ઈત્સિંગે એ સંબંધમાં લખેલી હકીકત બરાબર નથી. તે તો ભર્તૃહરિને ૬૫૦ માં મરી ગયેલો કહે છે, જ્યારે વાક્યપદીય એથા સૈકાના મધ્યમાં લખાયલું છે. આમ શતકોનો ફરક જોતાં એ ભર્તૃહરિ જુદા

૧ તમારો એટલે ચન્દ્રાચાર્યનો.

માનવા પડે છે. કાશિકાકાર, વાક્યપદીયકાર પછી થયેલો છે. કાશિકા પાશાટલામાં વાક્યપદીયનું નામ આવે છે. કાશિકામાં વૃત્તિકારના ષ્લોકનું અનુકરણ છે. એનું પૂર્વાર્ધ રુદ્રો વિશ્વંભરો દેવો યુષ્માકં કુલદેવતા ॥ ને ઉત્તરાર્ધ સ એવ નાથો ભગવાનસ્માકં શત્રુમર્દનઃ ॥ એ પ્રમાણે વિસંધિતવથી મુક્ત છે. કાશિકાકાર શૈવ જણાય છે. કાશિકાકાર તે ગુરુ અને ન્યાસકાર તે શિષ્ય, એવો મેળ હર્ષચરિતમાંના કૃતગુરુપદન્યાસાઃ એ વચન ઉપરથી હં બેસાડું છું. ન્યાસ પછી માધનું શિશુપાલવધ અને હર્ષચરિત લખાયાં છે. અન્ને ગ્રંથમાં ન્યાસને સ્મરેલો છે. જૂઓ શિ. વ ૧૨ ।

^૪ અનુત્સૂત્રપદન્યાસા ^૫ સદ્વૃત્તિઃ ^૩ સન્નિવન્ધના ^૬ ।

^૨ શબ્દવિધેવ નો ભાતિ રાજનીતિરપસ્પશા ॥

અને હ. ચ. ।

ચાણસ્ય ચત્વારઃ ^૩ પિતૃવ્યપુત્રા ભ્રાતરઃ પ્રસન્નવૃત્તયો ^૪ ગૃહીતવાક્યાઃ ^૫ કૃતગુરુપદન્યાસા ^૨ ન્યાયવાદિનઃ ^૬ સુકૃતસંગ્રહા-
ભ્યાસગુરવો લબ્ધસાધુશબ્દા લોક इव વ્યાકરણેઽપિ ॥

પહેલાં ઊતારામાં દીકાકાર મહિનાથ સન્નિવન્ધન શબ્દનો અર્થ મહાભાષ્ય કરે છે, તે ભૂલ છે. મહાભાષ્ય તો પસ્પશથી લક્ષિત જ છે. હં તો નિવન્ધન પદ વ્યાડિના સંગ્રહ માટે વાપરેલું સમજૂં છું. બીજા ઊતારામાં ન્યાય શબ્દ મહાભાષ્યને સૂચક છે. વા. પ. ૧૨ । ૪૮૫ । માં મહાભાષ્યને સર્વેષાં ન્યાયવીજનાં.....નિવન્ધને । કહેલ છે તે મારા તકને પુષ્ટિ આપે છે. શિ. વ. મા પદ શબ્દે અને હ. ચ. માં વાક્ય શબ્દે વાક્યપદીયના પદકાણ્ડ અને વાક્યકાણ્ડ અભિ-પ્રેત છે. વળી માધ વિશે અમરશતકની પ્રસ્તાવનામાં મેં કહ્યું છે, કે તે કવિ વગર આશ્રયે ઇ. સ. ૬૨૭માં મરણ પામ્યો હતો. શિશુપાલવધ એની કૃતિ છે, તે ઇ. સ. ૬૨૫ માં રચાયું હતું.

બાણુનું હર્ષચરિત ઇ. સ. ૫૩૩ ના અરસામાં રચાયું હોય એવી મારી માન્યતા છે; જૂઓ 'પ્રિયદર્શના'ના આરંભનો લેખ.

આટલું જણાવ્યા પછી હું નીચેની આનુપૂર્વી બાંધૂં છું:—

ચાન્દ્ર વ્યાકરણ

વસુરાતની વૃત્તિ

વાક્યપદીય

કાશિકા^૧

ન્યાસ

શિશુપાલવધ

હર્ષચરિત

ચોથા શતકનું પહેલું ચરણ

„ „ બીજું „

પાંચમા શતકના છેવટમાં (?)

છઠ્ઠા „ આરંભમાં (?)

સાતમા શતકનું પહેલું ચરણ

„ બીજું „

આ આનુપૂર્વી વિચારતાં ચાન્દ્રવૃત્તિનું અજયદ્ ગુપ્તો હૂણાન્ વાક્ય પ્રથમ ચન્દ્રગુપ્તને લાગૂ પડે છે. હૂણો ઉપર કુમારગુપ્તનો વિજય ઇ. સ. ૪૫૦-૫૫ માં, સ્કંદગુપ્તનો ઇ. સ. ૪૫૫ માં, અને નરસિંહગુપ્તનો ઇ. સ. ૫૨૬-૩૦ માં થયો હતો; તેને એ લાગૂ પાડી શકાતું નથી.

૧ દિહંગનાગના પ્રમાણસમુચ્ચયનો પા. વ્યા. ૩-૩-૪૨ ઉપરની કાશિકામાં ઉલ્લેખ છે. તેથી કાશિકા ચોથું શતક અધવાયાં પછી રચાઈ હશે.

અનુપૂર્તિ

વાક્યપદીયના બીજા કાંડના નીચેના શ્લોક પ્રસ્તુત ચર્ચામાં
ઉપયોગી હોવાથી અહીં સંગ્રહા છે.

પ્રાયેણ સંક્ષેપરુચીનલ્પવિદ્યાપરિગ્રહાન્ ।

સંપ્રાપ્ય વૈયાકરણાન્ સંગ્રહેઽસ્તમુપાગતે ॥૪૮૪॥

કૃતેઽથ પતંજલિના ગુરુણા તીર્થદર્શિના^૧ ।

સર્વેષાં ન્યાયબીજાનાં મહાભાષ્યે નિબન્ધને ॥૪૮૫॥

અલબ્ધગાથે ગામ્ભીર્યાદુત્તાન ઇવ સૌષ્ઠવાન્ ।

તસ્મિન્નકૃતબુદ્ધીનાં નૈવાવાસ્થિત નિશ્ચયઃ ॥૪૮૬॥

બૈજિસૌભવહર્યક્ષેઃ^૨ શુષ્કતર્કાનુસારિભિઃ ।

આર્ષે વિપ્લાવિતે ગ્રન્થે સંગ્રહપ્રતિકચ્છુકે ॥૪૮૭॥

યઃ પતંજલિશિષ્યેભ્યો ભ્રષ્ટો વ્યાકરણાગમઃ ।

કાલે સ દાક્ષિણાત્યેષુ ગ્રન્થમાત્રે વ્યવસ્થિતઃ ॥૪૮૮॥

^૩પર્વતાદાગમં લબ્ધ્વા ભાષ્યબીજાનુસારિભિઃ ।

સ નીતો बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥૪૮૯॥

ન્યાયપ્રસ્થાનમાર્ગાસ્તાનભ્યસ્ય સ્વં^૪ ચ દર્શનમ્ ।

પ્રણીતો ગુરુણાસ્માકમયમાગમસંગમઃ^૫ ॥૪૯૦॥

વર્ત્મનામત્ર કૅષાંચિદ્ વસ્તુમાત્રમુદાહૃતમ્ ।

કાણ્ડે તૃતીયે ન્યક્ષેણ ભવિષ્યતિ વિચારણા ॥૪૯૧॥

૧ તીર્થાન્યાગમવિશેષાઃ । ટીકા. ૨ જૂઓ નીચે ૪૯૨ મેા શ્લોક.

૩ પર્વતાત્ ત્રિકૂટૈકદેશવર્તિત્રિલિङ्ગૈકદેશાત્ । ટીકા. ૪ પાણિનીય. ૫ સંગ્રહઃ
હોધ શકે.

પ્રજ્ઞા વિવેકં લભતે ભિન્નૈરાગમદર્શનૈઃ ।

કિયદ્વા શક્યમુન્નેતું સ્વતર્કમનુધાવતા ॥૪૯૨॥

તત્તદુત્પ્રેક્ષમાણાનાં પુરાણૈરાગમૈર્વિના ।

અનુપાસિતવૃદ્ધાનાં વિદ્યા નાતિપ્રસીદતિ ॥૪૯૩॥

એ ઉપર ટીકાકાર પુણ્યરાજના મેયસમુચ્ચયમાંના નીચેના શ્લોક સારો પ્રકાશ પાડે છે.

અવતારોઽપિ ભાષ્યસ્ય સંગ્રહેઽસ્તમુપાગતે ।

નિબન્ધહેતૌ શાસ્ત્રસ્ય ટીકાકારેણ કીર્તિતઃ ॥૫૧॥

સંગ્રહાર્થાદનુગુણરૂપત્વં ચોપપાદિતમ્ ।

વિપ્લાવનમથૈતસ્ય સંગ્રહપ્રતિપક્ષતઃ ॥૫૨॥

કૃતમાચાર્યદૈવજ્ઞૈરાવેશાવેશૈસ્તતઃ ।

ભ્રષ્ટસ્યામ્નાયસારસ્ય વૈયાકરણગામિનઃ ॥૫૩॥

મૂલભૂતમથાવાપ્ય પર્વતાદાગમં સ્વયમ્ ।

આચાર્યવસુરાતેન ન્યાયમાર્ગાન્ વિચિન્ત્ય ચ ॥૫૪॥

પ્રણીતો વિધિવચ્ચાયં મમ વ્યાકરણાગમઃ ।

મયાપિ ગુરુનિર્દિષ્ટાદ્ ભાષ્યાઙ્યાયાવિલુપ્તયે ॥૫૫॥

કાણ્ડત્રયક્રમેણાયં નિબન્ધઃ પરિકીર્તિતઃ ।

ગ્રન્થકારેણ ગ્રન્થેઽસ્મિન્ સ્ફુટો ગુર્વાગમઃ કૃતઃ ॥૫૬॥

इत्येवं वाक्यकाण्डस्य प्रमेयविषया स्फुटम् ।

संगतिः कीर्तिता लघ्वी समासेन निराकुला ॥५७॥

વાક્યપદીયના બ્રહ્મકાण्डનો આરંભ વેદના મુખ્ય અંગ તરીકે વ્યાકરણના નિરૂપણથી થાય છે. વિશેષમાં વેદને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહેલ છે. આથી ભર્તૃહરિ ઔદ્ધ નહિ પણ વૈદિક હોવો જોઈએ.

શૂદ્રકના પદ્યપ્રામૃતમાં પાણિનીય વૈયાકરણ કાતન્ત્રિકને સંઘાત-
બલિન્ અને વૈયાકરણપારશવ કહે છે. એના સમયમાં પાણિનીય અને
કાતન્ત્રિકને અતિતીક્ષ્ણ વાદવિવાદ થતા હશે એમ ઇષોડસ્મિ બલિ-
મુગ્ધિરિવ સંઘાતબલિમિઃ કાતન્ત્રિકૈરવસ્કન્ધિતઃ । એ વાક્ય ઉપરથી
સમજાય છે. શૂદ્રકના સમય પહેલાં કાતન્ત્રિક પ્રસ્થાન સંપૂર્ણ વિકાસ
પામ્યું હાગે છે અને એનો પ્રચાર પણ બહોળો થયેલો જણાય છે.

‘ Dr. Shama Shastry...considers it (કાતન્ત્ર)
must have been written during the close of
the Andhras in the 3rd century. A. D. ’
(Mythic Journal, Jan. 1925). કાતન્ત્ર શર્વવર્માની કૃતિ છે.

૧૯૨૧]

[હપાયુઃ સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે, ૧૯૨૧

નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન^૧

આજનો ઉત્સવ નટસંમેલનનો છે. એ સમારંભમાં, જે વ્યક્તિ નટે નથી ને નાટકકારે નથી તેને આગળ ધરી પ્રવર્તક મંડળે મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. નથી તેનામાં અપૂર્વ પ્રતિભા કે તેના બળે રસિકમંડળને આનંદ ઊપજાવે. નથી અભિનયકળાનું આકર્ષણ કે તે વડે પણ એ રંજિત કરે. વિખ્યાત નટોની કળાના પ્રદર્શનને પડછે અભિનયના અગ્ગણ પુરુષનું વિવેચન કેવું? સાહિત્યની પરિભાષામાં બોલું, તો નાટકના પડછે પૂર્વરંગના જેવું. અરે નહિ નહિ, રસમય અંકના પડછે સૂચ્ય વસ્તુ સૂચવી જતા વિષ્કંભકના જેવું, અથવા તો અનેક અંકની વચ્ચે પ્રવેશકના જેવું જ કહેવાય. ત્યારે તો વિશ્વવિખ્યાત કાલિદાસના અને મહાકવિ ભાસના પ્રત્યેના માનને લીધે તેમના ઉપાસકને પ્રવર્તક મંડળે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું હોય, એમ સમજવું; અને પ્રાચીન નાટક વિશે તેણે કંઈ કહેવું. એ જ આશય હોય, તો તેને અનુસરી હું ચત્કિચિત્ કહું છું: શ્રોતાજનો તે વય પ્રત્યેના વિનયથી કે પુરાતનકથા પ્રત્યેના કૌતુકથી કાને ધરશે, એવી સમજથી કહું છું.

નાટકને પડછે પૂર્વરંગનો મેં ઈશારો કર્યો તે બાબતમાં કોઈ પૂછશે, કે પૂર્વરંગ વળી શું? હાલની નાટકશાળામાં તો, પડદો ઊપડે છે, કે નાટક શરૂ થાય છે. પૂર્વરંગ જેવું કંઈ જેવામાં આવતું નથી. સદ્ગત રણુછોડભાઈ ઉદયરામના જયકુમારી વિજય-માં અને સંસ્કૃત વિક્રમોર્વશીય ના! અનુવાદમાં પ્રસ્તાવના વાંચી છે પણ તેમાં પૂર્વરંગ નજરે પડતો નથી. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન નાટકનાં અનેક પ્રસ્થાનની ચર્ચા માગી લે છે. સાંપ્રત કાળમાં ભજવાતાં

૧ આ લેખ ઈ. સ. ૧૯૨૪ના કલાપ્રદર્શનને અંગે તૈયાર કર્યો હતો.
૨ માર્ગ.

નાટકનાં ગાયનની ચોપડીઓ બહાર પાડવામાં આવે છે, તેમાં ડવસ્તુની રૂપરેખા અંક અને પ્રવેશ વાર આપી હોય છે; એટલે તેમાં પ્રસ્તાવનાની જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વકાળનાં નાટકોમાં આવા સ્વતંત્ર સાધનના અભાવે પ્રસ્તાવના નાટકનું આવશ્યક અંગ મનાતું હતું. ૪ ભાસનાં નાટકના અનુવાદમાં તમે જોયું હશે, કે સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી મંગળાચરણ ઉચ્ચારે છે, પછી તે નાટકકારની ઓળખાણ આપે છે. ત્યારપછી નાટકનો ૫ પ્રસ્તાવ યુક્તિપૂર્વક ૬ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. એ કાર્યમાં નટી અને ઉપારિપાર્શ્વિક સૂત્રધારના સહાયક થાય છે. નાટકના પ્રસ્તાવનું એટલે આરંભક પ્રસંગનું આ નિરૂપણ તે જ પ્રસ્તાવના. નાટકના દેશકાળ કહી સૂત્રધાર નિવૃત્ત થાય છે, અને નાટક શરૂ થાય છે. પહેલાના વખતમાં જ્યારે સાહિત્ય હસ્તલિખિત હતું, ત્યારે પ્રસ્તાવના પ્રેક્ષકને માર્ગદર્શક થઈ પ્રયોગમાં તેનો પ્રવેશ કરાવતી હતી.

નાટકનું મુખ્ય તે પ્રસ્તાવના. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં એ મુખ્ય ઉપર મુખવટો પણ હતો, એ કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય ની છાયા જે પરાક્રમની પ્રસાદી, તે જેમણે જોઈ હશે તેમને યાદ હશે, કે નાંદી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે એવું તેના આરંભમાં જણાવ્યું છે. એ નાંદી તે પ્રાચીનતર પૂર્વરંગનાં અનેક અંગમાંનું પ્રધાન અંગ છે. રંગનું એટલે સંગીતના જલસાનું પૂર્વ પ્રકરણ તે પૂર્વરંગ. ૮ એમાં બજવૈયા અને નચવૈયા બંને ભાગ લે છે. વાદિત્રો ગોઠવવાં,

૩ Plot. ૪ જૂઓ પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, સ્વપ્નની સુંદરી અને મધ્યમ.

૫ આરંભક પ્રવેશ. ૬ રજૂ. ૭ સૂત્રધાર સાથે રહેનાર નટ. ૮ જૂઓ

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૫૭-૮૧ યસ્માદ્ રજ્જગપ્રયોગોડયં પૂર્વમેવ પ્રયુજ્યતે ।

તસ્માદયં પૂર્વરજ્જગો વિજ્ઞેયો દ્વિજસત્તમાઃ । અસ્યાજ્જગાનિ તુ કાર્યાણિ યથા-

વદનુપૂર્વશઃ । તન્ત્રીભાણ્ડસમાયોગૈઃ પાઠ્યયોગૈસ્તથૈવ ચ ॥

મિલાવવાં, ઠાઠ જમાવવો, એ સંબંધી પ્રત્યાહારાદિ દશ વિધાન, તે બજવૈયાના અધિકારનાં છે. રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી નમસ્કારોત્તર આશીર્વાદપૂર્વક સંગીતની ચીજનો ઉપદેશ કરવો, એ સંબંધી નાંદી પ્રરોચના આદિ નવ અંગ^{૧૦} વર્ધમાનકના^{૧૧} પ્રયોગ સહિત નચવૈયાના અધિકારનાં છે. નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર જણાઇ, તેવી રીતે સંગીતની ચીજને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઇ હશે. એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણનાં અનેક વિધાન અને અંગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઊપજાવતાં હશે. પરંતુ નાટકની પૂર્વે તો એ

૯ જ્યો. મ. ના. શા. ૧૫૧૭-૨૧। કુતપસ્ય તુ વિન્યાસઃ
 ૧પ્રત્યાહાર इति स्मृतः। तथावतरणं^૨ પ્રોક્તં ગાયનાનાં નિવેશનમ્ ॥
 પરિગીતક્રિયારમ્ભ^૩ આરમ્ભ इति कीर्तितः। આતંચરજ્ઞનાર્થ ચ ભવેદા-
 સ્થાવણાવિધિઃ^૪ ॥ વાચવૃત્તિવિભાગાર્થ^૫ વક્રપાણિર્વિધીયતે। તન્ત્રીજઃકરણાર્થ
 ચ ભવેદ્ધિ^૬ પરિઘટ્ટના ॥ તથા પાણિવિભાગાર્થ ભવેત્ સંસ્વદનાવિધિ.^૭
 તન્ત્રીમાળસમાયોગ-૮ન્માર્ગસારિતમિધ્યતે ॥ કાલપાતવિભાગાર્થ ભવેદાસારિત-
 ક્રિયા^૯। કીર્તનાદ્ દેવતાનાં ચ જ્ઞેયાં^{૧૦} ગીતવિધિસ્તથા ॥ ૧૦ જ્યો. મ. ના. શા. ૧૫૧૨૩-૩૦। યસ્માદુત્થાપયન્ત્યત્ર પ્રયોગં નાન્દિપાઠકાઃ।
 પૂર્વમેવ તુ રઙ્ગોઽસ્મિન્સ્તસ્માદુત્થાપનં^૧ સ્મૃતમ્ ॥ યસ્માન્ન લોકપાલાનાં
 પરિવૃત્ય ચતુર્દિશમ્। વન્દનાનિ પ્રકુર્વન્તિ તસ્માન્ન^૨ પરિવર્તનમ્ ॥ આશી-
 ર્વચનસંયુક્તા સ્તુતિર્યસ્માત્ પ્રયુજ્યતે। દેવદ્વિજનૃપાદીનાં તસ્મા-^૩ન્નાન્દીતિ
 સંજ્ઞિતા ॥ અત્ર શુષ્કાક્ષરૈરેવ હ્યવકૃષ્ટા ધ્રુવા યતઃ। તસ્મા-^૪ન્નચ્છુષ્કાવકૃષ્ટેયં
 જર્જરશ્લોકદર્શિકા ॥ યસ્માદભિનયસ્ત્વત્ર પ્રથમં હ્યવતાર્યતે।^૫ રઙ્ગદ્વારમતો
 જ્ઞેયં વાગઙ્ગામિનયાત્મકમ્ ॥ શૃંગારસ્ય પ્રચરણાચારી^૬ સંપરિકીર્તિતા।
 રૌદ્રપ્રચરણાચાપિ^૭ મહાચારીતિ કીર્તિતા। વિદૂષકઃ સૂત્રધારસ્તથા વૈ પરિ-
 પાર્શ્વિકઃ। યત્ર કુર્વન્તિ સંજલ્પં તત્રાપિ ત્રિગતં^૮ મતમ્ ॥ ઉપદેષેણ કાવ્યસ્ય
 હેતુયુક્તિવ્યુપક્રિયા। સિદ્ધેનામન્ત્રણા યા તુ વિજ્ઞેયા સા પ્રરોચના^૯ ॥
 ૧૧ જ્યો. મ. ના. શા. ૧૫૧૧૩। વર્ધમાનમથાપીહ તાળ્ડવં યત્ર યુજ્યતે ॥

અકાંડતાંડવ^{૧૨} રસભંગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે. આ કારણથી બીજો વિસ્તાર તથા દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાંદી^{૧૩} અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આરંભે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાંદીના મંગલશ્લોક બોલતો. તે વખતે તેના બે પારિપાર્શ્વિક પ્રત્યેક ચરણને અંતે મસ્તક નમાવતા અને ‘આય’ ! તથાસ્તુ’ એવો અસ્તુવાદ^{૧૪} કર્યા જતા. નાંદી બોલાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિપાર્શ્વિક સાથે ચાલ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાંદીનો પડછાયો ઈસવી સન પૂર્વે બીજા શતકથી ઈસવી સનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યારપછી તે તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મંગલશ્લોકને નાંદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનું પ્રેરણના અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનું સવિસ્તર નિરૂપણ ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ના પાંચમા અધ્યાયમાં છે. એ નાટ્યશાસ્ત્રની રચના ઈસવી ત્રીજીથી ચોથા

૧૨ નકામો વિસ્તાર. ૧૩ નાન્દીના ઉદાહરણ માટે જૂઓ મ. ના. શા. ૧૫૧૯-૧૦૨. સૂત્રધાર: પઠત્ તત્ર મધ્યમં સ્વરમાશ્રિતઃ । નાન્દીં પદૈર્દ્વાદશમિરષ્ટમિર્વાપ્યલંકૃતામ્ ॥ નમોસ્તુ સર્વદેવેભ્યો દ્વિજાતિભ્યઃ શુભં તથા । જિતં સોમેન વૈરાજ્ઞાઃ શિવં ગોબ્રાહ્મણાય ચ ॥ બ્રહ્મોત્તરં તથૈવાસ્તુ હતા બ્રહ્મદ્વિષસ્તથા । પ્રજાસ્તિવમાં મહારાજઃ પૃથિવીં ચ સસાગરામ્ ॥ રાષ્ટ્રં પ્રવર્ધતાં ચૈવ રઙ્ગે સ્યોના સમૃદ્ધયતુ । પ્રેક્ષાકર્તુર્મહાન્ ધર્મો ભવતુ બ્રહ્મ-ભાવિતઃ ॥ કાવ્યકર્તુર્યશશ્ચાસ્તુ ધર્મશ્ચાપિ પ્રવર્ધતામ્ । હજયયા ચાનયા નિત્યં પ્રીયન્તાં દેવતા ઇતિ ॥ નાન્દીપદાન્તરેષ્વેષુ હ્યેવમાર્યેતિ નિત્યશઃ । વન્દેતાં સમ્યગુક્તામિર્વામ્ભિદ્વા પારિપાર્શ્વિકૌ ॥ એવં નાન્દી વિધાતવ્યા ।
૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ.

શતક સુધીના ગાળામાં મુકાય છે. તેના પહેલાં ભાસ કવિના આવિમારક નાટકમાં પ્રાચીનતર નાટ્યશાસ્ત્રનો નિર્દેશ^{૧૫} છે. એ જો ઉપલબ્ધ હોત, તો પૂર્વરંગના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડત. નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ નાટ્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે ખેડાયલું હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટક-સાહિત્ય ભણી વળિયે. અલબત્ત, એ સાહિત્ય અત્યારે તો નષ્ટ જ છે. પરંતુ શુભ સંજોગે તેમાંના એક નાટકનું નામ થોડા વખત ઉપર જાણવામાં આવ્યું છે. એ પ્રાચીનતર પ્રયોગબંધ તે સુબંધુ-કૃત વાસવદત્તાનાટ્યધારા છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની અમિનવમારતી ટીકામાં નાટ્યાયિતનું^{૧૬} લક્ષણ સમજાવતાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રસંગે વિદ્વાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવતા બિન્દુસારનું નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધારામાંથી ટૂંકું અવતરણ પણ તે આપે છે.^{૧૭}

૧૫ જૂઓ. અવિ. । અત્થિ x x ગટ્રસત્થં ।

૧૬ જૂઓ. મ. ના. શા. 122186 । ૧૭ જૂઓ. વિવિધજ્ઞાન-વિસ્તાર । ૧૯૨૩, ઓગસ્ટ । પૃ. ૩૬૫ । x યાવદિતિ સ્વપ્ને (મૂળ પાઠ સ્વપ્ન) સ્વપ્નાંતરં તત્રાપ્યન્યત્ સ્વપ્નાંતરમિતિ (મૂળપાઠ મિત્યાદિ) ન્યાયેન વા ભવતિ (મૂળપાઠ ભવતુ) એકસ્વપ્નાયિતવૃત્ત્યા વા, સર્વથા તત્રાધ્યાયિતમ્ । તત્રાસ્ય બહુતરવ્યાપિનો બહુગર્ભ (મૂળપાઠ ગર્ભઃ) સ્વપ્નાયિતતુલ્યસ્ય નાટ્યાયિતસ્યોદાહરણં મહાકવિસુબન્ધુનિવદ્ધો (મૂળપાઠ નિવન્ધો) વાસવદત્તા-નાટ્યધારાદયઃ સમસ્ત એવ પ્રયોગબન્ધઃ (મૂળપાઠ પ્રયોગઃ) । તત્ર હિ બિન્દુસારઃ પ્રયોજ્યવસ્તુકે ઉદયનચરિતે સામાજિકીકૃતોઽસાવપ્યુદયનો વાસવદત્તાચેષ્ટિતે । ણ્ણ ચાર્થસ્તસ્મિન્ (મૂળપાઠ ચાર્થઃ સ્વસ્મિન્) સૂચ્ય (મૂળપાઠ સૂત્ર) રૂપેણ (મૂળપાઠ રૂપકે) દ્વે સુજ્ઞાતો (મૂળપાઠ સુજ્ઞાનો)

આઠમા શતકનો દંડી કવિ દશકુમારચરિતની સ્વકૃત^{૧૮} પૂર્વપીઠિકામાં એ નાટકને વત્સરાળાટકધારા એવા નામે સ્મરે છે. ઉક્ત નાટક મહાકવિ ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણથી પ્રાચીન હોવું જોઈએ, એમ માંડે માનવું છે. એમાં હર્ષરક્ષિત નામે જે પાત્ર છે, તે પ્રતિજ્ઞામાં દૂંકા હંસક નામથી નિર્દિષ્ટ છે.^{૧૯} મુલભૂત હર્ષરક્ષિત દૂંકાવાઈ વિકાર પામી હંસકરૂપ ધારણ કરે છે, તે કહી આપે છે કે સુખંધુ ભાસથી સારી પેઠે જૂનો હતો. કવિ દંડી કહે છે કે એ સુખંધુને બિંદુસારે એક વાર કેદમાં નાંખ્યો હતો તે પ્રસંગે ઉક્ત નાટકધારા રચી તે બંદીખાનામાંથી નીકળ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેણે બિંદુ-

ભવતિ । एकस्तु प्रदेश उदाह्रियते । तत्र ह्युदयने सामाजिकीकृतं वेत्रधर (भूणपाठ सूत्रधार) प्रयोगः ‘ तव सुचरितैरेष जयति ’ इति । तत उदयनः ‘ कुतो मम सुचरितानि ’ इति सास्त्रं विलपति । ‘ एह्यम्ब किं (भूणपाठx) कटकपिङ्गलपालकैस्तैर्मुक्तो (भूणपाठ० भक्तो) ऽहमप्युदयनः सुतलालनीयः । यौगन्धरायण ममानय राजपुत्रीं हा हर्षरक्षित गतस्त्वमसि कस्तावत् (भूणपाठ प्रभावः) ॥ ’ इति तत्रैव बिन्दुसारः सामाजिकीकृतः परमार्थतामभिमन्यमानः प्रतीहार (भूणपाठ० मानो प्रतिहारि) वाक्यं प्रत्यात्मगतमिदं मनुते । આમાં મૂળ પ્રતના અશુદ્ધ પાઠ સુધારી કલ્પિત પાઠ મેં યોજ્યા છે.

૧૮ અવન્તિસુન્દરીકથા. મહાકવિ દંડીની આ કૃતિ દુર્વાચ્ય અવસ્થામાં મદ્રાસ તરફ હાલ મળી આવી છે. એ જ દશકુમારચરિતની કવિકૃત અસલ પૂર્વપીઠિકા છે. એના ઉપરથી દક્ષિણના કોઇ પંચશિખ ઉપનામધારી કવિએ આનન્દ મુદ્રાથી પદ્યાત્મક અવન્તિસુન્દરીકથાસાર લખેલો, તે પણ મળી આવ્યો છે. આ બે સાથે સરખાવતાં, છાપેલા દશકુમારચરિતમાં આપેલી પૂર્વપીઠિકા દંડીની નહિ પણ કોઇ બીજાની રચેલી છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૯ જૂઓ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અથવા પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા અંક ૧, વર્ણવિકાર બાબત જૂઓ હૈ. વ્યા. ૮૧૧૨૬। વક્રાદાવતઃ । અને હૈ. વ્યા. ૮૧૧ । ૨૬૦ ॥ શ્લોકોઃ સઃ :

સારનો પ્રેમ સંપાદન કરી તેને સામે પોતાનો બંદીવાન બનાવ્યો.^{૨૦} આ રાજા તે મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી બિંદુસાર અભિવ્રધાત હોવો જોઈએ. એના સિવાય બીજો કોઈ બિંદુસાર ભરતખંડના ઇતિહાસમાં જણાતો નથી.

ઈસવી ચોથા સૈકાના અરસામાં સંસ્કૃતિના અંગ તરીકે નાટકની કેવી ખ્યાતિ હતી, તેની માહિતી વાત્સ્યાયન મુનિનું કામસૂત્ર પૂરી પાડે છે. નાગરિક પદ્ધતિની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરતાં જે ચોસઠ કલા ગણાવી છે, તેમાં નાટકના અને આખ્યાનના દર્શનનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.^{૨૧} ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર પણ ગ્રામ્યધર્મ એટલે ગ્રામ્યતા દ્વરે કરનાર તરીકે નાટકના પ્રચારનો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૨૨}

નાટકનું મૂળ પુરાણો આખ્યાન છે. રામાયણ અને ભારતમાંથી વસ્તુ લેઈ કવિઓ નાટક રચતા અને નટો તે ભજવતા. નટમંડળી પોતે પણ કોઈ આખ્યાન પસંદ કરી ભજવી બતાવતી હતી. કામસૂત્રમાં આખ્યાનના દર્શનનો જે ઉલ્લેખ છે, તે આવા પ્રયોગને લક્ષિત કરે છે. આ નટકૃત આખ્યાનનો પ્રયોગ તે કવિકૃત નાટ્યનું પૂર્વરૂપ છે. આવા બે ખેલનું વર્ણન હરિવંશ (વિષ્ણુપર્વ) માંના ત્રાણુમા અધ્યાયમાં આપેલું છે. બંને ખેલનાં આખ્યાન રામાયણમાંથી લીધાં છે. વજ્રનાભ નામે અસુર બ્રહ્મદેવનાં વરદાન પામી મહા બળવાન થઈ પડ્યો હતો. તેને શાસન કરવા પ્રહુમ્ન સાંબ મહ વગેરે યાદવો નટના વેષમાં વજ્રપુર ગયે છે. તેઓ શહેર બહાર

૨૦ જૂઓ અવન્તિસુન્દરીકથાના આરંભનો નીચેનો શ્લોક ઉપલબ્ધ હાથપ્રતમાં છેલા પાંચેક અક્ષર ખૂટે છે, તે મેં ભમેરી ખંડિત શ્લોક પૂરો કર્યો છે. સુવન્ધુઃ કિલ નિષ્ક્રાન્તો બિન્દુસારસ્ય બન્ધનાત્ । તસ્યૈવ હૃદયં તદ્ધ્વા વત્સરાણ્ણાટયયધારયા ॥ અહીં વાસવદત્તાનાટ્યધારા બોલનો ચરણમાં સમાસ થતો ન હોવાથી નાચકના ઉપનામવાળું વત્સરાણ્ણાટ્યધારયા પદ વાપર્યું જણાય છે. ૨૧ જૂઓ કામસૂત્ર । ૩ । નાટકાખ્યાનદર્શનમ્ । ૨૨ જૂઓ મ. ના. શા. । ૧।૧। ગ્રામ્યધર્મે પ્રવૃત્તે તુ...લોકે x x x દુઃખિતે ॥

પરામાં રામજન્મનું આખ્યાન ભજવી બતાવે છે. એમાં ગણિકા દ્વારા ઋષ્યશૃંગના પ્રલોભનથી માંડીને રામચંદ્રજીના જન્મ પર્યંત વૃત્તાંત સમાવ્યો હતો. એના સર્વે પ્રસ્તાવ યાદવોએ આબેહૂબ ભજવી બતાવ્યા. ૨૩ એમના ઉચ્ચાર બહુ સંસ્કારી હતા અને અભિનય ઉત્તમ પ્રકારના હતા. ૨૩ એ પ્રયોગથી કાન નેત્ર અને હૃદય એક કાળે તૃપ્ત થઈ અસુરો વિસ્મયમાં ખૂડી ગયા. ૨૩ નટોની ખ્યાતિ વજ્જનાભને કાને પહોંચી. અસુરરાજે તેમને આદરપૂર્વક નગરમાં તેડાવ્યા. તેના સમક્ષ યાદવોએ રમ્માભિસારનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. પ્રથમ ચાર પ્રકારનાં વાદિત્ર સાથે પુરુષોએ ૨૪ છલિત કિંવા છલિતક નામે નાટ્ય યોજ્યું; અને સ્ત્રીઓએ રામાયણમાંનું ગડ્ગાવતરણ ૨૫ ગાંધાર ગ્રામે લય અને તાલ સમેત ગાયું. પછી નાંદી તથા રંગાવતરણ ૨૬ કિંવા રંગદાર યથાવિધિ કરી રહી પ્રસ્તુત રમ્માભિસારનો ખેલ ભજવી બતાવ્યો. ૨૭ પૌલસ્ત્ય કુબેરના પુત્ર નલદૂબર ઉપર

૨૩ જૂઓ હરિવંશ ૧૬૩૧૦૧ સંસ્કારાભિનયૌ તૈષાં પ્રસ્તાવાનાં ચ ધારણમ્ । દૃષ્ટ્વા સર્વે પ્રવેશં ચ દાનવા વિસ્મયં ગતાઃ ॥ ૨૪ હરિવંશ ૧૬૩૧૨૩માં છલિક્ય પાઠ છે. પરંતુ ભોજદેવના સરસ્વતીકળાભરણમાં પ્રેક્ષણના છ પ્રકાર ગણાવ્યા છે ત્યાં છલિત છે:—જૂઓ સ. કં. ૧૨૧ ૧૫૮-૧૫૯ । ચદાઙ્ગિકૈકનિર્વર્ત્યમુજ્જિતં વાચિકાદિભિઃ । નર્તકૈરભિનીયેત પ્રેક્ષણાક્ષેડિકાદિ તત્ ॥ તલ્લાસ્યં તાળડવં ચૈવ છલિતં શમ્પયા સહ । હર્લાસકં ચ રાસં ચ ષટ્પ્રકારં પ્રચક્ષતે ॥ મહાકવિ કાલિદાસના મારલિકાગ્નિમિત્ર ૧૧ માં પણ છલિત પાઠ છે. આથી મેં તે પાઠ અહીં કહ્યો છે. ૨૫ જૂઓ રામા. ૧૧ ૨૬ જૂઓ હ. વં. ૧૬૩૧૨૭ નાન્દ્યન્તે ચ તતઃ શ્લોકં રજ્ઞાવતરણાશ્રિતમ્ । રૌક્મિણેયસ્તદોવાચ સમ્યક્સ્વરલયાન્વિતમ્ ॥ છેપેલી પ્રતમાં ગડ્ગાવતરણાશ્રિતમ્ અને સમ્યક્ સ્વવિનયાન્વિતમ્ પાઠ છે; તે બ્રહ્મ છે. પહેલો ફેરફાર પૂર્વગત શ્લોક ૨૪ ઉપરથી કોઈએ ગેરસમજથી કર્યો હોય એમ લાગે છે. ૨૭ કુબેર અને રાવણ બ્રાહ્મણી અને રાક્ષસીના ચેટથી થયેલાં પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર હતા.

મોહ પામેલી રંભા તેને મળવા જતી હતી. તેના ઉપર માર્ગમાં ૨૮ પૌલસ્ત્ય રાવણે અળાત્કાર કર્યો. તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ અલકાપતિના પુત્રે લંકાપતિને શાપ દીધો, એ કથા સર્વના જાણવામાં હશે. ઉક્ત નક્ષામાં પ્રધુમ્ને નલકૂબરનો, સાંખે તેના વિદૂષક મિત્રનો, શરે રાવણનો અને મનોવતીએ રંભાનો વેષ લીધો હતો.

ઉપરના આખ્યાનદર્શનમાં અનેક બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાંદી ઉપરાંત રંગાવતરણ કિંવા રંગદ્વાર નામનું પૂર્વરંગનું અંગ પણ પ્રયુક્ત કહ્યું છે. પૂર્વરંગના પહેલાં નૃત્ય અને ગીતનું પણ વિધાન છે. સંગીતના જલસાની સંજ્ઞા પ્રેક્ષા, તે નાટકના પ્રયોગની પણ સંજ્ઞા છે. નૃત્ત ગીત અને વાદ્ય તૌર્યત્રિક કહેવાય છે તેનું મૂળ જે ૨૯તૂર્ય શબ્દ, તે નટના પર્યાય તરીકે વાપરેલો છે; પ્રકરણ બોલ નાટકનો અર્થ બતાવે છે; અને નટની ક્રિયાનો નિર્દેશ સર્વત્ર નર્તન બોલથીજ કરેલો છે. ૩૦ એ અધૂં સંગીત અને નાટકનો અતિ નિકટનો સંબંધ તે સમયમાં જીવતો જાગતો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વર્ણવેલા બે પ્રયોગો પૈકી એકેમાં પ્રસ્તાવના છે નહિ. નાટક એક જ પ્રવેશનું છે. ૩૧ એટલે કરીને બહુ પ્રવેશવાળા નાટકમાં તેમનો ક્રમ જણાવવાને જરૂરની જે અઢ્ઠ સંજ્ઞા, તે ઉદ્ભવ જ પામી નથી. રમ્ભામિસારમાં કૈલાસ પર્વતનો દેખાવ પૂરો પાડ્યો છે, ૩૨ તે ઉપરથી આહાર્ય અભિનય સારો ખેડાયેલો જણાય છે. વાચિક અભિનયના અંગે નટોની વાણીના સંસ્કારનાં ખાસ વખાણ છે. ૩૩ તે સૂચવે છે કે—જેટલે દરજ્જે યજ્ઞમાં મ્લેચ્છિત એટલે બ્રષ્ટ વાણી નિષિદ્ધ હતી અને શુદ્ધ સંસ્કારી વાણીનો જ આદર થતો હતો, એટલે દરજ્જે આ આખ્યાનદર્શનના પ્રદર્શનમાં પણ વાણીનો

૨૮ જૂઓ. હ. વં. ૧૯૨૬૦ ૨૯ જૂઓ. હ. વં. ૧૯૩૩૧

૩૦ જૂઓ. હ. વં. ૧૯૩૬૨૮ ૩૧ જૂઓ ટિપ્પણી ૨૩ માં ઊતારેલો શ્લોક.

૩૨ જૂઓ. હ. વં. ૧૯૩૧૨૧ ૩૩ જૂઓ ટિપ્પણી ૨૩ માં ઊતારેલો શ્લોક.

સંસ્કાર આવશ્યક ગણાતો હતો; આખ્યાનો જે સંસ્કારી વાણીમાં રચાતાં હતાં તે જ સંસ્કારી વાણીમાં આખ્યાનના પ્રયોગ પણ થતા હતા. બીજા શબ્દમાં કહિયે, તો એ અતિ પ્રાચીન પ્રયોગબંધની ભાષા પુરાણું સંસ્કૃત હતી.

અમજ આખ્યાનશ્રવણ સાથેનો આખ્યાનદર્શનને આત્યંતિક સંબંધ છે. લાંબા સત્રના દૈનિક કર્મજળમાંથી છૂટા થયેલા ઋષિયો કર્ણપિય આખ્યાનો સાંભળીને વિનોદ અને વિશ્રાંતિ મેળવતા. શ્રુતિકાળ પછીના આ આખ્યાનકાળનો આરંભ ઈસવી સન પૂર્વે દશમા સૈકાના ચારકે ભગવાનના પૂર્વે થયો જણાય છે. શાથી જે નિરુક્તમાં સ્વમંતક મણિની ચોરી વિશેનું એક ચરણ મળી આવે છે.^{૩૪} આખ્યાનના શ્રવણમાંથી આખ્યાનના દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટ્યો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. સોદરસંબંધને લીધે તેની પદરચના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસનાં નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ પુરાણ શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉપેન્દ્રવજ્રા વસંતતિલકા શિખરિણી ને સ્વધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યા, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિષમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે છ શતકનો ટેવી નવતર પદરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઈસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમાં કહ્યું છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે.^{૩૫} નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટક સાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

૩૪ જુઓ. નિરુક્ત ૧૨૨૧ અકૂરો દદતે મણિમ્ ।

૩૫ જુઓ. પા. વ્યા. ૧૪ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્રુનટસૂત્રયોઃ । અને કર્મન્દકૃશાશ્વાદિનિઃ ।

માંડ માંડ એક પગલું માંડતું આ બાળક અનેક પગલાં માંડતું થયું. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને વહાલી સંસ્કૃત વાણી જે બોલતું હતું, તેણે બે સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી બુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોકોપકારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. ૪ સૈકાનું અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બહલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ છવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ્ય લંબાવનારી કોઈ જડી બુદ્ધી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમનાં તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પટંતરે સમન્નવવા આપણી ભાષાના દષ્ટાંત લેઉં છું. ઈસવી ત્રેસમા સૈકાની એ પહેલાં ગુજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન^{૩૬} સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને કાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો ચૌદમા પંદરમા સૈકાનું સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ? એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમન્નતી બંધ પડી અદશ્ય થઈ, એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદશ્ય થયું. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ઝિગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ, હવે તેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ વિચારિયે. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસ-પ્રસ્થાન ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પહેલવહેલું દષ્ટિગોચર થાય છે.^{૩૭} એ સોળેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની

ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિ-પ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ માફ માનવું છે. સાત્ત્વતી કૈશિકી આરભટ્ટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્ત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્ત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારતકાળના સાત્ત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ બહુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્ત્વતોને બહાલાં પરાક્રમેની વૃત્તિ, તે સાત્ત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે કથકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને બહાલા ભોગવિલાસની વૃત્તિ, તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આ જ પ્રમાણે ત્રણ પ્રસ્થાનની વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઈએ છીએ. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટ્ટી, તેનું નિર્વચન રમણ આરમ્મ સંરમ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટ્ટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે.^{૩૮} પ્રસ્તુત ત્રણ વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. રામાયણ રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભારતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાન-દર્શનની પ્રવૃત્તિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરાદેવી નટના મુખમાં વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રબોધ ઉપરાંત ભૂમિકા દ્વારા અને ભાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્કારનાં વરદાન દેવી નટ કિંવા

૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે આરમ્મહ નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટ્ટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જૂઓ રાજપ્રશ્નીય.

ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન વૃત્તિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના શૃંગાર તથા હાસનું આસ્વાદન જૂના પ્રસ્થાનની કૈશિકી વૃત્તિમાં, વીર તથા અહ્મુતનું સાત્વતીમાં અને રૌદ્ર ખીલત્સ તથા કરુણનું આરભટીમાં થતું હતું. સૂત જ્યારે મુખ-પાઠથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાનકથનમાં શ્રવણસુખ જ મળતું: આખ્યાનદર્શનમાં નયનસુખનો લાભ પણ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનનું સ્વરૂપ દોઢ એ હજાર વર્ષ ઉપર કેવું બૂલી જવાયું હતું, તેનો ખ્યાલ આપવા ઉદ્ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાંથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાંત અહીં ઊતારું છું. કહે છે કે દેવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષ્ણુ ભગવાન શેષ નાગ ઉપર પોટયા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટ્યા. તેઓએ ગડદાપાટુ મારી કંઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેજ્યા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમાં ઊતર્યા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ વડે તેમણે અને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભારતી એટલે વાણીમાંથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતાં જણાવે છે, કે યુદ્ધમાં ભગવાને ભાર દઈ પગલાં માંજ્યાં તેમાંથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સામર્થ્યથી જેએલા શાર્ગ્ધ્ર ધનુષના વેગબળ-માંથી સાત્વતી વૃત્તિ નીકળી આવી. લડતાં દાવના સંરંભમાંથી આરભટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. અને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાંધી તેમાંથી કૈશિકી વૃત્તિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનું નવું જ નિર્વચન આપે છે. એને મધુ કૈટભના વધ સાથે કરો એ સંબંધ નથી. ભરત

એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. બધી એ ચમત્કારક હકીકત કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી બીજી સહસ્ત્રીમાં છેક વીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનું છે.

૪૦ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળાભરેલી છે. ભારતીનાં પ્રરોચના, આમુખ, વીથી અને પ્રહસન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યાં છે. વાસ્તવિક રીતે પ્રરોચના નાટ્યશાસ્ત્રે લંબાણથી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તે નાટકની પ્રસ્તાવનાનું બીજું નામ છે. વીથી અને પ્રહસન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલાં ૪૧ દશ રૂપકમાંનાં એ રૂપક છે. વૃત્તિઓમાં રસની જોડે ચણી કરી છે, તેમાં પણ ગૂંચવાડો છે. સંસ્કૃત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લઈએ તો તો, આડે રસનું નિરૂપણ સંસ્કૃતમાં કરેલું નાટકોમાં મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાંધવાની અગત્ય રહેતી નથી. છતાં નાટ્યશાસ્ત્રમાં અધ્યાયને અંતે એમ દરાવ્યું છે, કે બીભત્સ અને ક્રુરણનું નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમાં કરવું! પછી સાત્ત્વતી વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં વીર અહભુત અને રૌદ્રનો સમાવેશ કરી પાછળથી વીર અને અહભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રસ કહ્યા છે. તે પછી કૈશિકીનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં એમાં શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે ક્રુરણની પણ ઊમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટ્ટી વૃત્તિ, તેમાં રૌદ્રને ભયાનક સાથે ગોઠવી દીધો છે.

આખ્યાનકાળમાં નાટકની સરિતાનું મૂળ તમે જોશો. સાહિત્યની એ ગંગોતરીના તટે ઊભા રહી ઊંચે દષ્ટિ કરશો, તો ૪૨ રામાયણ

૪૦ જૂઓ મ. ના. શા. ૧૨૦ ૪૧ જૂઓ મ. ના. શા. ૧૧૮

૪૨ જૂઓ Annals of the Bhandarkar Institute V. 1, મૂલ-રામાયણ વિશેનો S. N. Tadpatrikar નો લેખ.

ભારત અને પુરાણની મૌલિક કથાઓનાં અસંખ્ય શિખરો સરસાધમાં માથું ઊંચકતાં જોશે; અને દષ્ટિ વધારે ઊંચી ચડાવશે, તો આકાશને વીંધતાં શ્રુતિનાં શિખરો નજરે તરશે. નૃત્ત ગીત અને વાદનું આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઋગ્વેદમાં ઉષા દેવીનાં સૂક્તોમાં નૃત્તનું અનેકવાર સૂચન છે. શ્રુતિ ગીતનું ખીજ ગાયત્રીરૂપે આદિ વેદમાં અંકુરિત થઈ સામવેદમાં ફાલે છે. ઉપનિષદમાં વીણાના તાર મણુજણે છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમાં ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાન-કાળમાં નાટ્ય કિંવા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૪૩ ઉક્ત સંગીત અને નાટ્યને ઉપકારક રાખી નાટક વિકાસ પામે છે; અને સમસ્ત કાવ્યસાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન લે છે. ૪૪ તે એક અંકથી વધી વધીને ભાસના સમયમાં દશ અંક પર્યંત વિસ્તરે છે.

ભાસ અને કાલિદાસનો સમય, તે નાટકના પરમ ઉત્કર્ષનો સમય. ત્યારપછી એકના અઠ્ઠાવીસ ભેદ થાય છે. દશ રૂપક અને અઠાર ઉપરૂપક ૪૫ એમાંનાં ભાણુ, શ્રીગદિત, ભાણિકા, પ્રસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય, એ છ તો નૃત્યના ભેદ છે. ૪૬ વિદ્યાસિકા પણ લાસ્યના જલસા રૂપ જ છે. ૪૭ નાટ્યરાસકમાં પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય જણાય છે. ૪૮ આ સાહિત્યનો મોટો ભાગ નામથી જ જાણીતો છે.

૪૩ મ. ના. શા. ૧૪૧૧-૧૨૧ માં નાટ્યં દૃષ્ટમ્ અને તાણ્ડવં સ્મૃતમ્ । એવો સૂચક ભેદ કયો છે. ૪૪ જૂઓ. કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્ । ૪૫ જૂઓ. સાહિત્યદર્પણ ૧૬। ૪૬ જૂઓ. દશરૂપક ૧૧। ૮૧ ઉપરની ટીકામાં આપેલો નીચેનો શ્લોક: ડોમ્બી શ્રીગદિતં માણો માણીપ્રસ્થાન-રાસકા: । કાવ્યં ચ સપ્ત નૃત્યસ્ય ભેદા: સ્યુસ્તેઽપિ માણવત્ ॥ ૪૭ જૂઓ. સા. દ. ૧૬। ૩૦૧। ૩૦૨। ૪૮ જૂઓ. સા. દ. ૧૬। ૭૭-૭૧।

નાટકના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારતાં સહજ ધ્યાનમાં આવશે, કે તેની ઉત્પત્તિ અહીં જ થઈ છે. જે વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ગ્રીક પ્રજાનાં નાટકો ઉપરથી આપણા પૂર્વજો નાટક રચતાં શીખ્યા, તેઓ ભૂલ કરે છે. ગ્રીક નાટક બહેલામાં બહેલું ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમા શતકની આસપાસ રચાયું. ભારતીય નાટક તો તે પહેલાં ચારેક શતક આગમચથી રચાતું આવ્યું હતું. ગ્રીક નાટકમાં પ્રસ્તાવના નથી, નાન્દી નથી, રંગદ્વાર નથી, છલિક જેવા કોઈ નૃત્તના પ્રયોગથી તેનો આરંભ થતો નથી, અને તે એકાંકી મંત્રી અનેકાંક થવા પામ્યું નથી. સંગીતિ (Chorus) રૂપી શ્રવ્ય અર્થોપદેષક દ્વારા તે આખ્યાનશ્રવણ સાથે સંકળાયલું છે. ભારતીય નાટક આખ્યાનદર્શન સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એના અર્થોપદેષકો દશ્ય છે. તે સૌ પોકારીને કહે છે કે તેની ઉત્પત્તિ સ્થાનિક એટલે સ્વતંત્ર છે.

મનુષ્યની રુચિ પવનની દિશાની પેઠે બદલાતી રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં શ્રવણભોગ્ય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને વખત જતાં રામાયણ આદિ વિશાળ સંહિતામાં અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યું. વચ-ગાળામાં પ્રયોગભોગ્ય સાહિત્ય પ્રચારમાં આવ્યું. ઋષિઓના યજ્ઞ-વાટમાં,^{૪૯} બૌદ્ધોની સલાપ્રિતી ગુફાઓમાં,^{૫૦} જૈનોનાં મથુરા પાસેનાં લયનોમાં^{૫૧} અને સમસ્ત ભરતખંડમાં^{૫૨} નાગરિકોની ગૃહ નાટકશાળાઓમાં નાટક વિશ્રામના ઉપદેશના અને વિનોદના સાધન રૂપે પસરી રહ્યું, પમરી રહ્યું. વર્તમાનકાળ વાચનભોગ્ય સાહિત્યનો

^{૪૯} જૂઓ દ. વં. માંની પૂર્વે આપેલી નોંધ. ^{૫૦} જૂઓ અજંટા અને જોગીમારનું ચિત્રકામ.

^{૫૧} જૂઓ લયન શોલિકા ગણિકા દદાનો લેખ, મુનિ જિનવિજયજીકૃત પ્રાચીનલેખસંગ્રહ ૧૧। ^{૫૨} જૂઓ કામસૂત્ર ૧૩।

છે. એનું વિશિષ્ટ રૂપ જે પૃથ્થ નવલકથા, તે બીજા બધા સાહિત્યને ગૂંચળાવી નાંખવાનું કરે છે. વાચનમાળામાં નવલકથા, પુસ્તકમાળામાં નવલકથા, ત્રૈમાસિક-માસિક પાક્ષિક-સાપ્તાહિક પત્રમાં નવલકથા અને દૈનિક પત્રમાં પણ નવલકથા નવલકથા જ થઈ રહી છે. એની સામે ટક્કર લે છે તો માત્ર નાટક જ લે છે. એની રેલમાં તે જ એક પગભર ટકી રહ્યું છે. એને પોષવા, એનો ઉત્કર્ષ કરવા, એનો વિજય સાધવા કેવિ નાનાવિધ રમણીય નાટક રચે; નટો ઉત્તમ રીતે તે ભજવે; અને પ્રેક્ષકો કેવિની પ્રતિભા નાણી બાણો, નટની કળા માણી બાણો !

[છપાયું: બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૨૪]

સ્વપ્નવાસવદત્ત ઉપર નવો પ્રકાશ

ભાસના આ ઉત્તમ નાટકનો અનુવાદ મેં દસબાર વરસ ઉપર પ્રગટ કર્યો હતો, ત્યારે એના ઉપોદ્ધાતમાં દક્ષિણના પરમ વિદ્વાન શોધક ત. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રકાશમાં આણેલાં એ અને બીજાં બાર નાટકના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન મેં સંક્ષેપમાં ચર્ચ્યો હતો. એ લેખમાં આપેલાં પ્રમાણ મોટે ભાગે આનુમાનિક હતાં. જે જૂજ શાબ્દ પ્રમાણ રજુ કર્યા હતાં તે મારા મંતવ્યનાં પોષક તો હતાં, પણ શંકાશીલની શંકા ટાળી સંપૂર્ણપણે એ મંતવ્યનાં પ્રતિપાદક ન હતાં. તે ત્રુટિ અલંકારશાસ્ત્રના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનાં કેટલાંક વચનની સહાયતાથી અને તો હું દૂર કરવા ઇચ્છું છું. એ વચન પ્રથમતઃ સ્વપ્નવાસવદત્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે આ લેખમાં હું એ નાટકની વાચનાનો અને એના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન જ સ્પર્શવા ધારું છું.

કેટલાક વિવેચકનું એવું સમજવું છે કે મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્તની વાચના મૌલિક વાચના નથી. આ સમજ કોઈ કોઈ સ્થળે એ વાચના ત્રુટિત અને અનેક સ્થળે દૂષિત હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. જે હાથપ્રત ઉપરથી સ્વપ્નવાસવદત્ત છપાયું છે તે મલયાલમ લિપિમાં સ્થાનિક મંદિરના ખેલાડી માટે લખાયેલી જણાય છે. કદાચિત તે એ અર્ધો અક્ષર જાણનારા ખેલાડીના હાથની પરંપરાએ ઊતરી આવેલી પણ હોય. લેખકની વધતી ઓછી કુશળતાના પરિણામે એક જ પુસ્તકની હાથપ્રતોમાં કેવો તફાવત પડી જાય છે, તે પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધકોનું અનુભૂત્યું નથી. આવાં કારણથી ઉક્ત મલયાલમ વાચનામાં પણ ત્રુટિઓ અને અશુદ્ધિઓ આવી ગયેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મારા અનુવાદની ટિપ્પણીમાં ઘણા ખરા અશુદ્ધ પાઠની મેં નોંધ લીધી છે, અને તે પાઠ આંતર પ્રમાણ

તથા ઔચિત્ય ઉપર નજર રાખી સંસ્કારી લીધા છે. મુદ્રિત વાચનાની એ પરંપરાપ્રાપ્ત ખામીઓ તેના વાસ્તવિકપણાની આંદે આવતી નથી. નાટકના વસ્તુનું અખંડપણું જ વાચનાના અખંડ-પણાનું પ્રમાણ છે. અન્યત્ર ઉદાહૃત પ્રસંગથી જે વાચનાનું સળંગ-પણું સ્થાપિત થતું હોય, તે અખંડ કહેવાય. તેની સાંકળના અંકોડા કોઈ કોકાણે તૂટેલા કે કઢંગી રીતે જોડી દીધેલા જણાય, તો વાચના ખંડિત લેખાય. મુદ્રિત વાચના અંડિત નથી તે સત્ય પ્રકાશમાં આવેલાં અનેક અવતરણુ પ્રતિપાદન કરે છે. સ્વપ્રવાસવદત્તની મુદ્રિત વાચનામાં નીચેના પ્રસંગ સાંકળેલા જેવામાં આવે છે. (૧) નાટકના પહેલા અંકમાં વાસવદત્તા પદ્માવતીના હાથમાં સોંપાય છે. (૨) તે પછીના પ્રવેશકમાં અને બીજા અંકના આરંભમાં કંદુક-કીડાનો નિર્દેશ છે. (૩) અનંતર પદ્માવતી સાથે વત્સરાજના આર્થિક વિવાહનો પ્રસ્તાવ છે. (૪) ત્રીજા અંકમાં પાણિગ્રહણ નિર્દિષ્ટ છે. (૫) તે પછીના પ્રવેશકમાં વસંતકના મુખે મિષ્ટાન્ન-ભોજન આદિથી વરગડિયાંના સત્કારનું કથન છે. (૬) ચોથા અંકમાં પ્રમદવનવિહારને અંગે શેકાલિકાગુહ્ય પાસેની બેઠકમાં બહુપત્નીક વિવાહનો આદર્શ રજુ કર્યો છે. (૭) તે પછીના પ્રવેશકમાં વત્સ-રાજે વાસવદત્તાને વિશેષક ચીતરવાનું શીખવ્યું હતું તેવું જ વિશેષક પદ્માવતીના કપાળમાં ચીતરેલું જેઈ વાસવદત્તા સાંભરી આવ્યે રાગ સંતપ્ત થાય છે તેના, અને રાગને સંતપ્ત બનણી પદ્માવતી પણ અસ્વસ્થ બને છે તેના સમાચાર છે. (૮) પાંચમા અંકમાં સ્વપ્રત્ને અને સ્વપ્રત્ને અંતે વાસવદત્તાની ઝાંખીનો અવિસ્મરણીય પ્રસંગ છે. (૯) અહીં રસાંતરરૂપે આરુણિના પરાભવની વધામણીની અને દક્ષિણવત્સ ઉપર ચડાઈની સૂચના છે. (૧૦) તે પછીના વિષ્કંભકમાં આર્થિક વિવાહના ફળરૂપે દક્ષિણવત્સના વિજયનો ઉલ્લેખ છે. (૧૧) છઠ્ઠા અંકમાં વાસવદત્તાના સમાગમના શુભ શુકનરૂપ ઘોષવતીની પ્રાપ્તિ અને કાવ્યસંહાર અંગના નિરૂપણ વગર નાટકની

સમાપ્તિ વર્ણવી છે. આ રીતે છ અંક, એ પ્રવેશક અને એક વિષ્કંભકમાં નાટક વિભક્ત છે, તેમાં ઉપર કહેલા અગિયાર પ્રસંગ અનુસૂત્રિત છે. એમાંના એક સાત આઠ અને અગિયાર શારદા-તનયે ^૧ભાવપ્રકાશનમાં આપ્યા છે તે છે. આઠમે પ્રસંગ ભોજદેવના

૧ જર્નલ ઑફ ધ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ૧૯૨૪ના ઑક્ટો-બરના અંકમાં ત. ગણપતિશાસ્ત્રીએ શારદાતનયકૃત ભાવપ્રકાશનનો પ્રસ્તુત ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ તેમણે ઉક્ત પુસ્તકના આઠમા અધિકારમાંથી લીધો છે. અહીં તે હું જૂજ આવશ્યક ફેરફારથી ઊતારું છું.

પ્રશાન્તરસભૂયિષ્ઠં પ્રશાન્તં નામ નાટકમ્ ।

કૈશિકી વૃત્તિરત્ર સ્યાદિતિ *દ્રૌહિણિરબ્રવીત્ ॥

સ્વપ્રવાસવદત્તાહ્યમુદાહરણમત્ર તુ ।

ન્યાસો ન્યાસસમુદ્ભેદો વીજોક્તિર્વીજદર્શનમ્ ॥

અન્તોઽનુદ્દૃષ્ટસંહારઃ પ્રક્રાન્તે પચ્ચ સંધયઃ ।

આચ્છિદ્યભૂપાદ્ (?દાહ) વ્યસનાદ્ દેવી માગધિકાકરે ॥

ન્યસ્તા યતસ્તતો ન્યાસો સુખસંધિરયં ભવેત્ ।

ન્યાસસ્ય ચ સમુદ્ભેદઃ પ્રતીમુખમુદાહૃતમ્ ॥

પદ્માવત્યા મુખં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।

*દેવ્યા આવન્તિકાયા હિ સ્મૃત ભૂમિભુજા યથા ॥

ઉત્કણ્ઠિતેન સોદ્વેગં વીજોક્તિર્નામીકીર્તનમ્ ।

હા હા વાસવદત્તે ત્વં ક્વ યાસીત્યાદિ દૃશ્યતે ॥

સહાવસ્થિતયોરેકાં +પ્રાપ્યાન્યસ્યા ગવેષણમ્ ।

દર્શનસ્પર્શનાભાવૈરેતત્ સ્યાદ્ વીજદર્શનમ્ ॥

* દ્રૌહિણિ (પુ.) મુનિ નારદ, બ્રહ્મા (દ્રુહિણ) ના પુત્ર.

* જીવત્યાવન્તિકેત્યેતજ્ઞાતં અથવા આવન્તિકામિદગ્ધેતિ સ્મૃતં; બાંને સંભાવ્ય પાઠ.

+ 'રેકપ્રાપ્ત્યા' સંભાવ્ય પાઠ.

૨ શૃંગારપ્રકાશમાં અને ધ્વન્યાલોકલોચનમાં ઉપક્ષિપ્ત છે. લોચનકારે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની ૪ અભિનવભારતીમાં દ્વિતીય પ્રસંગનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ત્રીજા ચોથા પાંચમા અને નવમા પ્રસંગનું વંદ્યધર્મીય સર્વાનંદના ૫ અમરકોશટીકાસર્વસ્વમાં સૂચન છે, અવશિષ્ટ છઠ્ઠા પ્રસંગનો

ચિરપ્રસુત્તઃ કામો મે વીળયા પ્રતિબોધિતઃ ।

તાં તુ દેવીં ન પશ્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

કિં તે ભૂયઃ પ્રિયં કુર્યામિતિ વાગ્ યત્ર નોચ્યતે ।

અન્તોઽનુદિષ્ટસંહાર ઇત્યાહુર્ભરતાદયઃ ॥

૨ પૂર્વની ટિપ્પણમાં કહેલા માસિકમાં શાસ્ત્રીજીએ ભોળદેવકૃત શૃંગારપ્રકાશના બારમા પ્રકાશમાંથી ઊતારેલો પ્રસ્તુત ભાગ આ પ્રમાણે છે:—
સ્વપ્રવાસવદત્તે પદ્માવતીમસ્વસ્થાં દ્રષ્ટુ રાજા સમુદ્રગૃહકં ગતઃ । પદ્માવતીરહિતં
ચ તદવલોક્ય તસ્યા એવ શયને સુષ્વાપ । વાસવદત્તાં ચ સ્વપ્નેઽસ્વપ્રવદ્
દર્શ । સ્વપ્રાયમાનશ્ચ વાસવદત્તામાવભાષે । સ્વપ્રશબ્દેન ચેહ સ્વાપો વા
સ્વપ્રદર્શનં વા સ્વપ્રાયિતં વા વિવક્ષિતમ્ । અહીં પણ એક સ્થળે બ્રહ્ પાઠ
સંસ્કારી લીધો છે.

૩ ધ્વન્યાલોકના ત્રીજા ઉધોત ઉપરની ટીકામાં લોચનકારે સ્વપ્રવા-
સવદત્તના નિર્દેશપૂર્વક નીચેની ગાથા ઊતારી છે:—

સ્વશ્ચિતપદ્મકપાટં નયનદ્વારં સ્વહસ્ત(કલ્પિત સ્વરૂપ)તાલેન ।

ઉદ્ઘાટય સા પ્રવિશ હૃદયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

૪ બૂંચો અભિનવભારતીમાંનો નીચેનો ઊતારો:—

કચિત્ ક્રીડા યથા સ્વપ્રવાસવદત્તે ।

બૂંચો.—કચિદ્ ધર્મઃ કચિત્ ક્રીડા કચિદર્થઃ કચિચ્છમઃ ।

કચિદ્ હાસ્યં કચિદ્યુદ્ધં કચિત્ કામઃ કચિદ્વધઃ ॥

મ. ના. શા. ૧૧૭૪।

૫ બૂંચો પ્રસ્તુત ટીકામાંનું અવતરણ:—સ્વદેશમાત્મસાત્ કર્તુમુદયનસ્ય
પદ્માવતીપરિણયોઽર્થશૃંગારઃ સ્વપ્રવાસવદત્તે ।

એકદેશ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર રચેલા નાટ્યદર્પણમાં ગીતાર્યો છે. ઉક્ત પ્રસંગમાં આવેલો ૭શરચ્છશાસ્ત્ર પ્રતીકનો શ્લોક વામનની કાવ્યાલક્ષ્યસૂત્રવૃત્તિમાં આવેલો છે. આ રીતે અલંકારશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં ઉદાહૃત પ્રસંગ પૈકી એક એવો નથી કે જે નાટકની પ્રસંગ-પરંપરામાં દૃષ્ટિગોચર થતો ન હોય, અર્થાત્ નાટકની વાચના અખંડિત-મૌલિક જ છે.

વિશેષમાં ગિમેરવૂં જોધયે કે મુદ્રિત સ્વપ્રવાસવદત્તની પ્રસ્તાવના પણ અસલ સ્વરૂપમાં ગિતરી આવી છે. સાગરનંદીએ નાટ્યલક્ષણ-રત્નકોશમાં આમુખ કિંવા પ્રસ્તાવનાના વિવિધ પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં આ નાટકની પ્રસ્તાવના પણ ઉદાહરણરૂપે વર્ણવી છે. એ ભાગ અહીં હું આપું છું.

નેપથ્યે સૂત્રધારઃ ઉત્સારણાં શ્રુત્વા પઠતિ—અયે કથમ્, તપોવનેડ્યુત્સારણા । (વિલોક્ય, કટિપત વિમૃશ્ય) । કથમ્ મન્ત્રી યૌગન્ધરાયણઃ વત્સરાજસ્ય રાજ્યપ્રત્યાનયનં કર્તુકામઃ પદ્માવતીયજને-નોત્સાર્યતે ।

અહીં નાટ્યલક્ષણકાર સ્વપ્રવાસવદત્તની પ્રસ્તાવનાના શબ્દનું અવતરણ કરતો નથી, પણ ભળતા જ પોતાના શબ્દમાં પ્રસંગનું

૬ નાટ્યદર્પણકારે ભાસકૃત સ્વપ્રવાસવદત્તમાંથી લીધેલો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

પાદાક્રાન્તાનિ પુષ્પાણિ સોધ્મ ચેદં શિલાસનમ્ ।

નૂનં કાચિદિહાસીના માં દૃષ્ટ્વા સદસા ગતા ॥

૭ ઉદ્ધૃત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

શરચ્છશાક્કગૌરેણ વાતાવિદ્ધેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાશ્રુપાતં મુખં મમ ॥

નિરૂપણ કરે છે. ૮ પ્રસ્તાવનામાં યૌગંધરાયણના પ્રવેશનો નિર્દેશ છે નહિ. એમાં તો મગધરાજના ભટના પ્રવેશનો જ ઉલ્લેખ છે. નાટકનો આરંભ ભટના પ્રવેશથી થાય છે. તે પછી યૌગંધરાયણ અને વાસવદત્તા રંગભૂમિ ઉપર દેખા દે છે. વાસ્તવિક ક્રમ પણ એ જ સાંભળે છે. આ કારણથી હું માનું છું કે સાગરનંદી પોતાના શબ્દમાં સ્વપ્નવાસવદત્ત ની પ્રસ્તાવનાનું નિરૂપણ કરે છે. આવી રીતે માવપ્રકાશમાંના ઊતારામાં હા હા વાસવદત્તે ત્વં ક્વ ચાસિ એ શબ્દો પણ નાટકમાંથી ઉદ્ધૃત નથી, પણ શારદાતનયના પોતાના છે. નાટકમાં તો વાસવદત્તે તિષ્ઠ તિષ્ઠ એટલું જ છે.

મુદ્રિત વાચના મૌલિક છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ત્રુટિત છે, તે મેં આરંભમાં કહ્યું છે. એના દષ્ટાંત તરીકે બે સ્થાન અહીં ચર્ચવા જેવાં છે. સ્વપ્નવાસવદત્ત માં વર્ણવેલા છઠ્ઠા પ્રસંગના અંગે પૂર્વે નાટ્યદર્પણના પાદાક્રાન્તાનિ પ્રતીકવાળા શ્લોકનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો તેનાથી એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોક શેષાલિકાગુહ્ય પાસેની બેઠકમાં પેસતાં વત્સરાજ શિલાસન સામું બેઠો બોલે છે, એમ નાટ્યદર્પણકારે જણાવ્યું છે. મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્ત માં એ અનુષ્ટુપ છે નહિ. પરંતુ નાટ્યદર્પણમાં કરેલા વિગતવાર ચોક્કસ નિર્દેશ ઉપરથી તે એ નાટકના ચોથા અંકનો છે એમ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. મુદ્રિત વાચનાને પણ તે શ્લોક ઇષ્ટ છે.

૮ નેપથ્યે સૂત્રધાર: ... એ વાક્ય સાગરનંદીનું છે. એમાં મૂકેલા ઉત્સારણા શબ્દે ઉત્સરહ ઉત્સરહ અથવા ઉત્સરહ એ મગધરાજના ભટની નેપથ્યોક્તિ લક્ષિત છે. આ ભાસની અસલ નેપથ્યોક્તિમાંનો અથવા બોલ યૌગંધરાયણ (આર્ય) અને વાસવદત્તા (આર્યા) બંને માટે છે. તે છતાં સાગરનંદીની સ્વકલ્પિત અથવા સાંભર્યા પ્રમાણે લખેલી ઉક્તિમાં એકલા યૌગંધરાયણનો નિર્દેશ છે. દાહપ્રવાદ રાજ્યપ્રત્યાનયન માટે ન હતો પણ યજ્ઞાવતીપરિણય માટે હતો, એ બેમાં પણ સાગરનંદી ભળતું જ વચન ઊતારે છે એમ સમજાય છે.

વત્સરાજની ઉક્તિ જ એની ખાતરી આપે છે. પ્રસંગ ઉપર ટપકે જોઈ જાયે. માધવીમંડપમાં ચેટી ડાળી હલાવી ભમરા ઊડાડે છે, એટલે ભડકણભૂત વસંતક ખૂમ મારે છે કે ‘ઓ આપરે ! ભમરા વળગે છે. જો જો મિત્ર આવતા.’ ત્યારે પ્રેમાળ હૃદયનો રાગ કહે છે:—

મા મા ભવાનેવમ્ । મધુકરસંત્રાસઃ પરિહાર્યઃ । પરય ।

મધુમદકલા મધુકરા મદનાર્તાભિઃ પ્રિયાભિરુપગૂઢાઃ ।

પાદન્યાસવિષણ્ણા વયમિવ કાન્તાવિયુક્તાઃ સ્યુઃ ॥

તસ્માદિહૈવાસિષ્યાવહે ।

આ ઉક્તિમાંની ગાથા અને એના પછીના વાક્યની એવી મતલબ છે કે આપણાં પગલાંથી અમે જેમ હવાણાં બહાલી પદ્માવતીથી વિયુક્ત થયા, તેમ તારાં પગલાંથી ભમરા એમની બહાલી ભમરીથી વિયુક્ત થશે; અર્થાત્ આપણે અહીં બેઠકમાં જ બેસીશું. પ્રસ્તુત ઉક્તિ રાગ પધારતાં પદ્માવતી બેઠક તળે ગયાનો નિર્દેશ ઉપમાદ્વારા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્તમાં આવંતિકા અને ચેટી સાથે પદ્માવતી માધવીમંડપમાં પેસી જાય છે તે પછી વસંતક બેઠકે આવતાં લાગ્યો કહે છે, કે તત્તમોદી પદુમાવદી રૂઢ આઅચ્છિઅ ણિગ્ગદા ભવે । એ કથનમાં પદ્માવતી બેઠક તળે ચાલી ગયાનું જે અનુમાન છે, તેને ટેકા આપનારી બેઠકની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ ખૂટે છે. એ ખોટ નાટ્યદર્પણમાંનું અવતરણ પૂરે છે. આ સ્થળે ધ્યાનમાં લેવું જોઈયે કે મુદ્રિત વાચના કેટલી ભ્રષ્ટ છે. એ જેવી છે તેવી નીચે ઊતારું છું.

વિદૂષક:—તત્તમોદી પદુમાવદી રૂઢ આઅચ્છિઅ ણિગ્ગદા ભવે ।

રાજા—કથં ભવાન્ જાનાતિ ।

વિદૂષક:—ઈમાણિ અવરૂદકુસુમાણિ સેફાલિઆગુચ્છઆણિ પેક્કવદુ દાવ ભવં ।

રાજા—અહો વિચિત્રતા કુસુમસ્ય વસન્તક ।

વાસવદત્તા—(આત્મગતમ્ ।) વસન્તઅસંકિત્તણેણ અહં પુણ
જાણામિ ઉજ્જઈણીણ વત્તામિ ત્તિ ।

રાજા—વસન્તક. અસ્મિન્નેવાસીનૌ શિલાતલે પદ્માવતી પ્રતી-
ક્ષિપ્યાવૈ ।

વિદૂષકઃ—મો તહ । (ઉપવિશ્યોત્થાય ।) હી હી સરઅકાઠતિ-
ક્કસો દુસ્સહો આદવો । તા ઇમં દાવ માહવીમણ્ડવં પવિસામો ।

રાજા—બાઢમ્ । ગચ્છાગ્રતઃ ।

વિદૂષકઃ—એવં હોદુ ।

ઉભૌ પરિક્રામતઃ ।

અહીં રાજા પદ્માવતી આવતા સુધી બેઠકમાં બેસવાનું કરાવે
છે. વસન્તક તેની હા પાડે છે. પરંતુ તે બેસીને બિભો થઈ જાય છે
અને શરદ ઋતુના કરડા તાપની ફરિયાદ બિલાવી માધવીમંડપમાં
જવા પીનતી કરે છે. સહજે પ્રશ્ન થાય છે જે એ કેટલીવાર બેઠક
કે તેને તાપ લાગી ગયો ? બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું રાજા
અને વસન્તક બહાર બિભા બિભા પદ્માવતી આવી ગયાની વાત કરે
છે અને પછીથી બેઠકમાં જાય છે ? મને તો અહીં ઉક્તિઓ બિલટ-
પાલટ થઈ હોય એમ લાગે છે. ગોટાળો દૂર કરી ચાંચવા પ્રયત્ન
કરિયે તો પાઠ આ પ્રમાણે સંભવે છે:—

રાજા—વસન્તક અસ્મિન્નેવાસીનૌ શિલાસને પદ્માવતી પ્રતી-
ક્ષિપ્યાવૈ ।

વિદૂષકઃ—મો તહ ।

ઉભાવુપવિશતઃ ।

છે એમ તૂં શા ઉપરથી કહે છે ? વસંતક શેફાલિકાગુદ્મ તરફ આગળી કરી ઉત્તર વાળે છે કે જૂઓ આ ઝાડ; એનાં ફૂલ તાજાં જ ચૂંટાયલાં છે. એ વચનથી રાગની દષ્ટિ શેફાલિકા તરફ વળે છે. નજર પડતાં જ આનંદમુગ્ધ બની તે કહે છે: ‘અહા હા ! પુષ્પની શોભા અનેરી છે !’ પદ્માવતીએ વત્સરાજની આ કુસુમરસિકતા પ્રીછી દાસીને વધુ શેફાલિકાપુષ્પ ચૂંટી લાવવા પૂર્વે ના પાડી હતી. આવા જ આનંદોદ્ગાર ઉજ્જયિનીની વિશ્વવિખ્યાત પુષ્પસમૃદ્ધિ જોઈ વત્સરાજના મુખમાંથી પૂર્વે નીકળેલા, તે વાસવદત્તાને યાદ આવે છે. દરમિયાન શરદઋતુનો તાપ ન ખમાયાથી વસંતક માધવીમંડપમાં જવાની રાગને વીનતી કરે છે. વત્સરાજ તેને આગળ થવા કહે છે. એટલે તે મંડપ તરફ જાય છે. અહીં મુદ્રિત પ્રતમાં ઉક્તિઓનો જે વિપર્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે તે કોઈ કાળે નાટકની નકલ કરતાં કોઈને હાથે થયો હશે, અને એ ગરબડાટમાં પાદાક્રાન્તાનિ પ્રતીકનો શ્લોક પડ્યો હશે.

અહીં એક વધુ પ્રસંગ નોંધવાને લલચાઈ છે. છઠ્ઠા અંકના ઉત્તર ભાગમાં યૌગંધરાયણ અને વાસવદત્તા છતાં થાય છે; તે વખતે વત્સરાજનું મન આંખની સાક્ષીને ભ્રમ માનવા પ્રેરાય છે. પરંતુ પછી આવનારી ઉક્તિમાં યૌગંધરાયણ વાસવદત્તાને ખસેડી ગુપ્ત રાખ્યા બાબત માફી માગે છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રાજા પ્રસ્તુત મિથ્યા ભ્રમને દૂર કરી પ્રત્યક્ષ દર્શનને પ્રમાણભૂત માને છે. એ નિર્ણયના વાચક બોલ મૂળમાં લુપ્ત થયા છે. દંડીના કાવ્યાદર્શમાં એમાંનો પદ્માત્મક ભાગ મને મળી આવ્યો છે. સંબંધ જોડનાર શબ્દ ઊમેરી છે નિર્ણયોક્તિ નીચે પ્રમાણે વાંચું છું.

न खलु स्वप्नोऽयम् । सत्यमेवेदम् ।

मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।

सैषावन्तो मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

આનું સ્થાન સ્વ. વા. ૬ । ૧૭ પછી છે.

ત્રુટિતપણાની બીજી ચર્ચા સ્વપ્રવાસવદત્તામાં વર્ણવેલા આઠમા પ્રસંગને અંગે ધ્વન્યાલોકલોચનમાંથી ટાંકેલા^{૧૦} સ્વશ્ચિત પ્રતીકના અવતરણથી ઉદ્ભવ પામે છે. એ ગાથામાં ઊંઘી ગયેલો નાયક નાયિકાના સ્પર્શથી જાગ્યાનો, તેણે આંખ ઊઘાડી નાયિકાને જોયાનો, અને એનો દૃઢ સંસ્કાર નાયિકાના હૃદયમાં પડયાનો ભાવ સ્પુરે છે. અર્થાત્ એ પાંચમા અંકની ગાથા છે. એનું સ્થાન નિષ્કામન્ સંભ્રમેણાહં દ્વારપક્ષેણ તાડિતઃ । તતો વ્યક્તં વિજાનામિ ભૂતાર્યોઽયં મનોરથઃ ॥ એ આત્મપ્રત્યય પછી તરતમાં જ હોવાનું જોઈએ. પરંતુ મુદ્રિત પ્રતમાં એ ગાથા કહીં એ જોવામાં આવતી નથી. આ સ્થળે પણ વાચના અત્યંત ભ્રષ્ટ છે. એ ગરબડગોટાવાળો ભાગ નીચે આપું છું.

રાજા—વયસ્ય પ્રિયમાવેદયે । ધરતે સ્વલુ વાસવદત્તા ।

વિદૂષકઃ—અવિહા વાસવદત્તા । કહિં વાસવદત્તા । ચિરા સુ ઉવરદા વાસવદત્તા ।

રાજા—વયસ્ય મા મૈવમ્ ।

શય્યાયામવસુપ્તં માં બોધયિત્વા સસ્ત્રે ગતા ।

દગ્ધેતિ બ્રુવતા પૂર્વે વશ્ચિતોઽસ્મિ રુમણ્વતા ॥

૧૦ અલંકૃતીનાં શક્તાવપ્યાનુરૂપ્યેણ યોજનમ્ ।

પ્રબન્ધસ્ય રસાદીનાં વ્યજ્જકત્વે નિબન્ધનમ્ ॥ ધ્વન્યા. ૧૩૧૪૮

પ્રબન્ધોઽપિ રસાદીનાં વ્યજ્જક ઇત્યુક્તં તસ્ય વ્યજ્જકત્વે નિબન્ધનમ્ ।

.....પ્રબન્ધ વિશેષસ્ય નાટકાદે રસવ્યક્તિનિમિત્તમિદં ચાવગન્તવ્યં

યદલંકૃતીનાં શક્તાવપ્યાનુરૂપ્યેણ યોજનમ્ । શક્તો હિ કવિઃ કદા-

ચિદલંકારનિબન્ધને તદાક્ષિપ્તતયૈવાનપેક્ષિતરસબન્ધઃ પ્રબન્ધમારભતે તદુપદેશાર્થ-

મિદમુક્તમ્ । દૃશ્યન્તે ચ કવયોઽલંકારનિબન્ધનૈકરસા અનપેક્ષિતરસાઃ પ્રબન્ધેષુ ।

‘દૃશ્યન્તે ચ’ ઇતિ । યથા સ્વપ્રવાસવદત્તાખ્યે નાટકે સ્વશ્ચિતં

વિદૂષકઃ—અવિદ્યા અસંભવણીયં એદં ણ । આ ઉદઅણ્ણાણ-
સંકિત્તેણ તત્તમોદિં ચિન્તઅન્તેણ સા સિવિણે દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા—એવં, મયા સ્વપ્નો દૃષ્ટઃ ।

યાદિ તાવદયં સ્વપ્નો ધન્યમપ્રતિબોધનમ્ ।

અથાયં વિભ્રમો વા સ્યાદ્ વિભ્રમો હ્યસ્તુ મે ચિરમ્ ॥

વિદૂષકઃ—મો વઅસ્સ ઇમાસિં રાઅઉલે અવન્તિસુંદરી ણામ
જક્કિસ્વણી પાડિવસદિ । સા તુણ દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા—ન ન ।

સ્વપ્નસ્યાન્તે વિબુદ્ધેન નેત્રવિપ્રોષિતાઞ્જનમ્ ।

ચારિત્રમપિ રક્ષન્ત્યા દૃષ્ટં દીર્ઘાલકં મુખમ્ ॥

અપિ ચ વયસ્ય પશ્ય પશ્ય ।

યોડયં સંત્રસ્તયા દેવ્યા તયા બાહુર્નિર્પીડિતઃ ।

સ્વપ્નેડપ્યુત્પન્નસંસ્પર્શો રોમહર્ષે ન મુશ્ચતિ ॥

વિદૂષકઃ—મા દાણિં ભવં અણત્થં ચિન્તિઅ । એદુ એદુ
ભવં । ચઉસ્સાલં પવિસામો ।

આમાં, યદિ, સ્વપ્ન અને ચોડયં પ્રતીકના જે ત્રણ શ્લોક છે તે આડાઅવળા ગોઠવાયા છે. વસંતકે પ્રથમ રાત્રિએ વાસવદત્તા ઊંધમાં નોંધાતી કલ્પના કરે છે. તે સાંભળી ‘એ ઊંધ મુઆરક’ એવું રાત્રિ કહે છે તે તો ઠીક, પણ આવંતિકા જેઈ વાસવદત્તાનો ભ્રમ થયાનું વસંતકે કહ્યા પહેલાં સાથે સાથે ‘એ ભ્રમ પણ મુઆરક’ એ કથન તો અસ્થાને જ છે. ગોટાળો ટાળી વાંચિયે, તો પાદ આવો હોવો સંભવે છે.

રાજા—વયસ્ય પ્રિયમાવેદયે । ધરતે સ્વલુ વાસવદત્તા ।

સ્વશ્ચિતપદ્મકપાટં નયનદ્વારં સ્વહસ્તતાલેન ।

ઉદ્ઘાટ્ય સા પ્રવિષ્ઠા હૃદયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

વિદૂષકઃ । અવિહા કહિં વાસવદત્તા । ચિરાં શુ ઉવરદા સા ।

રાજા—મા મૈવમ્ ।

શય્યાયામવસુપ્તં માં બોધયિત્વા સસ્થે ગતા ।

દગ્ધેતિ બ્રુવતા પૂર્વં વશ્ચિતોઽસ્મિ રુમણ્વતા ॥

વિદૂષકઃ—અસંભવળીઅં એદં । ણં ઉજ્જહ્ણીણં ણામસંકિત્તણેણ
તત્તમોદિં ચિન્તઅન્તેણ સા સિવિણે દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા—મયા સ્વપ્નો દૃષ્ટઃ ? । ન હિ ।

સ્વપ્નસ્યાન્તે વિબુદ્ધેન નેત્રવિપ્રોષિતાઞ્જનમ્ ।

ચારિત્રમપિ રક્ષન્ત્યા દૃષ્ટં દીર્ઘાલકં મુખમ્ ॥

વિદૂષકઃ—મો હમસિંસ રાઅઉલે આવન્તિઆ ણામ સુન્દરી
બહ્ણી પડિવસદિ । સા તુણ દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા—વયસ્ય પશ્ય પશ્ય ।

યોઽયં સંસ્થિતયા દેવ્યા તયા બાહુર્નિપીડિતઃ ।

સ્વપ્નેઽપ્યુત્પન્નસંસ્પર્શો રોમહર્ષં ન મુશ્ચતિ ॥

વિદૂષક—મા દાર્ણિં અણત્થં ચિન્તિઅ ।

રાજા—

યદિ તાવદયં સ્વપ્નો ધન્યમપ્રતિબોધનમ્ ।

અથ વા વિભ્રમોઽયં સ્યાદ્ વિભ્રમો હ્યસ્તુ મે ચિરમ્ ॥

આ ગોઠવણ મુજબ રાગ જોવો વસંતકને જૂએ છે તેવો જ તે ઊઠે છે, કે ‘મિત્ર ! એક વધામણી. વાસવદત્તા જરૂર જીવે છે.’ એમ કહી ઉક્તિના સમર્થનમાં એ ઊમેરે છે કે ‘તું ગયો ત્યારે હું ઊઘી ગયો હતો. મારા હૃદયમાં દિવનું દ્વાર જે નેત્ર, તેનાં પોપચાં-રૂપી બારણાં બંધ હતાં. એવામાં વાસવદત્તાના હાથનો સ્પર્શ થયો-એટલે હું જાગી ગયો અને મેં મારી આંખે વાસવદત્તાને જોઈ. મારા હૃદયમાં એની મૂર્તિ આ સ્પર્શ કરે.’ એ વચનની અસંભાવ્યતા દર્શાવવા વસંતક તરત જવાબ આપે છે કે ‘વાસવદત્તા તો બળીને ખાખ થઈ ગયાં છે. એ ક્યાંથી હોય ?’ રાગ પોતાનાં અનુભવ-પ્રત્યક્ષને વળગી રહી વાસવદત્તા બળી ગયાનું સમજવાને કહ્યું હતું તે ખોટું ઠરાવે છે. વસંતક કહે છે કે ‘એ અનુભવ સ્વપ્નનો હશે; તમે ઊંઘમાં વાસવદત્તા જોયાં હશે.’ તેના જવાબમાં રાગ ફરી કહે છે કે ‘તું માનતો નથી, પણ પૂરેપૂરી જાગ્રત દશામાં વાસવદત્તાને મેં પ્રોષિતપતિકાની અવસ્થામાં જોઈ હતી.’ અશ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણમિત્ર ઉત્તર વાળે છે કે ‘તમે ત્યારે અહીં દરબારમાં બ્રાહ્મણવર્ણનાં આર્યા આવંતિકા છે, તેને જોઈ વાસવદત્તા જોયાના ભ્રમમાં પડ્યા હશે.’ અંતરમાં ખીજવાતો રાગ કહે છે, ‘અરે ભ્રમ કેવો ? જો ને, દેવીશ્રીના સ્પર્શથી આ હાથે રોમ પાંગર્યા છે તે પણ હજી વિદ્યમાન છે.’ વસંતક થાકીને કહે છે કે ‘મૂકો એ આળપંપાળ વાત.’ રાગ પણ આત્મસંતોષથી વળણ વાળે છે કે ‘તૂ ઊંઘ કહે છે તો એ ધન્ય ઊંઘ, અને ભ્રમ કહે છે તો એ ધન્ય ભ્રમ મારે પ્રમાણ છે.’ વધી પડેલી ટપાટપી અહીં રસાંતરરૂપે કંચુકીના પ્રવેશથી નાટકકાર રોકે છે. પ્રકૃત સંભાષણની ઉક્તિઓનો આ સ્વાભાવિક ક્રમ મુદ્રિત પ્રતમાં ચૂંથાઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે. તે પથ પાછલા દૃષ્ટાંત મુજબ કોઈ કાળે નકલ કરનારથી અજાણતાં પલટાયો હશે; અને એ ઊલટપાલટમાં સ્થિત પ્રતીકની ગાથા પડી ગઈ હશે.

મુદ્રિત પ્રતની ભ્રષ્ટતાનાં ઉદાહરણ અનુવાદની ટિપ્પણીમાં નોંધ્યાં છે, તે ઉપરાંત એક મહત્વનું ઉદાહરણ અહીં નોંધવાની જરૂર છે. ચોથા અને પાંચમા અંક વચ્ચેના પ્રવેશકમાં વત્સરાજ એકાએક સંતપ્ત થયાનો નિર્દેશ છે. પરંતુ વસંતકની ઉક્તિનાં પદ અને પદાંશ વિપર્યસ્ત અને ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે સંતાપનું ઐકાંતિક કારણ હાથ લાગતું નથી. ભાવપ્રકાશમાંના ઊતારાનો પાંચમો શ્લોક એ વિષયમાં બહુ સારો પ્રકાશ પાડે છે. એ શ્લોક ઉપરથી સમજાય છે કે પદ્માવતીના કપાળમાં આવંતિકાએ ચીતરેલાં વિશેષક જોઈ વાસવદત્તા સાંભરી આવ્યાથી વત્સરાજ શોક કરે છે. શારદાતનયના એ કથનને અનુસરી અજ્ઞ શુ દેવીવિઓઅવિહુરહિઅઅસ્સ તત્તહોદો વચ્છરાઅસ્સ પદુમાવદિપાણિગ્ગહણસમીરિઅસ્સ અચ્ચન્તસુહાવહે મજ્જલોસવે મદણગ્ગિદાહો અહિઅદરં વટ્ટદિ । એમ છે, તેને ડેકાણે અજ્ઞ શુ અચ્ચન્તસુહાવહે પદુમાવદીપાણિગ્ગહણમહુસ્સવે તત્તહોદો વચ્છરાઅસ્સ દેવીવઅણવિસેસઅદંસણસમીરિદો વાસવદત્તાવિઓઅગ્ગિદાહો અહિઅં વટ્ટદિ । એમ દ્વં વાંચું છું.

નાટકની વાચના મૌલિક છે એ આપણે ચર્ચા ચૂક્યા. એ વાચના ભાસતી જ છે, અર્થાત્ ભાસ જ નાટકનો અભિમત કર્તા છે એ નિર્ણય નાટ્યદર્પણમાંના શાબ્દ પ્રમાણથી પ્રગટી આવે છે. પાંદાક્રાન્તાનિ પ્રતીકનો શ્લોક ટાંકતાં નાટ્યદર્પણકાર લખી જાય છે કે પ્રસ્તુત શ્લોક માસકૃત સ્વપ્રવાસવદત્તમાંથી અમે ઊતાર્યો છે. નાટકની મુદ્રિત વાચનામાં અત્યારે ન મળી આવતો એ અનુષ્ટુપ પૂર્વે તેમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, તે મુદ્રિત પ્રતના જ આંતર શબ્દપ્રમાણથી

મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે, અને ઉક્તિઓની ચાળવણી કરી એનું સ્થાન પણ નિર્ધાર્યું છે. ઉક્ત ગિહાપોહ પછી વાચના ભાસની નથી એ કથનનો અવકાશ રહેતો નથી. ત્રુટિત અને ભ્રમ છતાં એ મુદ્રિત વાચના મૌલિક છે અને તે ભાસની જ છે, એવી પ્રતીતિ ઉદાહૃત પ્રમાણથી મારા મનમાં રૂઢ થાય છે.

અલંકારશાસ્ત્રના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના ગિતારા આ લેખમાં જે આપ્યા છે, તે પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સંશોધકના લેખમાંથી મેં લીધા છે. એ શોધી કાઢી પ્રકાશમાં મૂકવાનું માન એ અત્યંત શ્રમ ગિઠાવનારા સંશોધકોને છે. મેં તે તૈયાર સામગ્રીનો મારી સમજ પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વપ્રવાસવદત્તના અનુવાદના અંગનું મારું એક અધૂરું કર્તવ્ય અહીં સમાપ્ત થાય છે.

[છપાયું: પુરાતત્ત્વ, ૧૯૨૭]

સમુદ્રગુપ્તનો ક્રમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી

સત્યં પરં ધીમહી ।

ફ્રેંચ વિદ્વાન M. Sylvain Leviએ Journal Asiatique ના ઈ. સ. ૧૯૨૩ ના ઑક્ટોબર-ડિસેમ્બરના અંકમાં નાટ્યદર્પણની હાથપ્રતમાંથી દેવીચન્દ્રગુપ્ત નામે નાટકના કેટલાક ઊતારા પ્રસિદ્ધ કર્યા ત્યારથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે, કે ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમાદિત્યના પછી રાજગાદીએ આવનાર કોણ ? એ નાટકનું પાત્ર ચંદ્રગુપ્ત ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને તે ગુપ્ત રાજવંશનો દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય છે, એટલું તો એ ઊતારા પ્રકાશમાં મૂકનાર સ્વીકારે છે; પરંતુ એમાં રાજપદે રામગુપ્તનો નિર્દેશ છે તે પ્રત્યે એ વિદ્વાન અનાસ્થા ધરાવે છે. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં Early History of India ની ચોથી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સહિત બહાર પડી, તેમાં ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્તે સ્ત્રીના વેષમાં પર-સ્ત્રીલોભી શકપતિનું ખૂન કર્યાનો બાણ ભદ્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને અનૈતિહાસિક ઠેરવતું જૂની આવૃત્તિનું લખાણ? કાયમ રાખ્યું છે; અર્થાત્ સમુદ્રગુપ્ત અને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના વચ્ચે રામગુપ્તની સત્તાનો ઇન્કાર કર્યો છે. વળી ડૉક્ટર ફ્લીટે જણાવેલા ગુપ્તવંશના લેખોના સંગ્રહમાં આપેલી રાજવલીમાં રામગુપ્તનું નામ છે નહિ; અને એને એકે સિક્કો પણ જડ્યો નથી. તેને લીધે ફ્રેંચ પૌરાતનિકને અને ઇંગ્રેજ ઐતિહાસિકને દેવીચન્દ્રગુપ્તમાંના આ કેવળ અબળણા

૧ જૂઓ V. Smith's Early History of India, 4th edition, p. 309:—Scandalous tradition affirmed that 'in his enemy's city, the king of the S'akas, while courting another man's wife, was butchered by Chandragupta, concealed in his mistress's dress'; but the tale does not look like genuine history.

નામ વિશે અશ્રદ્ધા ઊપજી હોય, તો તે બનવાનું છે. વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસના સંવિધાનનો કેટલોક ભાગ કલ્પિત છે; એજ કવિના દેવીચન્દ્રગુપ્તના સંવિધાનના સંબંધમાં પણ એવા જ કલ્પિત-પણાની શંકા ગઈ હોય, તો તે શક્ય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના નવેમ્બરમાં ઉપરનો પ્રશ્ન કરી ચર્ચાય છે. તે સમયે Prof. R. D. Banerji બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં મણીન્દ્રચન્દ્રવ્યાખ્યાનમાળાનાં ભાષણો આપે છે, તેમાં એ બાબત એઓ છણે છે; અને દેવીચન્દ્રગુપ્તમાંનાં અવતરણોની સમીક્ષા કરી જણાવે છે, કે સમુદ્રગુપ્ત પછી એનો કુંવર રામગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તે એવો તો નમાલો નીવડ્યો કે મથુરાના શક રાજાની સાથેના વિગ્રહમાં તેણે જાત બચાવવાની ખાતર શત્રુને રાણી ધ્રુવદેવી આપી દેવાની પણ હા પાડી. પરંતુ તેના ભાઈ ચંદ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીના વેષમાં શક રાજાના અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ તેને મારી નાંખ્યો. તે પછી ભાઈનું ખૂન કરી વિધવા ધ્રુવદેવીને રાજા ચંદ્રગુપ્ત પરણ્યો.^૧

ઉપરનો પ્રશ્ન The Journal of the Bihar and Orissa Research Society ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના જ્યૂનના અંકમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના Prof. A. S. Altekar^૨

૧ The Journal of the Bihar and Orissa Research Society ના ગયા જ્યૂન મહીનાના અંકમાં આપેલી Prof. A. S. Altekarની નોંધને અનુસરીને Prof. R. D. Banerjiના વક્તવ્યનો સાર અહીં આપ્યો છે.

૨ પ્રો. આલ્ટેકર રામગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને અનુક્રમે મુજમલઉત્તરવારિખના Rawwal (રવ્વાલ) અને Barkamaria (બરકમારિસ) છે એમ કહે છે. એમનું રાજ્ય સિંધમાં હતું. મહાન સિંકદરના સમકાલીન કદંદના પુત્ર અમંદના બે બે ભાઈઓ પુત્ર થાય. પ્રો. આલ્ટેકરનો તે પછી

હાથ ધરે છે અને નીચે આપેલા છ નિર્ણય ઉપર આવે છે.^૧ (૧) સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર રામગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. તેનું બીજું નામ કદાચ શર્મગુપ્ત હશે. તે રાજા છેક જ નમાલો હતો. (૨) તેણે અંતરામણમાં વિરોધી શક રાજાને રાણી ધ્રુવદેવી આપી દેવાનું પણ કબૂલ કર્યું. (૩) બાદ રાજા રામગુપ્તના નહાના ભાઈ ચંદ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીના વેપમાં જઈ શક રાજાનું ખૂન કર્યું. (૪) પાછા આવી ચંદ્રગુપ્તે રામગુપ્તને જાતે મારી નાંખ્યો અથવા કોઈ પાસે મારી નાંખાવ્યો. (૫) વિધવા ધ્રુવદેવી તે પછી રાજા ચંદ્રગુપ્તની રાણી બની. (૬) દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાં આ સમગ્ર વૃત્તાંત સમાવવામાં આવ્યો છે. પ્રો. આલ્ટેકરના આ નિર્ણયો પ્રો. બાનરજીના મંતવ્ય સાથે મોટે ભાગે સમાનતા ધરાવે છે.

આજનો લેખ લખનારને પણ ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના આરંભમાં પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સંબંધમાં વિચાર કરવાની જરૂર પડી હતી. તે વખતે વિશાખદત્તે રચેલા સંસ્કૃત મુદ્રારાક્ષસની ઇંગ્લેન્ડ પ્રસ્તાવના (Introduction) માં એ કવિના આ ત્રીજા નાટકની કામ પૂરતી નોંધ મેં લીધી છે. પરંતુ તે બહુ સંક્ષિપ્ત છે, અને ઉક્ત ત્રીજી આવૃત્તિ તરતમાં બહાર પડે એમ જણાતું નથી, તે કારણથી એમાંના મુદ્દા કંઈક વિસ્તારથી અહીં હું ચર્ચવા માગું છું.

પ્રશ્નના નિર્ણયનું સાધન જે દેવીચન્દ્રગુપ્ત, તે દુષપ્રાપ્ય થયું છે. સારા સંજોગે એમાંના આઠ ઊતારા બચવા પામ્યા છે. તે પૈકી છ આપણા હેમાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રના

બીજો લેખ પણ તેમાં જ જોવો. J. B. O. R. S. xv, pp-121-141, 1929. Elliot's History of India, Vol. 1., pp-110-112 માં ઊતારેલા મુજમલ-ઉત્ત-તવારિખ મૂળ આરબી સાથે મુકાબલો કરવો. અરબી પુસ્તક ઇ. સ. ૧૦૨૬ માં સંસ્કૃતને આધારે રચાયેલા ફારસી પુસ્તક ઉપરથી છે.

૧ જૂઓ પ્રસ્તુત જ્યૂનનો અંક, પૃ. ૨૨૫.

સટીક નાટ્યદર્પણમાંના, એક ભોજરાજના શુભગારપ્રકાશમાંનો, અને એક રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાંનો છે. એ ઊતારાઓનો અનુવાદ ચર્ચામાં સહાયભૂત થવા નીચે આપું છું.

પહેલો ઊતારો દેવીચન્દ્રગુપ્તના બીજા અંકમાંથી લીધો છે. પ્રકૃતિનો અર્થાત્ સેનાપ્રકૃતિનો ગભરાટ શાંત પાડવા રાજા રામગુપ્ત રાણી ધ્રુવદેવી આપી દેવાની શરત કબૂલ રાખી શત્રુના હાથમાંથી છૂટી પોતાને મેલાણે આવે છે. ત્યાં તેનો નહાનો ભાઈ ચંદ્રગુપ્ત જે રાણીનો વેષ સજીને શકને ત્યાં જવા તૈયાર થયો છે, તે આવીને રાજાને પગે પડી વીનવે છે કે રાણી ધ્રુવદેવીને ન તજતાં મને જ મહારાજ તજ દો. તે તકે વેત્રવતી સાથે રાણી ત્યાં આવી ચડે છે. તે રાજાને સ્ત્રીવેષધારી ચંદ્રગુપ્ત સાથે એકાંતમાં વાત કરતો જોઈ શંકામાં પડે છે, જેથી તે છતી ન થતાં છાની રહી તેમની વાતચીત સાંભળે છે. ઉક્ત ઊતારો નીચે મુજબ છે.^૧

[રાજા] ઊઠ, ઊઠ. તારો ત્યાગ કરવા હું અશક્ત છું.

નવયૌવને વિરાજતૂં તારું આ અંગ, એ યૌવનને છાજતૂં

૧ સંસ્કૃત અવતરણ નાટ્યદર્પણમાં નીચે મુજબ છે:—મિત્રસ્ય પ્રસ્તુ-
તાદન્યસ્ય । ત્રિગતમનેકાર્થ (હાથપ્રતમાં ગત વધારે)મ્ । ત્રિગતશબ્દસ્ય
અનેકાર્થત્વાત્ (હા. તેન વધારે) દ્વયર્થમપિ । તથા હિ (હા. યથા)
દેવીચન્દ્રગુપ્તે દ્વિતીયેઽક્રે પ્રકૃતીનામાશ્વાસનાય* શકસ્ય ધ્રુવદેવીસંપ્રદાનેઽભ્યુપગતે
રાજા રામગુપ્તેનારિવધનાર્થે યિયાસુઃ પ્રતિપન્નસ્ત્રી(હા. ધ્રુવદેવી)નેપથ્યઃ
કુમારચન્દ્રગુપ્તો વિજ્ઞાપયન્નુચ્યતે યથા—

રાજા—ઉત્તિ(હા. પ્રતિ)છોત્તિષ્ઠ । ન રૂત્વહં ત્વાં પરિત્યક્તુમ્સહે ।

પ્રત્યપ્રયૌવનવિભૂષિતમજ્જમેતદ્

રૂપશ્રિયં ચ તવ યૌવનયોગ્યરૂપામ્ ।

* પ્રકૃતિ—અમાત્ય નર્મસચિવ સેનાપતિ તથા રાજપુરોહિતની અમાત્ય પરિષદ. પ્રકૃતિસ્થાનનું સમાધાન તે પ્રકૃતિનું આશ્વાસન.

તારૂં આ મોહક રૂપ, અને મારા ઉપર તારી આ અનુપમ પ્રીતિ, એ સૌને વશ થઈ હું દેવીને તજી દેઉં છું. તારા ઉપર મારો ગાઢ પ્રેમ છે.

[ધ્રુવદેવી ચંદ્રગુપ્ત વિશે અન્ય સ્ત્રીની શંકાથી અલગ]
મહારાજ પ્રેમ જ જુઓ, તો તમે મને તજો નહિ.

[રાજા] એટલે

તારી સરખામણીમાં તુણતુલ્ય દેવીને હું તજીશ.

[ધ્રુવદેવી અલગ] અરે તે પહેલાં તો પ્રાણત્યાગ કરી હું જ મહારાજને તજીશ.

[રાજા]

અરે જ, તારા વિના આ રાજ્ય અકારૂં છે.

[ધ્રુવદેવી અલગ] મને પણ આ ભવ ભારે અકારો હોઈ સહેજે ત્યાજ્ય જ છે.

મ(હા. સ)ક્તિ ચ મટ્યનુપમામનુદ્યમાનો

દેવીં ત્યજામિ બલવાંસ્ત્વયિ મેડનુરાગઃ ॥

ધ્રુવદેવી—(અન્યસ્ત્રીશક્ત્યા ।) જહ ભત્તિં અવેક્ષસિ તદાં મં મન્દ-
ભાઈણિં ન (હા. ન નથી) પરિચ્છિદ્ધસિ(હા. ક્ષય)સિ ॥ (યદિ
શક્તિમવેક્ષસે તતો માં મન્દભાગિનીં ન પરિત્યક્ષસિ ।)

રાજા—અપિ ચ

ત્યજામિ દેવીં તૃણવદ્ ત્વદન્તરે

ધ્રુવદેવી—અહં વિ જીવિદં પરિચ્છઅન્તી અન્નઉત્તં પદ્મદ(હા. પ)રં
જેભ્વ પરિચ્છિદ્ધસં ॥ (અહમપિ જીવિતં પરિત્યજન્ત્યાર્થપુત્રં પ્રથમતરમેવ
પરિત્યક્ષ્યામિ ।)

રાજા—

ત્વયા વિના રાજ્યમિદં હિ નિષ્ફલમ્ ।

ધ્રુવદેવી—મમ વિ સંપદં નિષ્ફલો જીવલોઓ સુપરિચ્છઅણીઓ
(હા. ઉ) ભવિસ્સદિ ॥ (મમાપિ સામ્પ્રતં નિષ્ફલો જીવલોકઃ સુપરિત્ય-
જનીયો ભવિષ્યતિ ।)

[રાજા]

દેવી પ્રત્યે મારું વહાલ અતિ દૃઢ છે.

[ધ્રુવદેવી અલગ] ખરું ખરું, મહારાજ આધીન જનને વશુવાંકે આ તળે છે, એ કંઈ જેવું તેવું વહાલ ?

[રાજા] પરંતુ

મારું ચિત્ત તારામાં ચોટ્યું છે. મારો અનન્ય સ્નેહ તારા ઉપર છે.

[ધ્રુવદેવી અલગ] એટલે જ મહારાજ આ મંદલાગિનીને તળે છે.

[રાજા]

તારા રૂઢ પ્રેમને લીધે (તારા લોભથી) તારી ખાતર મેં આ તજ-કીર્તિ એ તજ અને દેવી એ તજ, મારે મન એ લોકે લોક જ છે.

રાજા—

દૃઢા(હા. ઝઢે)તિ દેવીં પ્રતિ મે દયાલુતા

ધ્રુવદેવી—इअं अज्जउत्तस्स दयालुदा जं अणवरद्धो जणो अणु-
गदो एवं परिच्छेअदि ॥ (इयमार्यपुत्रस्य दयालुता यदनपराद्धो जनोऽनुगत
एवं परित्यज्यते ।)

રાજા—પરં (હા. પરં નથી)

त्वयि स्थितं स्नेहनिबन्धनं मनः ॥

ધ્રુવદેવી—अदो जेव्व मन्दमाआ परिच्छइज्जा(હા. ચ્ચયા)મિ ॥
(અત એવ મન્દમાગા પરિત્યજ્યે ।)

રાજા—

त्वय्युपारोपितप्रेम्णा त्वदर्थ (હા. થેં) यशसा सह ।

परित्यक्ता मया देवी जनोऽयं जन (હા. નો) एव मे ॥

[ધ્રુવદેવી વેત્રવતી પ્રત્યે અલગ] અલી ! આટલે દરજ્જે મહારાજ નિર્દય હૃદયના નિવડયા !

[વેત્રવતી રાણી પ્રત્યે અલગ] બાસાહેબ, શું કહ્યું ? ચંદ્ર-મંડળમાંથી વીજળીઓ પડે છે !

[રાજા]

દેવીના વિયોગનું દુઃખ મને થાય છે; પણ તે તો તું વીસરાવીશ.

[ધ્રુવદેવી અલગ] અરે ! તમને નિર્દયને વળી મારા વિયોગનું દુઃખે થાય છે કે ?

[રાજા]

પરંતુ તારા વિયોગનું દુઃખ જે મને સાલશે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ દેવી શમાવી શકશે નહિ.

ધ્રુવદેવી—વે(હા. સૂ)ત્રધારિણી (હા. ધારી) પ્રતિ ।) હજે, હૈંદસી અજ્જઉત્તસ્સ કરુણાહી(હા. ણાપરાહી)ણદા । (હજે, હૈંદર્યાર્યપુત્રસ્ય કરુણાહીનતા ।)

વે(હા. સૂ)ત્રધારિણી (હા. રી)— દેવિ, પડન્તિ ચન્દ્રમણ્ડલાદો ચઢુલીઓ (હા. ડ) । કિં એત્થ કહિ(હા. રિ)જ્ઞદિ ॥ (દેવિ, પતન્તિ ચન્દ્રમણ્ડલાદ્ વિચુતઃ । કિમત્ર કથ્યતે ।)

રાજા—

દેવીવિયોગદુઃખાર્તાસ્ત્વમસ્માન્ રમયિષ્યસિ ।

ધ્રુવદેવી—વિજોઅદુક્ખં વિ દે અકરુણસ્સ અત્થિ (હા જેઘ્વ વધારે)॥ (વિયોદુઃખમપિ તેઽકરુણસ્યાસ્તિ ।)

રાજા—

ત્વદ્દુઃખમપનેતું સા શતાંશેનાપિ ન ક્ષમા ॥

इत्येतत् स्त्रीविषधारिचन्द्रगुप्तबोधनार्थमभिहितमपि विशेषणसाम्येन ध्रुवदेव्या स्त्रीविषयं प्रतिपन्नमिति भिन्नार्थयोजकम् ।

આ અત્યંત મમરૂપશી ચિત્ર અહીંથી અધૂરું છે^૫.

ખીજો ઉતારો ત્રીજા અંકમાંથી લીધો જણાય છે^૬. રામગુપ્તે સાફ ના પાડ્યા છતાં ચંદ્રગુપ્ત પોતાનો ઠરાવ અમલમાં મૂકવા તત્પર થાય છે. તેનો મિત્ર વિદૂષક એને કહે છે કે શત્રુના નગરમાં એકલા ન જવાય, વીર સુભટોને સ્ત્રીના વેષમાં જોડે લેધને જાઓ. તેને રાજકુમાર નીચે મુજબ ઉત્તર વાળે છે.

[ચંદ્રગુપ્ત] મિત્ર !

પ્રચંડ દેહના—તેવા જ બળવાન—અને તેવા જ શૌર્યવાળા, મદમત્ત બનેલા, વિશાળ દંતુસળવાળા હાથીઓને જોઈને પર્વતની ગુફાના મુખમાંથી અવગળાતાના હાસનો ધ્વનિ જ જાણે મૂર્તરૂપે સામે આવતો હોય એવી બહોળી કેશવાળી ફરફરાવતા એકલ કેસરીના ગંધથી જ મૃગનાં ટોળાં ભગાય તેમ ભાગી જાય છે. શૂરવીરને વળી એકઅનેકની સંખ્યા શી^૭ ?

૫ મૂળમાં રાજની થોથી ઉક્તિમાં દયાલુતા શબ્દ છે; એનો અર્થ મેં ‘સ્નેહ, બહાલ’ લીધો છે. દય્ ધાતુ સ્નેહાર્થે છે; જુઓ દયિત, દયિતા ઇ.

૬ આ ઉતારો ભોજ રાજના અપ્રકાશિત શૃંગારપ્રકાશમાંથી લીધો છે. મૂળ સંસ્કૃત નીચે પ્રમાણે:

દેવીચન્દ્રગુપ્તે ચન્દ્રગુપ્તો વિદૂષકં પ્રતિ ।

સદ્વંશાન્ પૃથુવર્ષ્મ(હા. વંશ)વિક્રમવલાન્ હૃત્વો(હા. દૃષ્ટવો)દ્વતાન્ દન્તિનો
હિંસ્યાથ (હા. હાસસ્યેવ) ગુહામુખાદભિમુખં નિષ્ક્રામતઃ પ(પા)ર્વતાત્ ।

एकस्यापि विधूतकेसरसटाभारस्य भीता मृगा

गन्धादेव हरेर्द्रवन्ति बहवो वीरस्य किं संख्यया ॥

પર્વત=રાજગઢ. ગુહા=રણવાસ. ગુહામુખ=રણવાસનો દરવાજો. દન્તિનઃ=શકપતિ અને ઉપસ્થાનના સુભટ. મૃગ=રાજમહેલના લશ્કરના સિપાઈ.

૭ શક રાજનું ખૂન કર્યા પછી ચંદ્રગુપ્ત કેવા વેષમાં કયે માર્ગે થઈ વળી આવે છે, તે આ અન્યોક્તિમાં ગમ્યમાન છે.

આ રીતે ભીરુ બ્રાહ્મણની સલાહને હસી કાઢીને ચંદ્રગુપ્ત રાણી ધ્રુવદેવીની મુલાકાતે ગય છે. અવતરણક્રમમાં ત્રીજા અંકનો બીજો ગીતારો અહીંથી લીધો લાગે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

[ચંદ્રગુપ્ત] અરે, આ તે રાણી ધ્રુવદેવી ? હહા, એકાએક રાહુના શિરે ગ્રાસ કર્યો હોય એવી ઇંદુકળાના સરખાં એ બિચારાં શોકે ઘેરી લીધાથી (પૂર્વે) રમ્ય અને આનંદપ્રદ છતાં (હાલ) લોકે ઘેરી લેઈ કરુણ દશાને પ્રાપ્ત થયાં છે. મદે થઈને એ નામદે મનુષ્યના જેવું આ પગલું પતિએ ભર્યાથી લજ્જા ક્રોધ ખેદ ભય અને ઉદ્વેગનું પાત્ર બની એઓ અંતરમાં પીડાય છે. ત્રીજા અંકના આ બંને ગીતારામાં અંકની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો નથી. એથી ગીતારો એથી અંકમાંથી લીધો હોય એમ જણાય છે. એમાં ચંદ્રગુપ્ત અને ગણિકા માધવસેનાના મેળાપનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો.

૮ આ ગીતારો પાછો નાટ્યદર્પણમાંથી ટાંક્યો છે. એનું મૂળ નીચે પ્રમાણે છે:—ભાવસ્ય પરામિપ્રાયસ્યાથ વા ભાવ્યમાનસ્યાર્થસ્યોહપ્રતિભાદિવ-શાન્નિર્ણયો યથાવસ્થિતરૂપનિશ્ચયઃ ક્રમઃ । બુદ્ધિસ્તત્ર ક્રમતે ન હન્યત્ત્વમ્ । યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે ચન્દ્રગુપ્તો ધ્રુવદેવી દૃષ્ટ્વા સ્વગતમાહ । ઇયમપિ સા દેવી તિષ્ઠતિ, યૈષા

રમ્યાં ચારતિકારિણી ચ કરુણા(ળાં) શોકેન નીતા દશાં
તત્કાલોપગતેન રાહુશિરસા પ્રસ્તે(હા. ગુપ્તે)વ ચાન્દ્રી કલા ।
પત્યુઃ ક્લીવજનોચિત્તેન ચસ્તિત્તેન પુન્નઃ સતો
લજ્જાકોપવિષાદમીત્યરતિભિઃ ક્ષેત્રીકૃતા વર્તતે ॥

અત્ર ધ્રુવદેવ્યમિપ્રાયસ્ય ચન્દ્રગુપ્તેન નિશ્ચયઃ । સરખાવો ભ. ગી. માં કલ્પેત્ય.

૯ આ ગીતારો નાટ્યદર્પણ અને શૃંગારપ્રકાશ બંનેમાં છે. તેનું મૂળ ઉભયને અનુસરતું નીચે પ્રમાણે છે. વેશ્યાયાં નાયિકાયાં વિનયરહિતમપિ ચેષ્ટિતં નિબધ્યતે । યથા વિશાલદત્તકૃતે દેવીચન્દ્રગુપ્તે માધવસેનાં સમુદિસ્ય કુમારચન્દ્રગુપ્તસ્યોક્તિઃ ।

છે. એ દરબારી ગણિકાને રીઝવવાને રાજકુમાર આ પ્રમાણે નમવચન ઉચ્ચારે છે.

[ચંદ્રગુપ્ત]

અહો મનોહર મુખવાળી ! નીલકમળની કાંતિવાળાં તારાં નેત્રમાં આ આનંદાશ્રુ ઊભરાવનાર, રોમાંચ ઊપજાવી તારા પ્રત્યેક અંગને પ્રસ્વેદથી ભીંજવનાર, તારા પૂરા ભરાવદાર નિતંબને અધિક પ્રપુલ્લ કરનાર કયા પુરુષે હસ્તસ્પર્શ વિના એ તારા કટિવસ્ત્રની આ ગાંઠ ઢીલી કરી વાડે ?

માધવસેના મૌન ધરી રહે છે. ચંદ્રગુપ્ત તેને મિષ્ટ વચને રીઝાવે છે. આપણા અવતરણક્રમમાં એ પાંચમે ઊતારે છે.^{૧૦}

આનન્દાશ્રુ સિતંતરો(હા. શ્રુજલં સિતં)ત્પલરુચંરાબધ્રતા નેત્રયોઃ
પ્રત્યહંગેષુ વરાનને પુલકિષુ સ્વેદં સમાતન્વતા ।

કુર્વાણેન નિતમ્બયારુપચયં સંપૂર્ણયોરપ્યસૌ

કેનાત્રા(હા.પ્ય)સ્પૃશતાપ્યધોનિવસનપ્રન્થિસ્તવોચ્છ્વાસિતા ॥

૧૦ આ ઊતારે નાટ્યદર્પણમાંથી લીધો છે. તેનું મૂળ નીચે પ્રમાણે છે:—
ભાવાનાં સાધ્યફલોચિતાનાં રતિહર્ષોત્સાહાદીનાં યાચનં પ્રાર્થના । યથા
દેવીચન્દ્રગુપ્તે ચતુર્થેઽક્રે ।

ચન્દ્રગુપ્ત:—પ્રિયે માધવસેને, ત્વમિદાનીં મે વન્ધમાજ્ઞાપય ।

કળ્પે કિંનરકાઠિ બાહુલતિકાપાશઃ સમાસજ્યતાં

હારસ્તે સ્તનવાન્ધવો મમ બલાદ્ વધ્રાતુ પાણિદ્વયમ્ ।

પાદૌ તે જઘનસ્થલપ્રણયિનીં સંદાનયન્મેસ્વલા

પૂર્વં ત્વદ્ગુણવદ્દમેવ હૃદયં વન્ધં પુનર્નાર્હતિ ॥*

અત્ર રતેઃ પ્રાર્થના ।

* આ નર્મોક્તિ જ છે. ઊંડું વસ્તુગત મર્મ કંઈ જણાતું નથી.

તે ચોથા અંકમાંથી લીધો છે, એવો નાટ્યદર્પણમાં ઉલ્લેખ છે. ગિતારો નીચે પ્રમાણે.

[ચંદ્રગુપ્ત]

લે ત્યારે, જહાલી માધવસેના, તૂં મને બંધનની સગ્ન કર.
હે કિંનરીના જેવા મધુર કંઠવાળી ! મારે ગળે તૂં
નાણુક ભુજલતાનો પાશ નાંખ. સ્તન સાથે સગાઈ
રાખતા હારથી મારા બે હાથને જેર જેર જકડી લે.
પૂંઠની સખી મેખલા વડે મારા પગમાં બેડી જડી
દે. મારા હૃદયને બંધનની જશ્ન નથી. તે તો
પ્રથમથી તેં તારા ગુણે બાંધી લીધું જ છે.

છટ્ટો ગિતારો પાંચમા અંકમાંથી લીધો છે^{૧૧}. ચોથા અને
પાંચમા અંકના ગાળામાં શત્રુભૂત શક રાજ્યનું ખૂન કરી પાંચમા

૧૧ આ ગિતારો પણ નાટ્યદર્પણમાંથી લીધો છે એનું મૂળ નીચે મુજબ છે:-
તથા हि देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमेऽङ्के

एसो सियकरसत्थप्प(हा. रवित्थरप)णासिआसेसवेरितिमिरोहो ।

णिअविहवण चन्दो-गअणं गहलङ्घिओ* विसइ ॥

इयं (ध्रुवा) स्वापायशङ्किनः कृतकोन्मत्तस्य कुमारचन्द्रगुप्तस्य चन्द्रोदय-
वर्णनेन प्रवेशप्रतिपादिका । चंद्र परत्वे उपरनी गाथानी छाया इं नीचे
પ્રમાણે ગોઠવું છું:-—एष सितकरसार्थप्रणाशिताशेषवैरितिमिरौघः । निजवि-
भवेन चन्द्रो गगनं लङ्घितग्रहो विशति ॥ એ ધ્રુવાની ચંદ્રગુપ્ત પરત્વે
छाया आ प्रमाणे લેણું છું:-—एष शितकरशस्त्रप्रणाशिताशेषवैरितिमिरौघः ।
निजविभवेन चन्द्रोऽगवनं लङ्घितग्रहो विशति ॥

* ગહલઙ્ઘિઓ પદ ચંદ્રગુપ્ત-પક્ષે ઉન્માદાર્થ પર લેવું વધારે ઠીક છે.
સાગરનાંદીએ અંકની ઉન્મત્તચન્દ્રગુપ્ત સંજ્ઞા રાખી છે; બીજી તરફથી
નેષ્ટામિકી ધ્રુવામાં મઅણાદા ઉન્માદ-પદનો જ બોધ કરે છે.

गह=1. a. plant, 2. seizure; विभव=1. might i.e. bril-
liance; 2. might i.e. prowess.

અંકની રંગભૂમિ ઉપર દેખા દેતા ચંદ્રગુપ્તનો એમાં ઉલ્લેખ છે. એ પ્રસ્તાવ ચંદ્રદર્શનની અન્યોક્તિ દ્વારા ચંદ્રગુપ્તનો પ્રવેશ સૂચવતી પ્રાવેશિકા ધ્રુવાના રૂપમાં આવ્યો છે. તેનો ચંદ્ર પરત્વે અર્થ નીચે મુજબ છે.

ધોળાં કિરણોના સમૂહથી જેણે શત્રુભૂત અંધકારનો
ઓધ નિઃશેષ નષ્ટ કર્યો છે અને જેણે ગ્રહ ઝાંખા પાડ્યા
છે એવો ચંદ્ર, પોતાના પ્રભાવ સમેત, ગગનમાં
દર્શન દે છે.

એ ધ્રુવાનો ચંદ્રગુપ્ત પરત્વે અર્થ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રેત છે.
હાથમાંના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી જેણે મહામચ્છ જેવા શત્રુનો
રોધ નિઃશેષ નષ્ટ કર્યો છે અને ન પકડાતાં છટકી
આવ્યો છે એવો ચંદ્રગુપ્ત, પોતાના પ્રભાવ સમેત,
ગિરનાં જંગલમાં દર્શન દે છે.

ઉપરની ગાથાના સંબંધમાં નાટ્યદર્પણમાં જણાવ્યું છે કે અનિષ્ટની
શંકાથી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ઉન્માદનો દેખાવ કરે છે, સાગરનંદી અંકને
ઉન્મત્તચન્દ્રગુપ્ત નામ આપે છે, તે તેથી જ.

સાતમો ઊતારો પણ પાંચમા અંકમાંથી લીધો છે^{૧૨}. એમાં

૧૨ આ નાટ્યદર્પણમાંથી છેલ્લો ઊતારો છે. એનું મૂળ નીચે પ્રમાણે
છે:—અઘ્ઘાન્તે અઘ્ઘમધ્યે વા સનિમિસં રજ્ઞાત્ પાત્રસ્ય વહિર્નિઃસરણં નિષ્ક્રમઃ ।
તત્પ્રયોજના અનુશક્તિકાદેરાકૃતિગણત્વાદ્ દ્વકણિ ઉભયપદવૃદ્ધૌ નૈષ્કામિકી ।
યથા દેવીચન્દ્રગુપ્તે પશ્ચમાઘ્ઘાન્તે—

બહુવિહકજ્જવિસેસં અઘ્ઘૂઠં ણિહ્વેઝ(હા. ઇ) મઅણાદો ।*

ણિક્કલ્લહ ચન્દુત્તા(હા. હુદ્ધચિત્તા) ઉત્તત્થમણા(હા. ઊરન્નાત્તં) મણા
(હા. ના) રિઝણો ॥

ઈયમુન્મત્તવેષસ્ય ચન્દ્રગુપ્તસ્ય મદનવિકારમિષકાર્ય(હા. મિષકાર્ય નથી)-
ગોપનપરસ્ય મનાક્ ।

* મઅણનો અર્થ ગાંડછા લેઇ શકાય.

નાટ્યદર્પણની નોંધ પ્રમાણે, શત્રુથી રહેજ ભય પામેલો ચંદ્રગુપ્ત રાગ્ન રામગુપ્તના દરબારનો રસ્તો પકડે છે, તેનો નિર્દેશ છે. એ નૈષ્ઠકામિકી ધ્રુવા આ પ્રમાણે છે.

ગાંડછાના ડોળથી પોતાનું અનેકવિધ મહત્ત્વનું પરાક્રમ અત્યંત છુપું રાખી કરી દુશ્મનનું કંઈક ભય મનમાં ધરી ક્ષોભ પામેલો ચંદ્રગુપ્ત ચાલી નીકળે છે.

પ્રસ્તુત ધ્રુવાથી પાંચમા અંકની સમાપ્તિ થાય છે. પણ દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટક અહીં સમાપ્ત થતું નથી. આ પછી રામગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્તના મેળાપનો અને કુમારના અદ્ભુત સાહસના રાગ્નએ આપેલા ખરેખરા રાજવટનો વૃત્તાંત આવવો જોઈએ. ખૂટતા સત્કાર-ભાગનો એકદેશ કાવ્યમીમાંસામાં, એકાએક ઓળખ ન પડે એવા અત્યંત વિકૃત રૂપમાં, જળવાઈ રહેલો મળી આવે છે. વૃત્તેતિવૃત્ત એટલે ઐતિહાસિક વસ્તુના મુક્તકના દૃષ્ટાંત તરીકે તે નીચે પ્રમાણે મીમાંસાકાર રાજશેખરે આપ્યો છે^{૧૩}.

શત્રુમીતસ્ય રાજકુલગમનાર્થે નિષ્ક્રમસૂચિકા । ઉપર આપેલી પ્રાકૃત ગાથાની સંસ્કૃત છાયા હું આ પ્રમાણે કહ્યું છું:—વહુવિધકાર્યવિશેષમતિગૂઢં નિન્હૂય મદનાત્ । નિષ્ક્રામતિ ક્ષુબ્ધચિત્ત ઉત્ત્રસ્તમના મનાગ્ રિપોઃ ॥

૧૩ એ શ્લોક સંસ્કારી લીધેલા પાઠ સમેત નીચે પ્રમાણે છે. એમાં કલ્પિત પાઠના પડખામાં મુદ્રિત પાઠ અર્ધચંદ્રાકાર કૌંસમાં આપ્યા છે. નવા પાઠ સંગતિ વિચારી મેં ગોઠવ્યા છે.

દાતું (દત્વા) રુદ્રગતિઃ શકા(સ્વશા)ધિપતયે દેવીં ધ્રુવોપાધિકાં(વસ્વામિનીં)*
યસ્માત્ સ્વણ્ડિતસાહસો નિવશ્વતે શ્રીરામ(શર્મ)ગુપ્તો નૃપઃ ।

તસ્મિન્નેવ હિ રૈવતે(હિમાલયે) ગુરુગુહાકોણક્ષણત્કીચકે(કિંનરે)

ગીયન્તે વત તે (ભવતઃ) કુમાર (તવ કાલ્તિકેય) શવર(નગર)સ્ત્રીણાં
ગણૈઃ કીર્તયઃ ॥

* ધ્રુવોપાધિક ધ્રુવેત્યક્ષરાભ્યામ્ ઉપાધિકા અધિકા વર્ધિતા
(દેવીસંજ્ઞા) ।

અહો કુમારશ્રી ! જ્યાં અંતરાઈ ગયેલા શ્રારામગુપ્ત મહારાજ આદરેલા સાહસમાં પરાસ્ત થઈ શકે રાજ્યને રાણી ધ્રુવદેવી (પાસથી) આવી મેલાણે પાછા ફર્યા હતા, તે જ દૈવતાચળમાં મોટી ગુફાઓના ગર્જરમાં વાંસ તાન પૂરે છે ત્યાં પુરાંગનાઓ ટોળે મળી આપના જસનાં ગીત ગાય છે.

આ શ્લોક ક્યાંથી લીધો છે તેની માહિતી **કાવ્યમીમાંસા**માં આપી નથી. પરંતુ રામગુપ્તનાં શત્રુના હાથમાં ફસાવું, મરણિયા થઈ લડતાં પણ સાહસ નિષ્ફળ જવું અને આખરે રાણી મોકલી આપવાની શરત સ્વીકારી છૂટવું, એ હકીકત તેમાં આપેલી છે; તે ધ્યાનમાં લેતાં બહુ સંભવિત લાગે છે કે ઉદ્ધૃત શ્લોક રાજ્યનું કલંક ધોઈ નાંખનાર કુમાર ચંદ્રગુપ્તના સંબંધી છે. તે મોટા ભાઈની વતી સેના સાથે ચડી આવી ગિરિનગરનો કબજો મેળવે છે. તે પ્રસંગનું વૈતાલિકે કરેલું યશોગાન છે. એ છટ્ટા અંકનો ભાગ હોય એમ માફ સમજવું છે. સાતમો અંક રાજ્યાધિકાર સ્વેચ્છાએ છોડી રામગુપ્તે ચંદ્રગુપ્તને અભિષેક કર્યો હશે તે વિશે હોવો સંભવે છે.

સંગૃહીત ઊતારાઓમાં રામગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત એ બે ભાઈઓ કયા વંશના હતા, પરસ્પરીલોભી શકે કયા દેશનો રાજા હતો અને તેનું નામ શું, વગેરે વિગત છે નહિ; તે અન્યત્ર છૂટીછવાઈ મળી આવે છે. **હર્ષચરિત** ચંદ્રગુપ્તને **ગુપ્ત** એટલે ગુપ્તવંશીય તરીકે ઓળખાવે છે. ગુપ્ત વંશમાં ચંદ્રગુપ્ત નામ ધરાવનાર રાજા બે જ છે. તેમાંનો પ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત ગંગાકાંઠે રાષ્ટ્ર કિંવા રાઢનો, પ્રયાગનો, ઇતિહાસ વીસારે પડતાં પાત્ર અને રથળનાં નામ કેટલાં પલટાઈ ગયાં છે. રામગુપ્તની રાણીનું નામ ધ્રુવદેવી અને ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની રાણીનું ધ્રુવસ્વામિની હતું તે બૂલાયેલ છે. વળી પર્વતરાજ હિમાલયનું નામ દાખલ થતાં કીચકને સ્થાને કિંનર અને કુમારને સ્થાને કાર્તિકેય ગાઠવાયેલ છે.

અયોધ્યાનો, અને મગધનો માલીક હતો^{૧૪}. તે શકો સાથે અથડાટમાં આવ્યો જાણવામાં નથી. એટલે શકપતિનું ખૂન કરનાર દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત જ હશે છે. એ શિરસદાના વિકટ સાહસ અને પરાક્રમને લઈને તે સાહિત્યમાં સાહસાંક અને વિક્રમાદિત્ય^{૧૫} બિરુદથી પ્રસિદ્ધ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનામાં જૂનો ગુપ્ત સિદ્ધો એનો જ જડે છે. વ્યાધવધનો પહેલો સિદ્ધો સમુદ્રગુપ્તનો છે તે એણે અંગાળ જીત્યાની સાક્ષી પૂરે છે, તેમ સિદ્ધવધનો પહેલો સિદ્ધો દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તનો હોઈ તેણે સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધાની ખાતરી આપે છે^{૧૬} એવી મારી અતીતિ છે.

ચંદ્રગુપ્ત જેના પ્રાણ લે છે તે શકને પ્રો. બાનરજી મથુરાનો શક રાજા માને છે. પરંતુ એ ભ્રમ છે. બાણ ભટ્ટ અને ભોજ

૧૪ જૂઓ Dynasties of the Kali ageમાં ઉદ્ધૃત વાયુપુરાણ-માંનો નીચેનો શ્લોક.

અનુગજ્ઞં પ્રયાગં ચ સાકેતં મગધાંસ્તથા ।

एतान् जनपदान् सर्वान् भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः ॥

૧૫ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસાના નીચેના બે ઊતારામાં કહેલો સાહસાંક આ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત છે, એ માન્યતામાં હું પ્રો. આલ્ટેકર સાથે એકમત થાઉં છું. (૧) વાસુદેવસાતવાહનસાહસાદ્ધાદીન્ સકલાન્ સમાપતીન્ દાનમાનાભ્યામનુકુર્યાત્ ॥ શ્રૂયતે હિ ઉજ્જયિન્યાં સાહસાદ્ધો નામ રાજા । તેન સંસ્કૃતભાષાત્મકમન્તઃપુર એવ પ્રવર્તિતં નિયમનમ્ । જૂઓ વળી ભોજ રાજાના સરસ્વતીકળ્ઠાભરણ । ૨ । ૧૫નો નીચેનો શ્લોક:-કેઽભૂવન્નાલ્યરાજસ્ય રાજ્યે પ્રાકૃતભાષિણઃ । કાલે શ્રીસાહસાદ્ધસ્ય કે ન સંસ્કૃતવાદિનઃ ॥

હજીયિની પ્રાચીન કાવ્યપીઠ અને તેની સાથે મધ્યકાળના ગુપ્તોનું અવાંતર પાટનગર હોવાથી છેલ્લા ઊતારામાં દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત સાહસાંક વિક્રમાદિત્યનો હજીયિની પરત્વે નિર્દેશ છે.

૧૬ જૂઓ John Allan's British Museum Catalogue of Indian Coins, Dynasties, p. 17, pp. 43-43 અને p. 45.

રાજ્ય ગિરિપુરમાં એનું ખૂન થયાનું લખે છે^{૧૭}. તેથી એ ગિરિ-પુરનો, અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ સંભવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપો ઈ. સ. ૩૦૦ થી માલવ દેશ ખોઈ ખેસતા જોવામાં આવે છે. શાથી જે માલવ દેશના એક દેશમાં વર્માંતસંજ્ઞાના રાજ્યોનો રાજ્યાધિકાર શરૂ થાય છે. (જૂઓ J. O. R. Madras, July-September, 1930, p. 257, last paragraph.) કુમાર ચંદ્રગુપ્તની ઊગતી જુવાનીમાં ત્યાં મહાક્ષત્રપ સ્વામી તૃતીય રુદ્રસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. એ પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપ શાખાનો છેલ્લો રાજા હતો. એ તર્કપરંપરાએ દેવીચન્દ્રગુપ્તમાં નિર્દિષ્ટ શક રાજા ઉક્ત રુદ્રસિંહ જ ઠરે છે.

હવે રાજા રામગુપ્તનો રાજ્યકાળ વિચારવો રહ્યો. એના અસ્તિત્વની સ્મૃતિ આપનાર માત્ર દેવીચન્દ્રગુપ્ત છે. નથી એનો ગુપ્ત રાજવલીમાં નિર્દેશ, નથી પ્રશસ્તિ, નથી તામ્રપત્ર, નથી શિલાલેખ, નથી રાજમુદ્રા, નથી સિક્કો. એ ઉપરથી પ્રતીતિ થાય

૧૭ જૂઓ હર્ષચરિત ૧૬। ગિરિપુરે ચ પરકલત્રકામુકં કામિનીવેષગુપ્તો ગુપ્તચન્દ્રગુપ્તઃ શકપતિમશાતયત્ । જૂઓ ૩ળી શુદ્ધગારપ્રકાશ માંનું નીચેનું અવતરણ:—સ્ત્રીવેષનિન્દુતચન્દ્રગુપ્તઃ સ્કન્ધાવારં ગિરિપુરં શકપતિવધાયાગમત્ । ચંદ્રગુપ્તે પાશ્ચાત્ય શકરાજ્યનો અંત આણ્યો હતો, તે વાત ધ્યાનમાં રાખી મેં ઉપરના અવતરણમાં બ્રહ્મ અરિપુરે અને અલ્લિપુરં પાઠને બદલે અનુક્રમે કલ્પિત ગિરિપુરે અને ગિરિપુરં પાઠ ગોઠવ્યા છે. દેવીચન્દ્રગુપ્તમાંથી ઉપર છઠ્ઠા ઊતારામાંની આર્યાની ચંદ્રગુપ્ત પરત્વે સંસ્કૃત છાયાનું અગવન (ગિરિવન) પદ ઉક્ત ફેરફારને પુષ્ટિ આપે છે. મૂળ પાઠ ગિરિપુર તે ઉપરથી-રિપુર, અરિપુર તે ઉપરથી અલ્લિપુર અને અલ્લિપુર. હર્ષચરિતમાંના અવતરણ ઉપર સંકેતકાર શંકરની ટીકા ઉપયોગી હોવાથી તે અહીં ઊતારું છું:—શકાનામ્ અર્યઃ (મુદ્રિત શાઠ આચાર્યઃ) શકપતિઃ (મુ. પા. શકાધિપતિઃ!) ધ્રુવદેવી ચન્દ્રગુપ્તભ્રાતૃજાયાં પ્રાર્થયમાનઃ ચન્દ્રગુપ્તેન ધ્રુવદેવીવેષધારિણા સ્ત્રી (મુ. પા. સ્ત્રીવેષ) જનપરિવૃત્તેન રહસિ વ્યાપાદિતઃ ।

છે, કે એનું રાજ્ય એટલું દૂર હવું કે તેનું અસ્તિત્વ પાછળથી લેખામાં લેવાયું નહિ કે ભૂલી જવાયું. તે રાજ્ય સમુદ્રગુપ્તના અને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ વચ્ચે ગોઠવાય છે. આથી શક રાજના રાજ્યની સમાપ્તિનું વર્ષ તે જ રામગુપ્તનું રાજ્યપ્રાપ્તિ તથા રાજ્યસમાપ્તિનું વર્ષ ઠરે છે. તૃતીય સુદસિંહ સૌરાષ્ટ્રનો મહાક્ષત્રપ થયો, તે સમયનો સિક્કો મળ્યો છે^{૧૮}. તેમાં શતકનો આંકડો ૩ છે, દશકનો ૧ છે, અને એકમનો વંચાતો નથી. એ અવાચ્ય આંકડો શન્ય લેખ એ સિક્કાની સાલ શક ૩૧૦ (=ઈ. સ. ૩૮૮) ઠરે છે^{૧૯}. એ સિવાય બીજી કોઈ સાલનો તૃતીય સુદસિંહનો સિક્કો જડ્યો નથી. સૌરાષ્ટ્રે સમુદ્રગુપ્તના સમયથી ગુપ્તોનું ઉપરીપાણું સ્વીકાર્યું હતું, તેની રૂએ તૃતીય સુદસિંહે ઈ. સ. ૩૮૮ માં ગાદીએ આવતાં નવા ગુપ્ત સમ્રાટ રામગુપ્તને નજરાણો ન મોકલી તેને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ લેખ આવવાનું કારણ આપ્યું સંભવે છે. એ ચડાઈનો પરિણામ શક રાજ્યને વિનાશકારી નિવડ્યો. આ રીતે કાર્યકારણની સંકળના સમજતાં સમુદ્રગુપ્તનું મરણ, રામગુપ્તે ગાદીએ આવવું તથા ગાદી છોડવી, શક રાજનું રાજ્યારોહણ તથા ખૂન, અને ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક, એ સર્વ બનાવ ભિન્ન મિતિથી ઈ. સ. ૩૮૮ માં ગોઠવાય છે.

ઉપરની હકીકતમાં રાજા રામગુપ્તને ભાઈના અદ્ભુત સાહસથી પરમ પ્રસન્ન થઈ રાજમુગટ પોતાના માથેથી ઊતારી ચંદ્રગુપ્તના માથે સમર્પિતો મેં વર્ણવ્યો છે, ત્યારે પ્રો. બાનરજી તથા પ્રો.

૧૮ જુઓ Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, Andhras, Kshatrapas, & c., pp. 117-21.

૧૯ સાલ મળકર શક ૩૧૦ થી મોટી લેખયે, તો તેના પરિણામે સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળનું અંતિમ વર્ષ મોઢું લેવું પડે; એટલે આજે જે રાજ્યકાળ લાંબો છે, તે વધારે લાંબો થાય. આ કારણથી સિક્કામાં આપેલી શક સાલના એકમના સ્થાનમાં શન્યની યોજના કરી છે.

આલ્ટેકર દેવીચન્દ્રગુપ્તના પાંચમા અંકમાંની પૂર્વે આપેલી પ્રાવેશિકા અને નૈષ્કામિકા ધ્રુવા ઉપરથી ચન્દ્રગુપ્તને મુગટધારી મોટા ભાઈનું ખૂન કરી ગાદીએ આવતો અને વિધવા ધ્રુવદેવીને પરણી લેતો લેખવે છે; અને એના સમર્થનમાં પ્રા. આલ્ટેકર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રથમ અમોઘવર્ષનાં સંજ્ઞણનાં^{૨૦} તામ્રપત્રનો અડતાળીસમો શ્લોક ટાંકે છે. આ તામ્રપત્રના પાઠ ઠેકાણે ઠેકાણે ભ્રષ્ટ છે, તે ડૉ. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મોટે ભાગે સુધારી લીધા છે. તે છતાં કોતરનારે કરેલી ભારે મૂઝવતી ભૂલોને લીધે ઉક્ત શ્લોકનો અન્વય કરવો અને અર્થ બંધ બેસાડવો અશક્ય છે. એમાં યોજેલા વ્યક્તિરેફ અલંકારની ઘટનાનાં અંગ ઉપર લક્ષ ઠેરવી પાઠ સુધારી લેઈયે^{૨૧}, તો અન્વય સુગમ થઈ નીચે મુજબ અર્થ નીકળે છે.

કહે છે કે આ કલિયુગમાં (એક) પ્રસિદ્ધ ગુપ્તવંશીય રાજ્યએ ભાઈને હણી રાજ્ય હરી લીધું હતું. પછી એ પામરે ‘આજે ફલાણુને લાખ અને હીકણુને કરોડ ટંકા આપ્યા’ એમ પ્રત્યેક દીધેલું દાન વહીએ ચડાવરાવ્યું હતું. પરંતુ જોણે પોતાનું ખરેખર રાજ્ય અનેક વાર દાનમાં દઈ દીધું

૨૦ જૂઓ Epigraphia Indica, Vol. XVIII, Sanjan Copperplates of King Amoghavarsha I. Saka 795.

૨૧ પ્રસ્તુત શ્લોક અસલ પાઠ અને શુદ્ધ પાઠ સમેત નીચે પ્રમાણે છે. અસલ અશુદ્ધ પાઠ કૌંસમાં આપ્યા છે.

હત્વા આતરમેવ રાજ્યમહરદ્ દ્રવ્વં(દેવી) ચ દીનસ્તતોઃ
લક્ષં કોટિમલેઽયત્ કિલ કલૌ xદત્તં(દાતા) સ ગુપ્તાન્વયઃ ।
યેનાસ્યાજ્ય(જિ)તનુ સ્વરાજ્યમસકૃદ્ વાહ્યેઽર્થકૈ (બાહ્યાર્થકૈઃ) કા કથા
હીસ્તસ્યાજનિ(સ્યોન્નતિ)રાષ્ટ્રકૂટતિલકો દાતંતિ કીર્તાવપિ ॥

*દેયં કે દત્ત્વા ચ દાનં સ્તુતૌ પાઠ સંભવે. દેય=n. a donatory gift.

x દાતેતિ પાઠ સંભવે. દેય અતનુ ઉન્નતિ કલ્પિત પાઠ.

હતું—તુમ્હ જીપાડયું જાય એવા દ્રવ્યની તો શી વાત કરવી ?—તે (પ્રથમ અમોઘવર્ષ) તો ‘ અહા, દાતા તે રાષ્ટ્ર-કૂટલિલક (રાજા) ! ’ એવી (પોતાના દાનની) ખ્યાતિ સાંભળીને શરમાતો.

આ શ્લોકમાં ઉપમેય રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો પ્રથમ અમોઘવર્ષ છે અને ઉપમાન ગુપ્ત રાજા છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા વિશાળ રાજ્ય આપી દે છે—અનેક વાર આપી દે છે, અને તેની નોંધ રાખવી તો હોય જ કેવી ?—લોક તેની સખાવતનાં વખાણુ કરે છે તેથી પણ તે શરમાય છે. ગુપ્ત રાજા તો ભાઈને હણી રાજ્ય પચાવી પડ્યો હતો, ત્યાં કાઢને રાજ્ય આપવાનું હોય જ કેવું ? તે ધનનું દાન આપતો તેમાં એ જાણે કાંઈ નવાઈ કરતો હોય તેમ અભિમાનપૂર્વક તે તે દાન વહીએ ચડાવરાવતો હતો. એ રીતે પ્રશસ્તિકારે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનો ગુપ્ત રાજાથી વ્યતિરેક વર્ણવ્યો છે. સંજ્ઞાણનાં તામ્રપત્રના વિદ્વાન સંસ્કર્તા, પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહેલો રાજા તે બહુધા સ્કંદગુપ્ત હશે, એમ જણાવે છે. પરંતુ તે અસંભવિત છે. પ્રૌ. બાનરજી અને પ્રૌ. આલ્ટેકર એની એકતા દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય સાથે સાધે છે, તે જ બરાબર છે. સ્કંદગુપ્ત સખાવતને માટે જાણીતો નથી. લાખ અને કરોડ ટંકા દાનમાં આપ્યાની ખ્યાતિ તો એનો પિતામહ ભોગવે છે. એ વિક્રમાદિત્યની બહોળી ઉદારતાનો ઉલ્લેખ ચીનાઈ પ્રવાસી યવનચંગે એની પ્રવાસપોથીમાં કરેલો છે^{૨૨}. શત્રુનો સંહાર કરનાર અને લાખ ટંકા દાનમાં આપનાર વિક્રમાદિત્યનું સંસ્મરણ ગાહાસત્તસર્ઈમાં પણ છે^{૨૩}. સખ્ય સંજ્ઞાણનાં પ્રથમ અમોઘવર્ષનાં

૨૨ જૂઓ Watters: Yuan Chwang's Travels 1, p. 211.

૨૩ જૂઓ ગાહાસત્તસર્ઈ । ૫ । ૬૪ । સંવાહણસુહરસતોસિણ દેન્તેણ

તુહ કરે લક્ષ્વં । ચલણેણ વિક્રમાદિચ્ચરિઅમણસિક્ખિઅં તિરસા ॥ જૂઓ. વળી પરાક્રમની પ્રસાદીનો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૨, ટિપ્પણી ૧ (આવૃત્તિ ૬).

તામ્રપત્રના ઉદ્ભૂત શ્લોકમાં દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જ ઉપમાન તરીકે અભિપ્રેત છે. તે એના ભાઈને મારી નાંખીને રાજ્યનો માલિક થયાનાં એ શ્લોકમાં કહ્યું છે તે ભાઈ કોણ, એ જ પ્રશ્નનો ઉકેલ છેવટ કરવાનો છે. દેવીચન્દ્રગુપ્તનો કર્તા રામગુપ્તને બંધુ-વત્સલ અને સાહસિક વર્ણવે છે. એવા ભાઈનાં ચંદ્રગુપ્ત ખૂન કરે કે કરાવે એ શું સંભવિત છે? વિશાખદત્ત એના નાયકનો એવો અપકર્ષ કરે ખરો? દેવીચન્દ્રગુપ્ત સંસ્કૃત નાટક છે, Greek tragedy નથી. ગિરિપુરમાં રાખર સ્ત્રીઓએ રાસ લીધા તે ચંદ્રગુપ્તે કરેલા એવડા ખૂનના?—અને, પ્રો. ખાનરજી તથા પ્રો. આલ્ટેકર કહે છે તે પ્રમાણે હત્યા જોરી મોટા ભાઈનાં રાજ્ય અને તેની રાણી અપનાવી લેવાના? નહિ, નહિ, એવી અધમતા ચંદ્રગુપ્તમાં કદપી શકાતી નથી. રામગુપ્ત ઉપરાંત ખીજે એક ભાઈ ચંદ્રગુપ્તને હતો^{૨૪}. સંભવે છે કે એ રામગુપ્તથી ન્હાનો, પણ ચંદ્રગુપ્તથી મોટો હોય. તે વચ્ચે ભાઈએ ગિરિપુરમાં મોટો ભાઈ રાજ્યાધિકારથી નિવૃત્ત થયાની અને ન્હાનો ભાઈ અભિષિક્ત થયાની ખચર મળતાં પાટલિપુત્રમાં રાજચિહ્ન ધારણ કર્યા હોય, અને કેટલાક ખંડિયા રાજની સહાયતા મેળવી તે ચંદ્રગુપ્તના સામે થયો હોય. રાજપાટ માટેના એ વિગ્રહમાં ન્હાના ભાઈના હાથે વચ્ચે માર્યો ગયાનો અને ચંદ્રગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ધણી થયાનો સંગ્રહણનાં તામ્રપત્રના પ્રસ્તુત શ્લોકમાં નિર્દેશ છે, એવું મારું માનવું છે. આને મળતો બનાવ

૨૪ ડૉ. ફ્લીટ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુપ્ત વંશના લેખોના સંગ્રહમાંના અંક ૨ ના લેખના પાંચમા શ્લોકમાં સમુદ્રગુપ્તની પત્ની અને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તની માતા દત્તદેવીને બહુ પુત્રપૌત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે જોવો.

સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે પણ બન્યો હતો. પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે અનેક કુંવરો સમક્ષ એને ઉત્તરાધિકારી નીમ્યો હતો. ટાળી મુંઢલા કુંવરો પૈકી કાચ કુમાર તેના સામે ધાય છે. કાચ તે સમુદ્રગુપ્તથી વયે મોટો હોય. તે અવાંતર પાટનગરમાં રાજચિહ્ન ધારણ કરી પોતાના નામનો સિક્કો પણ પડાવે છે. પરંતુ સ્વલ્પ સમયમાં તે સમુદ્રગુપ્તને હાથે માર્યો ગયો જળાય છે. કેમકે તેનો ખીન્ને કાઈ ઐતિહાસિક અવશેષ મળતો નથી. ૨૫

દેવીચન્દ્રગુપ્તને આધારે કરેલા નિર્ણયમાં એક વાધો આવે છે. ડૉ. ફ્લીટ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુપ્ત લેખોના સંગ્રહમાં એકા અને તેરમા આંકના લેખની રાગવલ્લીમાં સમુદ્રગુપ્ત પછી લાગેલો દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત આવે છે, તેને એમાં તત્પરિગૃહીત વિશેષણ લગાડ્યું છે. એનો અર્થ ‘તેણે (એટલે સમુદ્રગુપ્તે) પસંદ કરેલો’ એવો કરવામાં આવે છે; અને એમ કહેવામાં આવે છે કે જેવી રીતે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે ખીન્ન કુંવરોને ટાળીને પસંદગીના ધોરણે સમુદ્રગુપ્તને

૨૫ જુઓ V. Smith's History of India, 4th edition, P. 297, footnote 7 માંનો નીચેનો ઉત્તર:-Some authors suppose Kacha or Kacha to be identical with Samudragupta, but the better opinion regards him as a rival brother of the king. His reign, if a reality, must have been very brief, probably not exceeding a few months. લેખક કાચની ઐતિહાસિકતા વિશે શંકાશીલ જણાય છે. વિચારિયે તો એ શંકા કરતાં કાચ અને સમુદ્રગુપ્તની એકતાની શંકા બલવન્નર છે. કાચના નિરાળા અસ્તિત્વનો પુરાવો આપતો સિક્કો ઉપલબ્ધ છે, ત્યારે કાચ અને સમુદ્રગુપ્તની એકતાનો પુરાવો કંઈ પણ મળ્યો નથી. હું કાચને સમુદ્રગુપ્ત સામે બંદ ગણાવનાર સમન્વિ છું.

ઉત્તરાધિકારી નીમ્નો હતો તેવી રીતે સમુદ્રગુપ્તે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તની ગાદીએ નીમણું કરી હતી. આ કલ્પના અંતઃપાતી રામગુપ્તની સત્તાના વિરુદ્ધ બન્ય છે. તેના સંબંધમાં જણાવવાની જરૂર છે કે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે તો રામગુપ્તને પોતાની પાસે બોલાવી આશ્વિન દેઈ, બહાલ ઊભરાયાથી કંઈક વિરળ બનેલી દષ્ટિ તેના ઉપર ફેરવી મ્હાનમુખ તુલ્યકુલજ્ઞેનાં દેખતાં કહ્યું હતું કે તું આખી પૃથ્વીનો રાજા.^{૨૬} આવા પ્રકારની પસંદગીની નીમણુંકનો ભાવ તત્પરિગૃહીતમાંથી નીકળતો નથી. પરિગૃહીતમાં માત્ર કૃપાનો સંકેત છે; તેથી એ વિશેષણનો અર્થ ‘કૃપાપાત્ર, બહાલો, માનીતો’ એટલો જ થાય છે. તત્પરિગૃહીત પસંદગીના અર્થનો રાજપ્રકરણિક પરિભાષાનો બોલ હોવાનો ખાસ આધાર કંઈ છે નહિ. એ બાબત ધ્યાનમાં લેતાં નિર્દિષ્ટ વાંધો આપોઆપ દૂર થાય છે. પ્રસ્તુત વિશેષણ એમ બતાવે છે કે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત પિતાને બહુ બહાલો હતો. તેટલા માટે બીજા કુવરો એકે એક અળખામળા હોઈ તેમને ટાળી મૂકી રાજગાદીએ એની નીમણુંક કરી હતી એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીરામગુપ્ત બંધુવત્સલ સાહસિક અને

૨૬ જૂઓ ડૉ. ફ્લીટે કરેલા સંગ્રહમાંના આંક ૧ ના લેખનો ત્રીયેનો શ્લોક. એમાં મેં કલ્પેલા શુદ્ધ પાઠને પરખે અસલ ઉત્ક્રીણ પાઠ ટ્રોસમાં આપેલ છે.

આયાહી(આર્યો હી)ત્યુપગુહ્ય ભાવપિશુનૈરુત્કર્ણતૈ રોમભિઃ

સમ્યેષૂચ્છસિતેષુ તુલ્યકુલજૈર્મર્લા(જમ્લા)નાનૈર્વી(નનોદ્વી)ક્ષિતઃ ।

સ્નેહવ્યાકુલિતેન વાષ્પગુરુના તત્ત્વેક્ષિણા ચક્ષુષા

ચઃ પિત્રાભિહિતો નિરીક્ષ્ય નિશ્ચિતા પાદેવમુર્વીમિતિ ॥

ઉદાર મનનો હતો; તેના ઉપર પણ પિતાનું ગ્હાત હોવાનું સંભવે છે. સખ્ય પ્રસ્તુત નાટકમાં વિશાખદત્ત તેનો રાગ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે વાસ્તવિક જ છે.

બાંધક પ્રમાણેના અભાવમાં એકંદરે એવો નિર્ણય બંધાય છે, કે સમુદ્રગુપ્તનો કમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી દેવીચંદ્રગુપ્તમાં કહેલો રામગુપ્ત જ છે. એ ઐતિહાસિક પાત્ર છે, કલ્પિત વ્યક્તિ નથી. ગિરનારની ધાંટીમાંથી સેનાના છૂટકારા સાથે તે બહાદુરીથી લડે છે. પરંતુ કદરત દુશ્મનને ચારી આપતી હોવાથી તેનું સાહસિકપણું નિષ્ફળ નીવડે છે. સેનાનો ગભરાટ શાંત કરવાની ખાતર શક રાગ તૃતીય સ્કસિંહને રાણી દ્રુવદેવી આપી દેવાનું કબૂલી તે મેલાણે આવે છે. પરસ્ત્રીલોભી ક્ષત્રપને મોતની શિક્ષાએ પેદાચાડવા નહાનો ભાઈ ચંદ્રગુપ્ત રાણી દ્રુવદેવીના વેપમાં પોતાને જવા દેવા મોટા ભાઈને પણ પડાને વીનવે છે. પણ બંધુવત્સલ રામગુપ્ત સાથે ના પાડે છે. ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત પોતાના મિત્રને અને માતૃસ્થાનીય રાણીને જ માત્ર જાણ કરી રાજદ્વારની ગણિકા માધવસેનાની સહાયતા મેળવી શત્રુના નગરે જવા નીકળે છે. રાણી દ્રુવદેવીના દાઢમાં તે સ્હેલથી શક રાગના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ પામે છે. ત્યાં તે દાવ સાધી તૃતીય સ્કસિંહનો ઘાટ ધડી નાંખે છે. પછી ગાંડાના વેપમાં સટકી આવી સેનાની આગેવાની લેઈ એકાએક શક રાજધાની ઉપર ધસી જઈ તે સર કરે છે. તેના અહભુત સાહસ અને પરાક્રમથી પરમ પ્રસન્ન થઈ રામગુપ્ત પોતાના માથાનો મુગટ નહાના ભાઈને માથે મૂકે છે—ચંદ્રગુપ્તને ગિરિનગરમાં રાજ્યાભિષેક કરે છે. અહીં દેવીચંદ્રગુપ્ત નાટક સમાપ્ત થાય છે. વચ્ચે ભાઈ રાજગાદીને

દાવો કરી વિગ્રહનો ઝડો ડિઠાવે છે, પણ તે ન્હાના ભાઈને હાથે માર્યો જાય છે; અને દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ધણી થાય છે. તે પછી એ વિજયયાત્રાએ નીકળે છે^{૨૭} અને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરે છે તથા તેની મજબૂતી આપે છે.^{૨૮}

[છપાયું: બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૨૯

૨૭ જૂઓ ડૉ. ફ્લીટિ સંગ્રહેલા શુભ લેખમાંનો આંક ૬ નો લેખ:—
 ચદન્તજ્યોતિરકામમુવ્યર્ચમ્ x x x x x x । x x x x x x વ્યાપિ
 ચન્દ્રગુપ્તાહ્યમદ્ભુતમ્ ॥ ૧ ॥ વિક્રમાવકચક્રાતા દાસ્યન્યગમ્ભૂતપાર્થિવા ।
 (યસ્ય સં)માનસંરક્તા ધર્મ x x x x x x ॥૨॥ તસ્ય રાજાધિ-
 રાજર્ષેરન્વિન્ત્યોર્જિતકર્મણઃ (લેખમાં ધર્મનઃ) । અન્વયપ્રાપ્તસાચિવ્યો
 વ્યાપ્તઃ (લે.૦ત) સંધિવિપ્રદે (લે.૦ દઃ) ॥૩॥ કૌત્સઃ શાર્વ(લે.૦શાર્વ)
 इति ख्यातां वीरसेनः(લે.૦ન-)કુલાહ્યયા । શબ્દાર્થન્યાયલોકજ્ઞઃ
 कविः पाटलिपुत्रकः ॥४॥ कृत्स्नपृथ्वीजयार्थेन राजैवेह महागतः ।
 भक्त्या भगवतः संभोगुहामेतामकारयत् ॥५॥ શિવભાગવત વીરસેને દ્રાવેલી
 શંભુની શુદાનું અધિષ્ઠાન માળવાના હૃદયગિરિમાં છે. તેનો રચનાકાળ
 પ્રસ્તુત લેખમાં છે નહિ. પરંતુ તે જ પર્વતનો બીજો લેખ (જૂઓ
 Corpus Inscriptionum Indicarum III, p. 21) દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના
 રાજ્યકાળનો છે; તેમાં શુભ સંવત્ ૮૨ (=ઈ. સ. ૪૦૧) આપેલ છે. તે
 હપરથી માળવાનું ક્ષત્રપરાજ્ય પણ તે પૂર્વે હતાઈ ચૂકેલું સમજાય છે.

આ વિષયમાં નવો પ્રયત્ન પણ થયો છે. જૂઓ Ind. Anti. Vol.
 LXII Part, DCCLXXXII, November 1933: Further
 Light on Ramagupta by Prof. Mirashi M. A.

૨૮ આ લેખ નવમી ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ્ માટે તૈયાર કરવામાં
 આવ્યો હતો. એના મુદ્રણમાં ડિટારાના અનુવાદ વાલુ માપથી, અને
 અનુવાદમાંના શ્લોક સાંકડા માપથી છાપ્યા છે. શ્લોકનો અનુવાદ મૂળને
 અનુસરતો થવા ગદ્યમાં મૂક્યો છે.

‘યુગપુરાણ’ નાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ

વાચના

મૃગસંહિતા જ્યોતિષના જૂના પ્રસ્થાનનો એક પ્રાચીન ગ્રંથ છે. તેના એક ભાગનાં મૂલ્ય વર્તમાન શોધખોળના જમાનામાં અસાધારણ અંકાય છે; કેમકે ભરતખંડના ઇતિહાસના એક અધિકાર-અસ્ત પ્રદેશ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડનારા અંશો તેમાં મળી આવે છે. એ ભાગ સંહિતાના છેડે આપેલા યુગપુરાણ નામના અધ્યાયમાં સમાયે છે. Bibliothica Indica નામે ગ્રંથાવલીમાં છપાયેલી મૃગસંહિતાના ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં ડૉ. કર્ને તે તરફ શોધરસિક પુરુષોનાં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ વિદ્વાનને મળેલી હાથપ્રત ખંડિત હતી. તેથી Asiatic Society of Bengal નામની સંસદના સંગ્રહની તથા જનારસની Government Sanskrit Collage નામની પાઠશાળાના સંગ્રહની હાથપ્રતો મેળવી પ્રસિદ્ધ પુરાવિદ શ્રીયુત જન્યસ્વાલે યુગપુરાણનો પ્રસ્તુત મહત્ત્વવાળો ભાગ The Journal of 'The Bihar And Orissa Research Society' નામે શોધખોળના સામયિક પત્રના સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૮ ના અંકમાં ઇંગ્રેજી અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે છપાવી સર્વસુલભ કર્યો છે. પરંતુ ડૉ. કર્નેની અને જન્યસ્વાલજીની આધારભૂત સર્વે હાથપ્રતો એટલી બધી અશુદ્ધ છે, કે ઐતિહાસિક તત્ત્વો અશુદ્ધિના થરના નડતરને લીધે પૂરેપૂરાં પ્રકાશમાં આવી શકતાં નથી. મુદ્રિત વાચના એક સો પંદર શ્લોકાર્ધની બનેલી છે, તેમાંની આર જ પંક્તિ શુદ્ધ છે^૧ બીજી બધી ભ્રષ્ટ છે ! એમાં અનેક પદો, અનેક

૧ જુઓ નવી વાચના ૩, ૧૧, ૨૫, ૪૦, ૭૦, ૭૧, ૭૫, ૮૮, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૩ અને ૧૧૨ (જૂની વાચના ૩, ૧૧, ૨૫, ૫૦, ૭૩, ૭૪, ૭૮, ૯૫, ૨૬, ૩૧, ૩૩ અને ૧૧૫).

ચરણો અનેક શ્લોકાંશો અવગણસવળ થયેલાં જોવામાં આવે છે. ઇતિહાસથી અને ભૂગોળથી અગ્નિશ્વર લખનાર અને વાંચનારને હાથે વિશેષનામોની અવદશા હરખાને બદલે પરખાથી પણ ભૂંડી થઈ છે. પાઠ એટલા અને એવા દૂષિત છે કે કર્તાએ યુગપુરાણ કઈ ભાષામાં લખ્યું હશે, સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતમાં કે એ બેના બોરકૂટામાં, એવો પ્રશ્ન પણ નવાઈ ઊપગ્નવતો નથી. આ અનિષ્ટ સ્થિતિ ટાળવા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક માહિતીના આધારે સંગતિ અને ઔચિત્ય વિચારી એમાંનાં મહત્ત્વવાળાં તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના ઉદ્દેશથી આ લેખ હાથ ધર્યો છે. અશુદ્ધ પાઠની સંખ્યા એટલી મોટી છે, કે અનેક કાચી ધાતુના ગદ્દાને અગ્નિની આકરી આંચમાં તપાવી ગાળી ચોખી ધાતુના ઢાળમાં લાવવા સરખું સંશોધનનું કાર્ય અન્યને કંટાળો બદલે ત્રાસ આપે એવું છે. એમાં રસ લેનારને માટે પણ અશુદ્ધિના પરિહારની ચર્ચા ઊંડા ઊતરી સંપૂર્ણ ધ્યાન આપી સ્વતઃ અવકાશે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારવાની આવશ્યકતા ધરાવે છે. આ કારણથી ધાતુવાદીની ભઠ્ઠી અલગ રાખી છે^૨. ચોખી ધાતુના ઢાળ સાથે કાચી ધાતુના ગદ્દા સરખાવી પરીક્ષકો સ્વતંત્ર નિર્ણય ઉપર આવે, તેટલા માટે પૂર્વોક્ત મુદ્રિત વાચના પણ અન્યત્ર આપી છે^૩. બ્રષ્ટ પાઠ સુધારી વિષયપરત્વે આંતર સંબંધના આધારે શ્લોકાંશો નવેસર ગાઠવી ઊપગ્નવેલી વાચના નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧ તતો નરક્ષયે વૃત્તે સ્વર્યાતે નૃપમણ્ડલે । ૧, ૧
- વસુદેવસુતે કૃષ્ણે દેહાન્તં ચ ગતે સતિ । ૨, ૨
- ભવિષ્યતિ કલિર્નામ ચતુર્થે પશ્ચિમં યુગમ્ । ૩, ૩
- તતઃ કલિયુગસ્યાન્તઃ પ્રથિતો જનમેજયઃ । ૪, ૪
- પૃથ્વ્યાં પારિક્ષિતઃ શ્રીમાનુત્પત્સ્યતિ ન સંશયઃ । ૫, ૫

૨ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧, ૨, ૩ ને ૫.

૩ જુઓ ટિપ્પણી ૨ માં કહેલું પરિશિષ્ટ ૧.

- મોઽપિ રાજા દ્વિજૈઃ સાર્ધં વિરોધમુપયાસ્યતિ । ૬, 6
 દારવિપ્રકૃતામર્ષી કાલસ્ય વશમાગતઃ । ૭, 7
 ૨ તતઃ કલિયુગે રાજા શિશુનાગકુલે વર્ત્તા । ૮, 8
 ઉદયો નામ ધર્માત્મા પૃથિવ્યાં પ્રથિતો ગુણૈઃ । ૯, 9
 ગલ્ગાતીરે સ રાજર્ષિર્દક્ષિણે સુમહાવરમ્ । ૧૦, 10
 સ્થાપયેન્નગરં રમ્યં પુષ્પારામજનાકુલમ્ । ૧૧, 11
 તત્તુ પુષ્પાહ્વયં રમ્યં પુરં પાટલિપુત્રકમ્ । ૧૨, 12
 પશ્ચ વર્ષસહસ્રાણિ પશ્ચ વર્ષશતાનિ ચ । ૧૩, 13
 પશ્ચ સંવત્સરાન્ માસાન્ પશ્ચાહોરાત્રપશ્ચકમ્ । ૧૪, 14
 પશ્ચ ચૈવ મુહૂર્તાનિ સ્થાસ્યત્યત્ર ન સંશયઃ । ૧૫, 15
 ૩ તાસ્મિન્ પુષ્પપુરે રમ્યે જનારામશતાકુલે । ૧૬, 16
 ક્રતુકર્મક્ષયાકૂતઃ શાલિશૂકો ભવિષ્યતિ । ૧૭, 17
 સ રાજકર્મનિરતો દુષ્ટાત્મા પ્રિયવિગ્રહઃ । ૧૮, 18
 સૌરાષ્ટ્રમર્દયન્ ઘોરં ધર્મવાદી હ્યધાર્મિકઃ । ૧૯, 19
 સ્વં જ્યેષ્ઠં ભ્રાતરં સાધું સંપ્રાતિં પ્રથયન્ ગણૈઃ । ૨૦, 20
 સ્થાપયિષ્યતિ મોહાત્મા વિજયં નામ ધાર્મિકમ્ । ૨૧, 21
 ૪ તતઃ શાકલમાક્રમ્ય પશ્ચાલ્લાન્ માથુરાંસ્તથા । ૨૨, 22
 યવના દુષ્ટવિક્રાન્તાઃ પ્રાપ્સ્યન્તિ કુસુમાહ્વયમ્ । ૨૩, 23
 તૈસ્તુ પુષ્પપુરે પ્રાપ્તે કાર્દમે પ્રથિતે દિને । ૨૪, 24
 આકુલા વિષયાઃ સર્વે ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । ૨૫, 25
 તન્નોદામં મહાયુદ્ધં ભવિષ્યતિ તુ પશ્ચિમમ્ । ૨૬, 26
 યવનાશ્ચાપયાસ્યન્તિ નષ્ટશેષાસ્તુ પાર્થિવાઃ । ૨૭, 41
 તતઃ પાટલિપુત્રં તત્ પુષ્પારામસમાકુલમ્ । ૨૮, 79
 ભવિષ્યતિ સુસિદ્ધાર્થં પ્રસ્તુતોત્સવસંમદમ્ । ૨૯, 80
 પુરસ્ય દક્ષિણે પાર્શ્વે વાહની તત્ર દ્રક્ષ્યતે । ૩૦, 81

सहस्रैर्गजवाहानां वाहनानां च कल्पिता । ३१, ८२
मध्यदेशेऽपि यवना न ते स्थास्यन्ति दुर्मदाः । ३२, ४२
तेषामन्योन्यसंमर्दि युद्धं परमदारुणम् । ३३, ४३
आत्मचक्रोत्थितं घोरं भविष्यति न संशयः । ३४, ४४

ततो युद्धवशात्तेषां यवनानां परिक्षये । ३५, ४५
शाकले सप्त राजानो भविष्यन्ति महाबलाः । ३६, ४६
लोहितार्द्रैः प्रतियोधैर्योधा युद्धपरिक्षतैः । ३७, ४७
पृथ्वीं शृणुः करिष्यन्ति रक्तघोरां सुदारुणम् । ३८, ४८
ततस्तु मगधे कृत्स्ने गङ्गासन्ने सुदारुणम् । ३९, ४९
रक्तपातं महायुद्धं भविष्यति तु पश्चिमम् । ४०, ५०
पुण्यमित्रेण ते सर्वे राजानः कृतविग्रहाः । ४१, ५१
क्षयं यास्यन्ति युद्धेन तथैषामाश्रितो जनः । ४२, ५२

तदा मद्राख्यके देशे पुण्यमित्रे प्रशासति । ४३, ८३
तस्मिन्नुत्पत्स्यते कन्या सुमहारूपशालिनी । ४४, ८४
तस्या अर्थे नृपो घोरेऽब्रह्मण्यः सह विग्रहे । ४५, ८५
तदा विधिवशाद् देहं विमोक्ष्यति न संशयः । ४६, ८६

तस्मिन् युद्धे महाघोरे व्यतिक्रान्ते सुदारुणे । ४७, ८७
अग्निमित्रस्ततो राजा भविष्यति महाप्रभः । ४८, ८८
त्रिंशद् वर्षाणि वै तस्य स्फीतं राज्यं भविष्यति । ४९, ८९

५ वसुमित्रान् ततो राक्षः प्राप्ता राज्यमथौद्रकः । ५०, ९०
भूमिः स शकसंघातैर् विग्रहं समुपेक्ष्यति । ५१, ९१
ततः शकै रणे घोरे प्रवृत्ते स महाबलैः । ५२, ९२
नृपः पृषत्कपातेन मृत्युं समुपयास्यति । ५३, ९३
ततः प्रणष्टचारित्रा अकर्मोपहृताः प्रजाः । ५४, १०६
हरिष्यन्ति शका घोरा बहुलास्ता इति श्रुतिः । ५५, १०७

ચતુર્ભાગં તુ શસ્ત્રેણ નાશયિષ્યન્તિ પ્રાણિનામ્ । ૫૬, 108
 શકાઃ શેષં હરિષ્યન્તિ ચતુર્ભાગં સ્વકં પુરમ્ । ૫૭, 109
 તતોઽમ્લાટો ધનુર્મૂલો ભવિષ્યતિ મહાબલઃ । ૫૮, 61
 અરણો લોહિતાક્ષઃ સ પુષ્પનામ ગમિષ્યતિ । ૫૯, 62
 સ વૈ તન્નગરં સર્વં શૂન્યમાસાદયિષ્યતિ । ૬૦, 63
 સ તુ મ્લેચ્છસ્તતોઽમ્લાટો રક્તાક્ષો રક્તવસ્ત્રભૃત્ । ૬૧, 65
 જનમાદાય વિવશં પુરમુત્સાદયિષ્યતિ । ૬૨, 66
 તત્ર વર્ણોસ્તુ ચતુરઃ સ નૃપો નાશયિષ્યતિ । ૬૩, 67
 વર્ણાધોવસ્થિતાન્ સર્વાન્ કૃત્વા પુર્યામવસ્થિતાન્ । ૬૪, 68
 અમ્લાટો લોહિતાક્ષઃ સ વિપત્સ્યતિ સવાન્ધવઃ । ૬૫, 69
 તત્ર પ્રજાયાં શેષાયાં તસ્ય રાજ્યપરિક્ષયે । ૬૬, 110
 ભવિષ્યતિ તતો રાજા ગોપાલો નામ નામતઃ । ૬૭, 70
 ગોપાલસ્તુ તદા રાજ્યં મુક્ત્વા સંવત્સરં નૃપઃ । ૬૮, 71
 પુષ્પકેનાભિસંયુજ્ય તતો નિધનમેષ્યતિ । ૬૯, 72
 તતોઽધર્મપરો રાજા પુષ્પકો નામ નામતઃ । ૭૦, 73
 સોઽપિ સંવત્સરં રાજ્યં મુક્ત્વા નિધનમેષ્યતિ । ૭૧, 74
 તતસ્તુ શર્વિલો રાજા હ્યરણઃ સુમહાબલઃ । ૭૨, 75
 સોઽપિ વર્ષત્રયં મુક્ત્વા પૃથ્વીં નિધનમેષ્યતિ । ૭૩, 76
 તતો વૈ કુયશાઃ કોઽપ્યબ્રહ્મણ્યો લોકવિશ્રુતઃ । ૭૪, 77
 તસ્યાપિ ત્રીણિ વર્ષાણિ રાજ્યં દુષ્ટં ભવિષ્યતિ । ૭૫, 78
 શકાનાં સ તતો રાજા હ્યર્થલુબ્ધો મહાબલઃ । ૭૬, 53
 દુષ્ટભાવશ્ચ પાપશ્ચ કાલિઙ્ગાન્ સમુપસ્થિતઃ । ૭૭, 54
 કાલિઙ્ગશાતરાજ્યાર્થી વિનાશં વૈ ગમિષ્યતિ । ૭૮, 55
 શકકાણ્ડાઃ શરફલૈર્વિલુપ્તાઙ્ગાશ્ચ સંયતિ । ૭૯, 59
 ઘનિષ્ઠાસ્તુ હતાઃ સર્વે ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । ૮૦, 57
 તતઃ શાતવરો રાજા હૃત્વા દણ્ડેન મેદિનીમ્ । ૮૧, 104

- व्यतीते दशमे वर्षे मृत्युं समुपयास्यति । ८२, 105
 अर्थलुब्धाः शकाः सर्वे भविष्यन्ति महाबलाः । ८३, 64
 विनष्टे शकराज्ये तु शून्या पृथ्वी भविष्यति । ८४, 58
 पुष्पनाम पुरं शून्यं बीभत्सं भविता ततः । ८५, 59
 भविष्यति नृपः कश्चिन्नवः कश्चिद् भविष्यति । ८६, 60
- ६ ततस्तस्मिन् गते काले महायुद्धसुदारुणे । ८७, 94
 शून्या वसुमती घोरा स्त्रीप्रधाना भविष्यति । ८८, 95
 कृषिं नार्यः करिष्यन्ति लाङ्गलोल्बणपाणयः । ८९, 96
 दुर्लभत्वान्मनुष्याणां क्षेत्रे स्युस्ता धनुर्धराः । ९०, 97
 प्रक्षीणाः पुरुषा लोके दिक्षु सर्वासु पर्वसु । ९१, 98
 तदा संघातशो नार्यो भविष्यन्ति न संशयः । ९२, 99
 आश्चर्यमिति मंस्यन्ते दृष्ट्वाथो पुरुषं स्त्रियः । ९३, 100
 विंशतिर्दश वा भार्या भविष्यन्ति नरस्य वै । ९४, 101
 स्त्रियो व्यवहरिष्यन्ति ग्रामेषु नगरेषु च । ९५, 102
 नष्टस्वास्थ्या भविष्यन्ति गृहस्था रत्नवाससः । ९६, 103
- अनार्या आर्यधर्माश्च भविष्यन्ति नराधमाः । ९७, 27
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युगेऽन्तिमे । ९८, 28
 समवेशाः समाचारा भविष्यन्ति न संशयः । ९९, 29, 39
 पाषण्डैः स्युः समायुक्ता नरास्तस्मिन् युगेऽन्तिमे । १००, 30
 स्त्रीनिमित्तममित्राणि करिष्यन्ते न संशयः । १०१, 31
 चोरवल्कलसंवीता जटामण्डलधारिणः । १०२, 32
 भिक्षुका वृषला लोके भविष्यन्ति न संशयः । १०३, 33
 यज्ञकार्येऽथ जप्ये च ह्यग्निके च दृढव्रताः । १०४, 36
 शूद्राः कलियुगस्यान्तर्भविष्यन्ति न संशयः । १०५, 37
 ओंकारप्रथमैर्मन्त्रैर्युगेऽन्त्ये समुपस्थिते । १०६, 35
 त्रेताग्नीन् वृषला लोके होष्यन्ति ह्यलघुक्रियाः । १०७, 34

ભોવાદિનશ્ચ શૂદ્રાઃ સ્યુર્ગ્રાહ્યણાશ્ચાર્યવાદિનઃ । ૧૦૮, 38

મોક્ષ્યન્તે ધર્મમિષતો સ્થતિરા નિર્ભયા જનના । ૧૦૯, 40

તદા પાપહતે લોકે દુર્ભિક્ષો રોમહર્ષણઃ । ૧૧૦, 113

મવિષ્યતિ યુગે હ્યન્ત્યે સર્વપ્રાણિવિનાશનઃ । ૧૧૧, 114

જનમારસ્તતો ઘોરો મવિષ્યતિ ન સંશયઃ । ૧૧૨, 115

દેવો દ્વે ચ તદા વર્ષે અનાવૃષ્ટિં કરિષ્યતિ । ૧૧૩, 111

પ્રજા નાશં ગમિષ્યન્તિ ભૂયા દુર્ભિક્ષપીડિતાઃ । ૧૧૪, 112

અનુવાદ

ઉપર આપેલી વાચનામાં અને ઉપલબ્ધ મુદ્રિત વાચનામાં પદો બ્રહે લિખતા છે તે કારણથી તેમ જ એમાં કેટલાક અસાધારણ દુર્ભોધ શબ્દોનો અર્થ નિર્ધારવાની અપેક્ષા રહે છે^૪ તે કારણથી, નવી વાચનાનો અનુવાદ વ્યવસ્થાલગ્નના ઇંગ્રેજ અનુવાદ^૫ સાથે મેળવી જોવા માટે નીચે નિવેદન કરું છું.

(૧) મનુષ્યોનો સંહાર વળ્યો અને રાગ્નઓનું મંડળ સ્વર્ગ સિધાવ્યું છતાં તે પછી વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ દેહાંત પામતાં કલિ નામે ચોથો [કિંવા] છેલ્લો યુગ પ્રવર્તશે. [એ] કલિયુગમાં પછી પૃથ્વી પર પરિક્ષિતનો પ્રખ્યાત પુત્ર શ્રીમાન જનમેજય થશે, એ નિઃસંશય છે. રાણીની લાજ ગયા જેવું થવાથી ક્રોધ ભરાયલો તે રાગ દાસ ભગવાનની પ્રેરણાથી દિવે સાથે વિરોધ કરશે (૧-૭, 1-7).

(૨) કલિયુગમાં પછી શિશુનાગના વંશમાં ગુણોએ કરીને પૃથ્વી ઉપર વિખ્યાતિ પામનારો બળવાન અને ધર્માત્મા ઉદય નામે

^૪ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫.

^૫ જુઓ The Journal of The Bihar And Orissa Research Society, September, 1928, pp 409-414.

રાગ્ન થશે. તે રાજર્ષિ ગંગાના દક્ષિણ તીરે અહુ મોટા ગદવાળું ફૂલવાડીઓએ છવાયલું અને વસતીએ ભરપૂર, સુંદર શહેર સ્થાપશે. તે સુંદર શહેર પુષ્પપુર [કિંવા] પાટલિપુત્ર રહેશે], તે પાંચ હજાર પાંચ મેં પાંચ વરસ, દિવસ અને પાંચ મુહૂર્ત હયાતી ભોગવશે, એ નિઃસંશય છે (૮-૧૫, 8-15).

(૩) વસતી માટેની સેંકડો ફૂલવાડીઓ છવાયલા તે સુંદર પુષ્પપુર [નગર] માં યજ્ઞકર્મનો ધ્વંસ કરવાની વૃત્તિવાળો શાલિશક થશે. અકર્મનો રસિયો, દુષ્ટ પ્રકૃતિનો, વિગ્રહમાં પ્રીતિવાળો, ધર્મના વાદ ટરાવનારો, અધર્મી, બ્રહ્મ બુદ્ધિનો તે [શાલિશક], રાગ્ન [નીમાયા] હતો, સૌરાષ્ટ્રની પ્રગ્નને ત્રાસદાયક રીતે રંગ્નડી [જૈન] ગચ્છોને મુળે મોટા ભાઈ સંપ્રતિની ખ્યાતિ અદાવી [જૈન] ધર્મની વિજય ઘોષણા વર્તાવશે (૧૬-૨૧, 16-21).

(૪) પછી કલંકિત પરાક્રમવાળા યવનો શાકલના નામે ઓળખાતો [પંગ્ગળ] દેશ, પાંચાલ દેશ અને મથુરાને નામે ઓળખાતો [શરમેન] દેશ જીતી લેઈ પાટલિપુત્રનો માર્ગ લેશે. તેઓ પુષ્પપુર પહોંચી જઈ ખાઈ મંસરી માટીની સડક બાંધશે, તેની સાથે જ સર્વે દેશોમાં ગભરાટ ફેલાશે, એ નિઃસંશય છે. ત્યાં [યવનો અને આર્યાવર્તીયોનાં] અંતિમ ભયંકર મહાન યુદ્ધ થશે (૨૨-૨૬, 22-26). કાપાકાપીમાં નાશ પામતાં મચી ગયેલા યવન રાગ્નઓ [રણભૂમિ મૂકી] પલાયન કરી જશે (૨૭, 41), પછી તે ફૂલવાડીઓએ છવાયલા પૂરા ક્ષેત્રમાં પાટલિપુત્રમાં આનંદોત્સવ વર્તાવશે. [તે] નગરની દક્ષિણ બાજુએ હજારો હાથી ઘોડા અને રથની બનેલી સેના [એ ઉત્સવ ઊજવતી] જોવામાં આવશે (૨૮-૩૧, 79-82). ભૂંડો મદ ધરાવનારા એ યવનો મધ્યદેશમાં પણ રહેશે નહિ; [કેમકે] તેઓના પોતાના જ મંડળમાં જંગલ પરસ્પર વિનાશક યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર સ્વરૂપમાં મચી રહેશે (૩૨-૩૪, 42-44).

[ઉક્ત] યુદ્ધને લીધે તે યવનો નાશ પામ્યા પછી શાકલના નામે ઓળખાતા [પાંચજ] દેશમાં મહાખગવાન સાત [યવન] રાગ્નઓ [એક કાળે] થશે. ત્યારે [તેમના] બહીઆમણા શરા યોદ્ધાઓ [આત્માવર્તાય] યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં વાયવ્ય અને લોહીસુહાણુ કરી [ભારત] ભૂમિને લોહી વહેવરાવ્યાથી ભયંકર લાગતી બનાવી મૂકશે. પછી ગંગાની આસપાસના સમસ્ત મગધ દેશમાં હેલવેલું પૂરેપૂરું ભયંકર અને ખૂનખાર મહાયુદ્ધ થશે. [તે પછી મગધના રાગ્ન] પુણ્યમિત્ર સાથે વિગ્રહ માંડનારા તે સર્વે [યવન] રાગ્નઓ તેમ જ તેઓના આશ્રિત જનો [તે] યુદ્ધના પરિણામે નાશ પામશે (૩૫-૪૨, ૫૦-૫૨).

ત્યારે મદ્ર નામે દેશ ઉપર પુણ્યમિત્રની આણુ ફરતી હશે, ત્યારે તે [દેશ] માં અતિ વણી રૂપાળી [યવન રાગ્ન-] દળ્યા હશે. તેને માટે આત્મણોના વિરોધી [યવનો] સાથે એ વખતે દારુણ યુદ્ધ દરમિયાન રાગ્ન [પુણ્યમિત્ર] નો દેહ દેવયોગે પડશે; એ નિઃશ્ચિ-શય છે (૪૩-૪૬, ૮૩-૮૬).

તે મહા ભયંકર અને અત્યંત દારુણ વિગ્રહ વીતતાં પુણ્યમિત્રના પછી અગ્નિમિત્ર રાગ્ન થશે. તેનાં સંખ્યાયત્તું રાજ્ય ત્રીસ વરસ પહોંચશે (૪૭-૪૯, ૮૭-૮૯).

(૫) પછી રાગ્ન વસુમિત્ર પૂરે ઓદ્રક રાજ્ય પામશે, તેને ભયંકર શંક્રાનાં ઘાડાં સાથે વિગ્રહ થશે. પછી મહાખગવાન શંક્રા સાથેના દારુણ સંગ્રામમાં તે રાગ્ન [મર્મસ્થાનમાં] આણુ વાગ્યાથી પ્રાણુ છોડશે. પછી ભયંકર શંક્રા અકર્મને માર્ગે ચરી બ્રહ્મ બનેલી [અને] શીલ સદાચાર ખાઈ ખેંડેલી તે બહોળી પ્રગ્નને હરી જશે, એવી [પૌરાણિક] શ્રુતિ છે. શસ્ત્રથી ચલાવેલી કતલમાં પ્રાણધારીઓનો એથો ભાગ હણાશે [અને] આક્રીના ચાથા ભાગતું હણુ કરી ભયંકર શંક્રા [તેને] પોતાને શહેર લેઈ જશે. (૫૦-૫૭, ૯૦-૯૩, ૧૦૬-૧૦૯).

એ શકોમાં જેની મૂડી ધનુષ હશે એવો મહાબળવાન અમ્બાટ થશે. જેની સામે કાંઈ રણ માંડી નહિ શકે એવો એ રાત્રી આંખનો [શક] પુષ્પપુર ઉપર ચડાઈ કરશે. એ નગરે તે આવી પહોંચતાં શહેર અધૂં ખાલી થયેલું જોશે (૫૮-૬૦, 61-63). પછી તે રાત્રી આંખનો રક્તવસ્ત્રધારી મ્લેચ્છ અમ્બાટ અનાથ વસતીમાં કતલ ચલાવી શહેર ડિગ્ગડશે; [એ રીતે] તે રાગ્ન એ શહેરમાં ચાતુર્વર્ણ્યનો નાશ કરશે. [પછી] ચાર વર્ણધી નીચ લોકને વસાવતો છતો રાત્રી આંખનો એ અમ્બાટ અને એના આંધવ નાશ પામશે (૬૧-૬૫, 66-69). તેના [જીવમી] અમલનો અંત આવતાં રહીસહી રૈયતનો (૬૬, 110) પછી ગાપાળ એવા નામનો [શક] રાગ્ન થશે. [એ] ગાપાળ એક વરસ રાજ્ય ભોગવી પુષ્પક સાથે લડતાં તેના હાથે માર્યા જશે. તે પછી અધર્મી પુષ્પક નામનો [મ્લેચ્છ] રાગ્ન થશે. તે પણ એક વરસ રાજ્ય ભોગવી માર્યા જશે. પછી જેની સાથે કાંઈ રણ માંડી નહિ શકે એવો અતિ વણા બળવાન શર્વિલ રાગ્ન થશે. તે પણ ત્રણ વરસ પૃથ્વી ભોગવી માર્યા જશે. તે પછી બ્રાહ્મણોના દ્વેષી તરીકે દુનિયામાં ગણાતો કાંઈ બદનામ રાગ્ન થશે. એનું ભૂંડું રાજ્ય ત્રણ વરસ પહોંચશે (૬૭-૭૫, 70-78). પછી તે ધનનો લોભી ભૂંડાઈનો ભરેલો પાપી મહાબળવાન શકપતિ, કલિંગરાજ શાનની ભૂમિનો ભૂખ્યો, કલિંગ દેશ પર ચડાઈ કરી જીવ ખાશે; [અને] ભાલોડાંથી સંગ્રામમાં અંગ વઢાઈ જઈ સર્વે નીચ અધમ શકોનો સંહાર વળશે, એ નિઃસંશય છે (૭૬-૮૦, 83-87). પછી તે શાતોમાં ઉત્તમ રાગ્ન [પોતાની] સેનાથી પૃથ્વી હસ્તગત કરી દસમું વરસ વીતતાં મરણ પામશે. (૮૧-૮૨, 104-105). સર્વે મહાબળવાન શક [રાગ્નઓ] ધનના લોભી હશે (૮૩, 64). શક રાજ્ય ઉચ્છિન્ન થશે, ત્યારે [મગધની] ભૂમિ ડિગ્ગડ હશે. ત્યારથી પુષ્પપુર સુદાં રહેશે અને

[જેનારાને] ખાવા ધારે. ભવિષ્યમાં તે કોઈ નવીન [વંશના] રાગની રાજધાની થશે એ આશિષ છે (૮૪-૮૬, ૫૪-૬૦).

(૬) મહાન રણસંઘ્રામેને લીધે બહુ વસમો નીવડનારો એ કાળ વીતતાં પૃથ્વી શૂન્યકાર અને સૌ બહી મરે એવી લાગશે. અને તેમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓની જ વસતી હશે. હળ ખેંચી ખેંચી કઠણુ બનતા હાથવાળી સ્ત્રીઓ ખેતી કરશે. પુરુષની અછત થતાં કરી હાથમાં કામદૂં લેઈ ખેતરનું રખવાળું પણ તેઓ જ કરશે. તે સમયે પર્વના દિવસોમાં પૃથ્વી ઉપર સર્વ દિશામાં પુરુષ રજા-ખજા [અને] સ્ત્રીઓ ટોળાખંધ જોવામાં આવશે, એ નિઃસંશય છે. પુરુષ [નામે] નજરે પડતાં સ્ત્રીઓ મનથી અચરજ માનશે. એક પુરુષને દસ દસ અને વીસ વીસ ભાયાનાં ખેતરાં જોડાશે. ગામડાંમાં તેમ જ શહેરોમાં સર્વ વ્યવહાર સ્ત્રીઓ ચલાવશે. સંસાર દુઃખમય થતાં કરી ઘરબારીઓ રાતાં કપડાંના સાધુ થશે (૮૭-૯૬, ૯૪ ૧૦૩).

વળી મનુષ્યોમાં નીચમાં નીચ જે અનાર્ય, તે આર્ય ધર્મમાં દાખલ થશે. તે છેલ્લા યુગમાં બ્રાહ્મણ દક્ષિણ વૈશ્ય અને શૂદ્ર વેપમાં અને આચારમાં એકસરખા, અર્થાત્ ભિન્ન વરતાય નહિ એવા, જોવામાં આવશે. એ નિઃસંશય છે. વળી તે છેલ્લા યુગમાં મનુષ્યો મિથ્યાધર્મોઓ સાથે ગાદો નાતો કરશે. [વળી] સ્ત્રીનિમિત્તે દુરમનાવટ બેહોરાશે, એ નિઃસંશય છે. શૂદ્રો રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરી, જટાનો ભારો રાખી, વહકલ સજ્જ લોકમાં ભિક્ષાવર્તી સાધુઓમાં ખપશે, એ નિઃસંશય છે. વળી કલિયુગમાં યજ્ઞસમારંભમાં જપ અને હોમના કાર્યમાં વ્રતનિષ્ઠ શૂદ્રો યોગ્યશે, એ નિઃસંશય છે. છેલ્લો યુગ પ્રવર્તતાં લાંબી લાંબી ક્રિયા સહિત પ્રણવપૂર્વક વેદમંત્રો વડે શૂદ્રો [ગૃહસ્થાશ્રમના] ત્રેતાગિમાં હવિ હોમશે. શૂદ્રો ‘પૂજ્ય’ પદથી અને બ્રાહ્મણો ‘સન્નમન’ પદથી સંબોધાશે.

ધર્મલાભનું મિત્ર પોષકરતા સ્થવિરો નિર્ભયપણે સંસારીનું ખાઈ ખલાસ કરશે. (૯૭-૧૦૯; ૨૭-૨૮, ૩૭, ૩૦-૩૮, ૪૦).

તે સમયે પાપથી હણાયલી દુનિયામાં [એ] છેલ્લા યુગમાં સર્વ પ્રાણીના પ્રાણ લેનારો, [ત્રાસથી] રુઆં ખડાં કરે એવો, દૂકાળ પડશે. તેણે કરીને લોકનો દારુણ સંહાર વળી જશે, એ નિઃસંશય છે (૧૧૦-૧૧૨, ૧૧૩-૧૧૬). તે વખતે મેઘ રાગ્ન [લાગત] બે વરસ અનાવૃષ્ટિ કરશે અને [અને] પ્રજા દૂકાળના કષ્ટથી મોટે ભાગે નાશ પામશે (૧૧૩-૧૧૪, ૧૧૧-૧૧૨).

વિવેચન

ઉપર આપેલા અનુવાદમાં આવેલા પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક અંશ બહારના પ્રકાશની સહાયતા માગે છે. એ અંશોનો નિગૂઢ પ્રકાશ બાહ્ય કિરણો અડતાં ભભકી ઊઠે છે. ભેદ ભરેલી ભવિષ્યવાણી ઊંડા ઊતરવાથી સારી રીતે સમજાય એવી થાય છે. તે કારણથી અપેક્ષિત વિવેચન અહીં ઊમેરું છે.

યુગપુરાણના નવેસર ગોઠવેલા સંશોધિત ભાગના બે વિભાગ પડે છે, રાજકીય અને સામાજિક. પહેલા વિભાગનાં ન્હાનાંમોટાં પાંચ પ્રકરણ છે. બીજા વિભાગ અખંડ એકપ્રકરણરૂપ છે. એ રીતે ઉક્ત બે વિભાગનાં કુલ છ પ્રકરણ છે. રાજકીય વિભાગના પહેલા પ્રકરણમાં પૌરાણિક કાળના પરિક્ષિત રાગ્નના પુત્ર જનમેજયને બ્રાહ્મણો સાથે વિષ્ણુવાદ થયો હતો તેની ભવિષ્યવાણી છે. ત્રણસે અશ્વમેધ કરનાર રાગ્ન નવો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે. તેને અંગે મેધ્ય અશ્વનું બરાબર સંરૂપન કરવામાં આવે છે. તે પછી યજ્ઞમાનપત્ની યાજ્ઞિકી પ્રક્રિયા અનુસાર તેની સોડમાં સૂતાં યજ્ઞમાં વિઘ્ન પાડવા ઈચ્છતા ઇંદ્રની માયાના બળે અશ્વ જાણે જીવતો હોય તેમ મહાલે છે. તેથી સંરૂપનકાર્યમાં ખામી માની લેઈ રાણીનું ધર્પણ થયાથી રોષે ભરાયલો રાગ્ન અશ્વરૂપ સાથે કેટલાંક

ટપાટપી પછી યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણોને દેશપાર કરે છે. આ કથા હરિવંશના મવિષ્ણુવંશના બીજા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી અને પાંચમામાં કંઈક વિસ્તારથી આપી છે.^૬ એમાં વિપ્રકૃતિ એટલે ધર્મણુનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉપરથી એ જ કથાનું અહીં અનુસંધાન છુટ્ટ છે. જ્યારેવાલ્મીય પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કહેલા વિખવાદમાં મત્સ્ય ૧૦૦ । ૫૭-૬૫ । નું સૂચન માને છે, તે બરાબર નથી. એમાં વર્ણવેલો વિખવાદ તો યજ્ઞ કરાવવાનો અધિકાર એકલા બ્રાહ્મણોનો જ કે ક્ષત્રિયોનો પણ ખરો, એ પ્રશ્નના સંબંધમાં છે.^૭

બીજા પ્રકરણમાં પાટલિપુત્ર કેવા પુષ્પપુરની સ્થાપનાની અને તેની હયાતીની મુદતની ભવિષ્યવાણી ભાખી છે. મહાપરિનિવ્વાણસુત્તમાં

૬ વિચારવાને અનુકૂળ પડે, માટે પ્રસ્તુત ભાગ અહીં ઉતારે છે. અશ્વમેધઃ ક્રતુઃ શ્રેષ્ઠઃ ક્ષત્રિયાણાં પરિશ્રુતઃ । તેન ભાવેન તં યજ્ઞં વાસવો ધર્મેયિષ્યતિ ॥ યદિ તચ્છવ્યતે રાજન્ પરિહર્તુ કથંચન । દૈવં પુરુષકારેણ મા યજેથાશ્ચ તં ક્રતુમ્ ॥ ન ચાપરાધઃ શક્રસ્ય નાપાધ્યાયગણસ્ય તે । તવ વા યજમાનસ્ય કાલોઽત્ર દુરતિક્રમઃ ॥ હ. વં. ૧૩ । ૨૮-૩૦ । ... કસ્યચિત્ત્વથ કાલસ્ય સ રાજા જનમેજયઃ । દીક્ષિતો વાજિમેધેન વિધિવદ્ ભૂરિદક્ષિણઃ ॥ સંજ્ઞસમશ્વં તત્રાસ્ય દેવી કાશ્યા વપુશ્ચમા । સંવિવેશોપગમ્યાથ વિધિદૃષ્ટેન કર્મણા ॥ તાં તુ સર્વાનવદ્યાદૃગીં ચકમે વાસવસ્તદા । સંજ્ઞસમશ્વમાવિશ્ય તથા મિશ્રીવભૂવ સઃ ॥ તસ્મિન્ વિકારે જનિતે વિદિત્વા તત્ત્વતશ્ચ તત્ ॥ અસંજ્ઞસોઽયમશ્વસ્તં ધ્વંસેત્યધ્વર્યુમબ્રવીત્ ॥ અધ્યર્ગુર્જ્ઞાનસંપન્નસ્તદિન્દ્રસ્ય વિચેષ્ટિતમ્ । કથયામાસ રાજર્ષેઃ શશાપ સ પુરન્દરમ્ ॥ ઋત્વિજશ્ચાબ્રવીત્ ક્રુદ્ધઃ સ રાજા જનમેજયઃ । દૌર્બલ્યં ભવતામેતદ્ યદયં ધર્ષિતઃ ક્રતુઃ ॥ વિષયં મે ન વસ્તવ્યં ગચ્છધ્વં સહ વન્ધવૈઃ । ઇત્યુક્તાસ્તત્યજુર્વિગ્રાસ્તે નૃપં જનમેજયમ્ ॥ હ. વં. ૧૩ । ૫ । ૧૧-૧૫, ૧૮-૧૯ ।

૭ Fargiter's Puranic Text of the Dynasties of the Kali Age, pp 87-88 માં મત્સ્ય પુરાણનો પ્રસ્તુત ઉતારો આપેલો છે; તે જોવો.

ગંગાના દક્ષિણ કાંઠે શોણ સાથેના સંગમ ઉપર પાટલિ ગામના ગઢ વિશે ઉલ્લેખ છે. તે ગઢ ઉત્તર કિનારાના વૈશાલી નગરના લિચ્છવિઓને ડરના અને દમ્પતા રાખવા એ ગણરાજ્ય હત્યા પછી શૈશુનાગ વંશના અન્નતશત્રુ રાજ્યએ બંધાવ્યો હતો^૮. ત્યાં પછી તેના પૌત્ર ઉદયે પાટલિપુત્ર વસાવ્યું હતું, એમ આપણે પુરાણમાં વાંચીએ છીએ^૯. એ રીતે આ બીજા પ્રકરણની હકીકતને પુરાણનો તેમ જ પુરાણા બૌદ્ધ ગ્રંથનો ટેકો મળે છે.

ત્રીજું પ્રકરણ પાટલિપુત્રના શાલિશ્વર રાજ્યને લાગતું છે. ગર્ગાચાર્ય એને યજ્ઞકર્મનો ધ્વંસ કરવાની વૃત્તિવાળો કહે છે, અને દુષ્ટ તથા અધર્મી વિશેષણ લગાડે છે. શાલિશ્વર સૌરાષ્ટ્રની પ્રગ્નને રંબડી જૈન ગચ્છોને મુખે મોટા ભાઈ સંપ્રતિની ખ્યાતિ બટાવી જૈનધર્મનો દિગ્વિજય પ્રવર્તાવશે, એવી ભવિષ્યવાણી આ ત્રીજા પ્રકરણમાં આપી છે. નયસ્વાલજી યુગપુરાણ વિશેના એમના લેખમાં જણાવે છે, કે શાલિશ્વરને માગવત પુરાણની એક હાથપ્રતમાં સુયશનો પુત્ર કહ્યો છે. સુયશ તે અશોકના પુત્ર કુણાલનું અપર નામ છે. તેથી શાલિશ્વર કુણાલનો પુત્ર, એટલે દશરથ અને સંપ્રતિનો ભાઈ હશે છે^{૧૦}. ઐતિહાસિકો કુણાલના મૃત્યુ પછી તેના બે પુત્ર દશરથ અને સંપ્રતિ વચ્ચે મૌર્યરાજ્ય વહેંચાઈ ગયું માને છે^{૧૧}.

^૮ જુઓ Smith's Early History of India, 4th edition, pp. 37-38.

^૯ જુઓ વાયુપુ. । ૧.૧ । ૩૧૯-૩૨૦ । उदयो भविता तस्मात् त्रयस्त्रिंशत् समा नृपः । स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् । गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥

^{૧૦} જુઓ J. B. O. R. S., September, 1928, p. 416.

^{૧૧} જુઓ E. H. I., p. 203 અને The Cambridge History of India, vol. I., p. 512. સંપ્રતિ અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓનાં નામ દિધ્યાવદાનમાંના અશોકાવદાનમાં મળે છે.

પાટલિપુત્ર રાજધાનીવાળો પશ્ચિમ પ્રદેશ સંપ્રતિના ભાગમાં આવે છે. પશ્ચિમની મૌર્યશાખામાં સંપ્રતિ પછી દિવ્યાવદાન પ્રમાણે બૃહસ્પતિ વૃષસેન પુણ્યધર્મા અને પુણ્યમિત્ર એ ચાર રાજા થાય છે^{૧૨}. પૂર્વની મૌર્યશાખામાં ઐતિહાસિકો દશરથ પછી શાલિશ્વક દેવધર્મા શતધન્વા અને બૃહદ્રથ એ ચાર રાજાનાં આપે છે. દશરથ અને સંપ્રતિ એકઠાળે જ પૂર્વ અને પશ્ચિમની ગાદીએ આવે છે અને એક વરસને આંતરે મૃત્યુ પામે છે. યુગપુરાણ શાલિશ્વકને સંપ્રતિની હયાતીમાં સૌરાષ્ટ્રનો રાજા કહે છે. અને વાયુ પુરાણ એને દશરથનો ઉત્તરાધિકારી લખે છે^{૧૩}. તે એમ બતાવે છે કે શાલિશ્વક કુમાર-વસ્થામાં પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રના શાસકનો અધિકાર ભોગવતો હતો અને પછીથી સંપ્રતિની હયાતીમાં જ^{૧૪} પૂર્વમાં દશરથની ગાદીએ આવ્યો હતો. સુહસ્તીએ કરેલા પ્રતિબોધથી સંપ્રતિ રાજાએ જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો^{૧૫}. તેની સાથે ન્હાનો ભાઈ શાલિશ્વક પણ જૈન થયો સંભવે છે, અને તેને જૈન શાસનના સ્થાપન અર્થે જ સંપ્રતિ-એ સૌરાષ્ટ્રનો શાસક નીમ્યો સમજાય છે. સંપ્રતિની અને કુમારપાળની જૈન ગ્રંથકારો મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે તે યોગ્ય છે. પરંતુ આ દેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રથમ પ્રચાર કરવાનો જશ તો, યુગપુરાણ જણાવે છે તે પ્રમાણે, ન્હાના ભાઈ શાલિશ્વકને ધટે છે.

૧૨ જુઓ નીચેનો ભતારો. સંપદેર્વહસ્પતિઃ પુત્રો વૃહસ્પતેર્વૃષસેનો વૃષસેનસ્ય પુણ્યધર્મા પુણ્યધર્મણઃ પુણ્યમિત્રઃ ।.....યદા પુણ્યમિત્રો રાજા પ્રઘાતિતસ્તદા મૌર્યવંશઃ સમુચ્છિન્નઃ ।

૧૩ જુઓ P. T., p. 291 eVાનો પાઠ.

૧૪ દશરથ અને સંપ્રતિ એક જ વરસમાં રાજગાદીએ આવ્યા હતા; અને દશરથ સંપ્રતિથી એક વરસ બહેલો મરણ પામ્યો હતો. તે ધ્યાનમાં લેઈ મેં સંપ્રતિની હયાતીમાં શાલિશ્વક પાટલિપુત્રની ગાદીએ આવ્યો કહ્યો છે.

૧૫ જુઓ હેમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટપર્વ. સંપ્રતિએ જૈન ધર્મની પ્રગતિ માટે રજપૂતસ્થાનમાં અનેક જૈન મંદિર બાંધાવ્યાં કહેવાય છે; જુઓ E. H. I., p. 202, footnote 1.

ચોથું પ્રકરણ યવનો સાથેના મગધરાજ્યના અનેક વિગ્રહની ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારે છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં શાલિશ્વકનું નામ આવી ગયું છે, ચોથામાં પુષ્યમિત્ર તથા અગ્નિમિત્રનાં નામ આવે છે, અને પાંચમામાં વસુમિત્ર તથા ઓદ્રક કે ઓડ્રક કે ઓડ્રકનાં આવનાર છે, તેમનો રાજ્યકાળ લક્ષમાં લેતાં એ ગાળાના યવનો તે બદ્ધ કાષ્ઠ તથા પંજળના ઈસવી સન પૂર્વેની બીજી સદીના ગ્રીક રાજા હશે છે. યવનો પ્રથમ શાકલનું આક્રમણ કરશે, એવું આ ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે; તેથી પહેલી ચડાઈ લેઈ આવનાર બહારનો એટલે હિંદુકુશ પારના બદ્ધરાજ્યનો અધિપતિ ડેમેટ્રિઅસ હશે. હાર ખાઈ પાછા ફરનાર યવનોને સ્વદેશમાં પોતાના લોક સાથે વિગ્રહ જગશે એવું ભવિષ્ય વર્ત્યું છે તે પણ સાથે સાથે વિચારતાં, પ્રથમ ચડી આવનાર ડેમેટ્રિઅસ હશે નહિ—પણ તે ડેમેટ્રિઅસ જ છે, એવો નિશ્ચય બંધાય છે. એનો યવન પ્રતિસ્પર્ધા તે બદ્ધની પ્રાચીન તવારિખમાં જાણીતો યુક્ટાઈડિસ સમન્વય છે^{૧૬}. યુગપુરાણની ભવિષ્યવાણીનો અને ઇતિહાસનો સમન્વય કરતાં ડેમેટ્રિઅસે મગધ દેશ ઉપર ચડાઈ પુષ્યમિત્ર શુંગના રાજ્યકાળમાં ઇ. સ. પૂ. ૧૭૬-૫ માં કરી હોય એમ લાગે છે. શાથી જે તેની ગેરહાજરીમાં યુક્ટાઈડિસ ઇ. સ. પૂ. ૧૭૫ માં બદ્ધ રાજ્ય હાથ કરી લેવામાં કાવે છે^{૧૭}; અને ડેમેટ્રિઅસ લાંબા વિગ્રહને અંતે કાષ્ઠકાંઠાનો પ્રદેશ પણ ખાઈ બેસે છે. નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્યના મુલક જતા કરી તેના તાબામાં પંજળ અને સિંધ જ રહે છે.

ઉપર કહેલી પહેલી ચડાઈમાં બે કરતાં વધારે યવન રાજાઓની સામેલગીરી પ્રકરણમાં કહી છે. તેથી ડેમેટ્રિઅસની આગેવાની નીચે કાષ્ઠકાંઠાના એગેથોક્લીસ પેટેલિઓન એંટીમેક્સ વગેરે એના ભાયાતોએ પ્રસ્તુત ચડાઈમાં ભાગ લીધો હશે એવું અનુમાન થાય

૧૬ જુઓ E. H. I. કે Cam. H. I.

૧૭ જુઓ E. H. I., p. 237.

છે. વળી મહાન અલેક્ઝાંડર જે રસ્તે આવ્યો હતો તે જ જળણીતો થયેલો રસ્તો, સંભવ છે કે, એમિટ્રિઅસે લીધો હશે. માર્ગમાં સિંધુ કે વિતસ્તા ઓળંગતાં તેને સ્થાનિક આર્યાવર્તીય રાજ્ય સાથે યુદ્ધ થયું જણાય છે, કારણ કે તેના સાથી એંટીમેકસના કેટલાક સિદ્ધા મળ્યા છે તેમાં જળયુદ્ધના વિજયનું નિરૂપણ છે^{૧૮}.

બલ્ખરાજ્યના અધિષ્ઠાતા એમિટ્રિઅસે ચડાઇ કરી પંજબ છતી લેઈ પિતાના નામની ચાદગીરી ખાતર શાકલને યુથીડેમિઆ નામ આપી હિંદુકુશની આ બાજુના પોતાના રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યાની હકીકત પ્રાચીન ગ્રીક તવારિખમાં છે^{૧૯}. પરંતુ તેણે આગળ વધી પાંચાલ તથા શરસેન છત્યાનો અને મગધરાજ્ય સાથે વિગ્રહ માંડ્યાનો ઉલ્લેખ તેમાં છે નહિ.^{૨૦} તે તો માત્ર યુગપુરાણના ચાલુ પ્રકરણમાં જ મળી આવે છે.

પહેલી ચડાઈ પછી આ પ્રકરણમાં યવનોની બીજી ચડાઈનો નિર્દેશ આવે છે. યુગપુરાણ ભવિષ્ય ભાગે છે કે ‘શાકલના નામે ઓળખાતા પંજબથી સાત રાજ્યો ચડી આવશે. તેમના શરૂ થોડાઓ યુદ્ધમાં ઊતરનારને કાપી નાંખી તેમનું લોહી રેલી પૃથ્વી

૧૮ જુઓ Cam. H. I., p. 547માંથી નીચેનો ઉતારો. The Bactrian and Indian coins of Antimachus with their types ‘Poseidon’ and ‘Victory’ must refer to a naval triumph; and it is difficult to explain the allusion except on the supposition that this king had won a victory on one of the great Indian rivers the Indus or the Jhelum.

૧૯ જુઓ E. H. I.

૨૦ શ્રીયુત D. R. Bhandarker એક વાર એવો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા કે પાંચાલ શરસેન અને મગધ ઉપર સવારી લેઈ જનાર તે એમિટ્રિઅસ હોવો જોઈએ. પરંતુ પાછળથી તેમણે એ અભિપ્રાય ફેરવ્યો છે. જુઓ E. H. I., pp. 228-229, footnote.

ઝહીઆમણી બનાવશે. પછી ગંગા પાસેના આખા મગધમાં ખૂનખાર અને ભયંકર સંગ્રામ મચશે. તેમાં યવન રાજાઓ અને તેમના સૈનિકો પુણ્યમિત્રને હાથે માર્યા જશે.’ આ ખીજી ચડાઈ લેઈ આવનાર પાંચમીના રાત્ર કહ્યા છે અને ચડાઈનો સમય પહેલી ચડાઈ લેઈ આવનાર યવનોની પોતાના જ લોક સાથેના વિગ્રહમાં નીપજનાર ખરાખીના ઉલ્લેખ પછી મૂક્યો છે, તેથી ઇતિહાસમાં માનેડરે જે ચડાઈ કરેલી કહેવાય છે તે જ એ ઠરે છે.

આ ખીજી ચડાઈમાં આર્યાવર્તના ચોક્કાઓના સંહારથી ભૂમિ લોહીએ તરખોળ બનવાનો નિર્દેશ એક વારનો કરી તે પછી મગધમાં ગંગાકાંઠે ખૂનખાર મહાયુદ્ધ મચવાનો ખીજી વારનો જુદો જ નિર્દેશ ક્યો છે, તે ઉપરથી મગધ ઉપરાંત શુંગરાજ્યના તાપાના ખીજા મુલક ઉપર પણ યવનો ચડી જશે એવો ભાવ યુગપુરાણની પ્રસ્તુત ભવિષ્યવાણીમાં સમાયલો સમજાય છે. આ ખીજા મુલક ક્યા, તે પતંજલિ ભગવાનના વ્યાકરણમહાભાષ્યનાં બે પ્રાસંગિક કાવ્યનિર્દેશક વચનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ^{૨૧}. તે વચન મુજબ એક યવન સૈન્ય સાંકેત એટલે અયોધ્યા ઉપર અને ખીજૂં વિદિશાના તાપાની મધ્યમિકા નગરી ઉપર ચડી જાય છે. એ બંને શહેરના ઘેરા નિષ્ફળ ગયા જણાય છે. અયોધ્યાના ઘેરામાં યવનો કાવ્યા હોત તો ભાષ્યકારને અરુણદ્ યવનઃ સાંકેતમ્ નહિ, પણ અજયદ્ યવનઃ સાંકેતમ્ એવો દષ્ટાંત ઘડવો પડ્યો હોત^{૨૨}. તેમ જ મધ્યમિકા સર કરી યવન લશ્કર આગળ વધી વિદિશા ઘેરી લેવા સમર્થ થયું હોત, તો મધ્યમિકાનો દષ્ટાંત પડતો મૂકી એ પાટનગરના ઘેરાનો દષ્ટાંત તેમણે આપ્યો હોત.

૨૧ જુઓ અનઘતન ભૂતકાળનાં ઉદાહરણ અરુણદ્ યવનઃ સાંકેતમ્ । અને અરુણદ્ મધ્યમિકામ્ ।

૨૨ સરખાવો ચાન્દ્રવ્યાકરણ ઉપરની વસુરાતની વૃત્તિમાંનું અનઘતન ભૂતકાળનું ઉદાહરણ અજયદ્ ગુપ્તો હૂણાન્ ।

તામાના મુલકો ઉપરની ચડાઈની વાત પતવી દેઈ મગધ નરક વળિયે. યવનોએ સળગાવેલો દાવાનળ ગંગાકાંડે આખા દેશમાં ફેલાયો હતો. મિતભાષી આચાર્ય વિગત આપતા નથી, પણ માત્ર ભાવી પરિણામ લાખે છે; તે પ્રમાણે યવન રાજ્યો એટલે કે મીનેંડર અને એના સાથીઓ એ વિગ્રહમાં પુણ્યમિત્રને હાથે માર્યા ગય છે, અને યવન સૈનિકોનો પણ ખોડો નીકળી ગય છે.

આ છેલ્લી ચડાઈમાં મીનેંડરના છ સાથી પૈકી બેનાં નામ મળી શક્યાં છે. તેઓમાંનો એક દ્વિતીય ડેમેટ્રિયસ અને બીજો એંટીઓકસ. મીનેંડરના દરબારમાં ગિરાજનારા પ્રધાન ગ્રીક રાજ્યોમાં આ બેનાં નામ મિલિન્દ્રપન્હોમાં આપ્યાં છે^{૨૩}. એ બૌદ્ધ પુસ્તકમાં મિલિન્દ્ર એટલે મીનેંડરની રાજધાની શાકલ જ કહી છે^{૨૪}. મહાન એલેકઝાંડરે ન ઓળંગેલી વિપાશા ઓળંગી તેણે ઇશુમતી કિંવા યમુના પણ પાછળ મૂકી હતી, એમ સ્ટ્રેબો લખે છે^{૨૫}. મીનેંડર તેથી પણ આગળ વધ્યાની સાક્ષી પ્લુટાર્ક પૂરે છે. તે લખે છે કે ભરતખંડના રાજા સાથે યુદ્ધમાં ગંગાકાંડે તેનું મરણ થયું હતું^{૨૬}. આ ગંગાકાંડો તે

૨૩ જુઓ Cam. H. I., q. 550. મિલિન્દ્રપન્હોમાં એ નામ પ્રાકૃત રૂપમાં નોંધ્યાં છે જેની સંસ્કૃત છાયા રેખ્સને દેવમન્ત્રિય અને અનન્તકાય આપી છે.

૨૪ જુઓ Cam. H. I, p 549

૨૫ જુઓ Cam. H. I., p. 542માં આપેલો જીતારો. એની અંદર Hypanis બોલ આવે છે; તે Hypasis (વિપાશા) બદલ છે એમ વિદ્વાનો માને છે. બીજો બોલ Isamus છે: તે સં. ઇશુમતી, પ્રા. ઇસ્સુમહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ હું સમજું છું. ઇશુમતી કાલિંદી કિંવા યમુનાનું બીજું નામ છે; જુઓ Nando Lal Dey's Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India.

૨૬ Rhys Davids પ્લુટાર્કને આધારે Questions of King Milinda ના ઉપોદ્ધાતમાં મીનેંડર સંબંધે લખે છે, કે 'He died in camp, in a campaign against the Indians, in the valley

યુગપુરાણમાં કહેલો મગધનો ગંગાકાંઠો, અંતર્વેદિનો નહિ. પુરાકર્ણના લખાણનો ગર્ભાચાર્યના કથન સાથે મેળ મેળવતાં સમજાય છે, કે ગ્રીક લેખકે કહેલા વિગ્રહનો પરિણામ ગ્રીક લોકોના લાભમાં આવ્યો ન હતો. આ રીતે ગ્રીક તવારિખ યુગપુરાણની અહીં ચર્ચેલી ઉક્તિનું સમર્થન કરે છે.

અર્વાચીન ઐતિહાસકો બદખથી ઊતરેલા ગ્રીકની એ જ ચડાઈનો નિર્દેશ કરે છે, તેની આગેવાની મીનેંડરને આપે છે, એણે પાંચાલ તથા શરસેન જીત્યા હોય છે, અને સાકેત કિંવા અયોધ્યા એણે ઘેરા ઘાલી સર કર્યાનું કહે છે.^{૨૭} યુગપુરાણ એક નહિ—પણ એ ચડાઈ ગણાવે છે, પંજબ સાથે પાંચાલ તથા શરસેનના આક્રમણનો જસ પહેલી ચડાઈના આગેવાનને એટલે ઉપર નિર્ધારવામાં આવ્યું તેમ કેમેટ્રિઅસને આપે છે, અને બીજી ચડાઈમાં તેના આગેવાનની પ્રાણહાનિ તથા ગ્રીકોનો સંહાર ભાળે છે. પ્રાચીન ઐતિહાસક સ્ટ્રેબો એ ચડાઈ નોંધે છે ખરો, પણ તે એ વિશે બહુ જાણતો હોય એમ દેખાતું નથી. એ બાળતમાં આપણી માહિતી વધારનાર આ ચોથું પ્રકરણ છે.

ઉપર નોંધેલા એ વિગ્રહ રાજ્યલોભના કારણથી મંડાયા હતા. હવે નોંધવાનો ત્રીજો વિગ્રહ સ્ત્રીલોભના કારણથી ઉદભવે છે. એનો વૃત્તાંત યુગપુરાણમાં અધુરો અને ઉપર ટપકે આપ્યો છે. તેમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે ‘જ્યારે મદ્ર દેશમાં પુષ્યમિત્રની આણુ ફરતી હશે, ત્યારે તે તરફની એક અત્યંત રૂપાળી કન્યા બાળત તેને બ્રહ્મદ્રોષી [યવનો] સાથે દારુણ વિગ્રહ થશે. તેમાં તે રાજ્ય દેવજ્નેગે

of the Ganges.’ આ ઊતારો, યુગપુરાણની હકીકત સામેલ રાખી, વાંચતાં સમજાય છે કે પુષ્યમિત્રે યવનોનું મેલાણુ ઘેરી લીધું હશે અને છૂટવા મથતાં યવનો એ ઘેરામાં કપાઈ મુઝ્યા હશે.

૨૭ જુઓ E. H. I. અને Cam. H. I.

દેહ છોડશે. તે પછી અગ્નિમિત્ર બળથી વિગ્રહનો અંત આણી રાગ્ન થશે. તેનું રાજ્ય ત્રીસ વરસ પર્યંત લંબાશે. ' આ વિગ્રહ, બીજી ચડાઈને અંતે પંજબના ગ્રીક રાજાઓએ પુષ્યમિત્રનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું બાદ કોઈ અત્યંત રૂપલાવણ્યવાળી ગ્રીક કન્યાનું શુંગ રાજાએ માગ્યું કર્યું હશે, તેમાંથી સળગી ઊઠ્યો જણાય છે. ગ્રીક અને આર્યાવર્તીય રાજાઓ વચ્ચે વેવીશાળનો સંબંધ જોડાવો ઇસવી સન પૂર્વેના ત્રીજા સદ્દશના આરંભે શરૂ થયો હતો. સીરીઆના સમ્રાટ સેલ્યુકસ નિકેટરે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના કુટુંબમાં પોતાની કુંવરી આપી હતી, એમ ઇતિહાસમાં આપણે વાંચીએ છીએ.^{૨૮} એ રાજકારણિક વિવાહના ધોરણ અનુસાર શુંગ રાજા ગ્રીક સુંદરીનું માગ્યું કરે છે. તે દાણે પુષ્યમિત્ર ઉમ્મરે સાઠની હદ ઓળંગી ગયો હતો.^{૨૯} તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર પણ તેવામાં જ નવી રાણી વૈદર્ભી માલવિકા પરણી ચૂક્યો હતો.^{૩૦} એટલે કરીને માગ્યું અગ્નિમિત્રના પુત્ર વસુમિત્ર સારું કર્યું હોવું સંભવે છે. કન્યાનો પિતા માગ્યું પાછું ફેરવે છે. જો તે સિંધુને દક્ષિણ કાંઠે^{૩૧} પુષ્યમિત્રના બીજી વારના અશ્વમેધનો ઘોડો બાંધનાર હોય, તો સિંધુ પારનો ચુકટાઈડિસના કુટુંબનો કોઈ રાજા હોવો જોઈએ.^{૩૨} એની સાથે

૨૮ જુઓ E. H. I., P. 125, "The high contracting powers ratified the peace by 'a matrimonial alliance' which phrase probably means that Seleukos gave a daughter to his Indian rival." આ સંધિ કરવા દાણે મૌર્ય સમ્રાટની ઉમ્મર સાઠની લગભગ થઈ હતી. તે પરથી ગ્રીક રાજકન્યાનું લગન યુવરાજા બિંદુસાર સાથે થયું હશે એમ હું ધારું છું. નવા ઊમેરાયલા પ્રાંતો એ યુવરાજાના શાસન નીચે મૂકાયલા લાગે છે. બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યમાં બિંદુસાર યુવરાજાવસ્થામાં તક્ષશિલાના શાસક તરીકે દર્શાવે છે.

૨૯, ૩૦, ૩૧ જુઓ શુંગ પુષ્યમિત્રના રાજ્યકાળના બનાવનું પરિશિષ્ટ.

૩૨ ડેમેટ્રિયસ અને ચુકટાઈડિસ એ બે પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચેના વિગ્રહને અંતે પહેલાના વંશજની હકુમતમાં સિંધુની પૂર્વેનો અને બીજાના

ઉદ્ભવેલા વિગ્રહમાં પુણ્યમિત્રનો દેહ પડતાં રોપના અગ્નિથી ધૂંધવાતો અગ્નિમિત્ર પ્રથમ બળથી વિગ્રહનો અંત આણે છે, તે પછી તે રાજ્યાભિષેક સ્વીકારે છે. એ ઉપરથી એવી અટકળ બંધાય છે, કે પિતાના રાજ્યારોહના મહોત્સવ સાર્થે યુવરાજ બનતા પુત્રના નવા પાણિગ્રહણનો ઉત્સવ બેઠાયો હશે.

યુગ અગ્નિમિત્રનો રાજ્યકાળ પુરાણોમાં આઠ અને યુગપુરાણમાં ત્રીસ વરસ આપ્યો છે. પ્રથમ દષ્ટિપાતે એ વિરોધ નિમકાવનારો છે. પરંતુ એ આંકડાના ફેરથી ભડકવાનું કંઈ કારણું નથી. પિતાની હયાતીમાં જ અગ્નિમિત્ર રાજપદથી ભોગવતો હતો. માર્લવિકામિમિત્ર નાટકમાં એની રાજધાની વિદિશા કહી છે; એને સંધિ અને વિગ્રહનો સ્વતંત્ર અધિકાર ધરાવતો વર્ણવ્યો છે, અને એની પોતાની અનેરી અમાત્ય પરિપદનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સમસ્ત યુગરાજ્યના આધિપતાની પદવિનો અને તે પહેલાં યુવરાજની અવસ્થામાં એના એકદેશના શાસકની પદવિનો રાજ્યકાળ સળંગ ગણી યુગપુરાણે ત્રીસ વરસનો આંકડો આપ્યો જણાય છે. એ અનુમાન ‘લંબાયતો રાજ્યકાળ (સ્ફીતં રાજ્યમ્)’ એ વચન ઉપરથી દોર્યું છે. આવતા પ્રકરણમાં અગ્નિમિત્રના પુત્ર વસુમિત્ર પછી થનારા યુગવંશીય ઓદ્રક રાજાનો રાજ્યકાળ પુરાણમાં સાત વરસ આપેલો છે. પરંતુ કૌશાંબીના અંદરમાંના પ્રભાસ પર્વતના લેખમાં ઓદ્રકના રાજ્યકાળના

વંશજની હકુમતમાં પશ્ચિમનો મુલક રહ્યો હતો. જુઓ Cam, H. I., P. 554. ‘Henceforth Yavana princes are found only in kingdoms south of the Hindu Kush, and they are divided into two rival dynasties the successors of Eucetides in the Kabul valley and in N. W. India and the successors of Euthydemus in the eastern region of the Punjab.’

દસમા વરસનો ઉદ્દેશ્ય છે, ૩૩ એ બતાવી આપે છે, કે સમસ્ત શુંગરાજ્યના અધિરાજ્ય તરીકેના રાજ્યકાળમાં તે પહેલાના તેના એકદેશના રાજ્ય તરીકેનો રાજ્યકાળ ભેળવી દેવાનો પણ સંપ્રદાય એ સમયમાં હતો. જેવી રીતે પ્રભાસ પર્વતના લેખે રાજ્ય તરીકેનો અને અધિરાજ્ય તરીકેનો ઓદ્રકનો રાજ્યકાળ એકત્ર કર્યો છે, તેવી રીતે યુગપુરાણ પણ બંને રાજ્યકાળ અભિમિત્રના સંબંધમાં એકત્ર કરી દીધા છે.

આ ત્રીજા વિગ્રહની ઉપરટપકાની વિગતે યુગપુરાણમાં જ મળે છે. ગ્રીક તવારિખમાં તે વિશે ઇસારો સરખો છે નહિ. દેશી રાજ્યઓ વિદેશી ગ્રીક રાજ્યની કન્યા જૂના કાળમાં વરતા હતા તે બાબતની આર્યોવર્તીય નોંધ તો આ પહેલી જ છે.

પાંચમું પ્રકરણ કૂર અને જંગલી દોરચારુ શકની ચઢાઇ વિશે તથા તેમની હકુમત વિશે છે. ગર્ગાચાર્ય પ્રકરણના પૂર્વ ભાગમાં ભવિષ્ય વાંચે છે, કે ‘ પછી વસુમિત્ર પૂરે ઓદ્રક ગાદીએ આવશે. તે રાજ્ય શક લોકનાં ધાડાં સાથે લડતાં તીર વાગવાથી દેહ છોડશે. એ શક લોક પાટલિપુત્રમાં રહેલી અર્ધા વસતીમાંથી અર્ધાને કતલ ચલાવી કાપી નાંખશે અને અર્ધાને બંદીવાન કરી પોતાને શહેર લેઈ જશે.’ આ ચઢાઇ અભિમિત્રના પછી શુંગ વંશના જ કોઈ રાજ્યના રાજ્યકાળમાં થઈ હતી, તે તો યુગપુરાણની બ્રહ્મ વાચનામાં તરી આવે છે. ચઢાઇ કરનાર કોણ હતો તે જાણવાનું સાધન ગ્રીક તવારિખ છે. પાર્થિઆના મહાન સમ્રાટ દ્વિતીય મિથ્રિડેટિસે બદખ્શી બિતરી આવેલા શકોનાં ટોળાં હાંકી કાઢ્યાં. પશ્ચિમ દિશાએથી પાશ્વ્ર દેલાયત્ત શકોનાં પૂર દક્ષિણ તરફ વળ્યું અને યુકાટાઇડિસના વંશજ હેલિઓફલીસને બિથલાવી પાડી સીરસ્તાનમાં વસ્યું; ઈ. સ. પૂ. ૬૨૦. ૩૪ શુંગ રાજ્ય ઓદ્રકના રાજ્યકાળનું છેલ્લું વરસ ઈ. સ. પૂ.

૩૩ જુઓ Cam. H. I., paragraph 2.

૩૪ જુઓ E. H. I. p. 240, paragraphs 2-3.

૧૧૯ આવે છે૩૫. આ એ રાજના રાજ્યની સમાપ્તિ છેક નજીક હોવાથી, મગધ ઉપર ચડી આવી યુદ્ધમાં ઓદ્રકનો જીવ લેનાર પણ એના એ શકો હશે, એવું મારું ધારવું છે. પહેલી ચડાઈ લેઈ આવનાર યવનોની પેઠે હિંદુકુશ પારના એમના નવા નિવાસસ્થાનથી ઊપડી શકો ઠેક મગધ સૂધી પહોંચી જાય છે. અને પાટલિપુત્ર શકોના હાથે ચડે છે. એ પશુપાળ લૂંટારુઓ શહેર લૂંટી અને જ્ઞાન પકડી પોતાને વતન પાછા વળે છે.

સીસ્તાનના શકોની આ કમકમાટી ઊપજવનારી ચડાઈનો ઉલ્લેખ ખીજે કહીં ઉપલબ્ધ નથી. શકોએ ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦ માં હિંદુકુશ પારનું ગ્રીક રાજ્ય જીતી લીધાનું ઐતિહાસિકો ચીનાઈ તવારિખના૩૬ આધારે લખે છે, એ લૂંટારુ ટોળાએ આયાવત્ ઉપર કહેલી પહેલી ચડાઈની નોંધ તો આ પ્રકરણમાં જ મળી આવે છે.

ઉપર કહેલી ચડાઈ શવરોએ કરી હશે એવું જન્યસ્વાલજનું ધારવું છે. પરંતુ પાટલિપુત્ર જેવું મજબૂત કિલ્લેખંદીવાળું શહેર જે ડેમેટ્રિયસ અને મિનેંડર ચડિયાતી સંગ્રામિક સામગ્રીથી ન લેઈ શક્યા તે તીરકાટીથી શવરોએ લીધું હોય, એ કબૂલ રાખતાં મન ખંચાય છે. અહીં ખીજ એક બાબત પણ લગાર વિચારવા જેવી છે. શુંગ રાજ રણમાં પડવાની પંક્તિઓ પાટલિપુત્ર લૂંટવા વિશેની અને જ્ઞાન પકડી જવા વિશેની પંક્તિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય, તો લૂંટ ચલાવનાર અને જ્ઞાન પકડી જનાર શકો જ યુદ્ધમાં તીરથી વીંધી નાંખી શુંગ રાજનો જીવ લેનાર સંભવે

૩૫ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫-૨૪ માં ગાદીએ આવ્યો લેખી મૌર્યવંશનો સમગ્ર રાજકાળ એક સો સાડત્રીસ વરસ અને ઓદ્રકના રાજ્યની સમાપ્તિ સૂધીના શુંગવંશનો રાજ્યકાળ અડસઠ વરસ તેમાંથી બાદ કરવાથી ઈ. સ. પૂ. ૧૧૯ ની સાલ આવે છે. આ ગણનામાં ઓદ્રકનો રાજ્યકાળ મેં મત્સ્ય પુરાણને અનુસરી સાત વરસ લીધો છે.

છે. ચાલુ પ્રકરણના ઉત્તર ભાગના શંકો પાટલિપુત્રમાં રહી એક દસકો હકુમત ચલાવે છે, જ્યારે પૂર્વ ભાગના લૂંટ લેઇ બાન પકડી ચાલ્યા જાય છે. એટલે કરીને મેં પૂર્વભાગમાં ગોઠવેલી શહેર લૂંટવા અને બાન પકડવા વિશેની પંક્તિઓ ઉત્તર ભાગમાં સમન્વય પામતી નથી. નવી ગોઠવણી સ્વીકારતાં, ચડી આવનાર તે બીજા કોઈ નહિ પણ શંકો જ છે, એ અર્થાપન છે.

પાટલિપુત્રમાં શંકોની હકુમત વિશેના ઉત્તર ભાગમાં હવે પ્રવેશ કરિયે. આચાર્ય વદે છે:—‘પછી મહાજબરો અમ્બાટ થશે. તે પાટલિપુત્ર ઉપર ચડી આવશે. એ મ્લેચ્છ નગરવાસીની કતલ કરી શહેર ઉજ્જડ કરશે; એ કતલમાં ચારે વર્ણનો નાશ થશે. પછી વર્ણ બહારના [શંકો] થી તે શહેર વાસશે. તેનો અને તેના કુટુંબનો ઘાટ થડી નાંખી એ કિથલપાથવમાં કપાઈ જતાં રહેલી રૈયતનો ગોપાલ રાગ્ન થશે. તેને એક વરસ પછી પુષ્પક અને પુષ્પકને એક વરસ પછી શર્વિલ મારી નાંખી રાગ્ન થશે. ત્રણ વરસ રાજ્ય કય. પછી શર્વિલ પણ બીજા એક જાતભાઈને હાથે મોતને શરણ થશે. આ છેલ્લા શક રાગ્નનું રાજ્ય પણ ત્રણ વરસ પહોંચશે. ભોંયની ભૂખથી તે કલિંગ ઉપર સવારી કરશે. ત્યાંનો રાગ્ન શાત એ ભૂમિભક્ષક, વિકરાળ વરુને અને તેના ટોળાને કાપી નાંખશે. પછી શૂરો શાત પૃથ્વી છૂતી લેઈ દસ વરસ રાજ્ય કરી મરાણ પામશે. પાંચે શક રાગ્નએ ધનના અત્યંત લોભા હશે. તેથી છેલ્લા શક રાગ્નના રાજ્યકાળને અંતે મગધની ભૂમિ ઉજ્જડખંખ થઈ જશે. પાટલિપુત્ર પણ સૂત્ર પડ્યું રહેશે, એટલે કે રાગ્નના નિવાસ વગરનું થશે. અવિષ્યમાં મારી આશિષથી કોઈ નવા વંશનો રાગ્ન થશે; અર્થાત્ પાટલિપુત્ર પાછું રાજધાનીનું શહેર બનશે.’

શંકોએ પૂર્વે પાટલિપુત્રમાં એક દાયકો રાજ્ય કયું હતું એનો અહીં જે નિર્દેશ છે, તેના કાલનિર્ણયનું સાધન એ આર્ષ વાણીમાં જ

છે. છેલ્લો શક રાજા કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરે છે, તે સમસ્ત સૈન્ય સાથે ત્યાંના શાત રાજાને હાથે માર્યો જાય છે. તે પછી શાત પૃથ્વી અર્થાત્ મગધભૂમિ છત્તી લેઈ દસ વરસ રાજ્ય કરી સ્વર્ગે સીધાવે છે. ત્યારથી પાટલિપુત્ર રાજધાની મટી જાય છે. એ નગરના રાજકીય મહત્ત્વનો આ અસાધારણ પક્ષટો પુરાણોમાં કાણ્વ વંશના સુશર્મા રાજાના સમયમાં કહ્યો છે^{૩૮}. શાતવાહન વંશના રાજાના હાથે એ રાજાનો દેહ પડે છે. ત્યારથી પાટલિપુત્ર રાજાનું નિવાસસ્થાન હોવાનું ગૌરવ ખુલ્લું છે, માટે સુશર્માનું રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાંસુધી પહોંચ્યું તે તપાસિયે.

કાણ્વ વંશમાં ચાર જ રાજા પુરાણોમાં ગણાવ્યા છે. તેમનો સમગ્ર રાજ્યકાળ સૌએ પિસ્તાળીસ વરસ આપેલો છે^{૩૯}. પરંતુ રાજા વાર નેંધેલા અમલના આંકડાનો સરવાળો કરિયે, તો વાયુ પુરાણ પ્રમાણે પંચાવન થાય છે^{૪૦}. એ બીજી ગણતરીમાં દસ વરસનો વધારો જોવામાં આવે છે તે, પાટલિપુત્ર એક દાયકા શકોના હાથમાં રહ્યું હતું તે ગાળો જોળો ગણાયાને લીધે, વાયુ પુરાણમાં નીપજ્યો હોય એમ સાંભલે છે. પ્રસ્તુત શકરાજ્યના દાયકાનો આરંભ હું ત્રીજા યુગ રાજા નારાયણના છેલ્લા વરસમાં, એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૫ માં, મૂકું છું. એ દાણે શક અમ્લાટ પાટલિપુત્ર ઉપર ચડી આવ્યો. તેનું નામ સાંભળી અર્ધા વસતી ધરખાર મેલી ચાલી ગઈ. નારાયણે પણ રાજકુટુંબ બીજે ભયરહિત સ્થળે મોકલાવ્યું લાગે છે. કાણ્વ રાજા શકોને હાથે યુદ્ધમાં મરાયો, અને મગધની રાજધાની દસ વરસ શકોની હકુમતમાં રહી. છેલ્લો શક રાજા ઈ. સ. પૂ. ૨૫ માં કલિંગ ઉપરની સવારીમાં એ દેશના શાતવાહન વંશના રાજાને હાથ માર્યો ગયો. તે સમાચાર મળતાં કાણ્વ સુશર્માએ આશ્રયસ્થાનમાંથી આવી પાટલિપુત્ર પાછું હસ્તગત કર્યું. તેનું રાજ્ય ચાર જ વરસ પહોંચ્યું. ઈ. સ. પૂ. ૨૧ માં ઉપર

કહેલો શાતવાહન વંશનો રાજા મગધ ઉપર ચડી આવ્યો. તે વિગ્રહમાં સુશર્મા પડ્યો, તેની સાથે કાણ્વ શાખાનો અંત આવ્યો. એ રીતે નારાયણ અને સુશર્માના રાજ્ય વચ્ચે એક દાયકાનું શકરાજ્ય પેસી ગયાથી ચાર કાણ્વ રાજાઓનાં રાજ્યોનાં વરસના સરવાળામાં ફેર પડ્યો છે, એમ માનવા હું પ્રેરાઉં છું. આ ઘટના સ્વીકારવાથી યુગપુરાણનો અને વાયુ પુરાણનો સંવાદ સધાય છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં જોને પાટલિપુત્રના શકેનું નિકંદન વાળનાર કહ્યો છે, તે ઉપરની ગણતરી પ્રમાણે પુરાણના આંધ્ર વંશનો પંદરમો રાજા પ્રથમ પુલ્લમાવી હોવો સંભવે છે. એના રાજ્યનો આરંભ ઇસવી સન પૂર્વેના પહેલા શતકના પૂર્વાધના ઉત્તર ભાગમાં અને અંત ઇસવી સનની શરૂઆતમાં લેખાય છે^{૪૧}. યુગપુરાણમાં એને કલિંગનો રાજા કહ્યો છે, તે સૂચવે છે કે એના રાજ્યમાં કલિંગ દેશનો પણ સમાસ થતો હતો. આંધ્ર રાજાઓ મૂળે આંધ્ર જાતિના હોવાથી પુરાણમાં તેમને આંધ્ર નામ આપ્યું છે. એઓની વંશસંજ્ઞા શાતવાહન અને શાતકર્ણિ છે. ગર્ગાચાર્યે તે કારણથી પ્રથમ પુલ્લમાવીનો દ્વંકા વંશરૂઢ શાત નામથી નિર્દેશ કર્યો જણાય છે. એના જ હાથે કાણ્વ કિંવા કાણ્વાયન વંશનો ઈ. સ. પૂ. ૨૧માં અંત આવ્યો હશે છે.

અમ્બાટની મગધ ઉપરની ચડાઈ ઈ. સ. પૂ. ૩૫ માં થઈ સ્વીકારતાં શક રાજા પ્રથમ અઝસ કિંવા અયના સમયમાં તે ગોહવાય છે. એનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૫૮-૧૧ ગણાય છે^{૪૨}. એની પૂર્વેના શક રાજા મોગ કિંવા Mauesનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૫-૫૮ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે. તે તક્ષશિલાના તામ્રપત્રના

^{૪૧} જુઓ E. H. I. (1902), p. 202 સામે આપેલું શુંગ કાણ્વ અને આંધ્ર રાજાઓનું પત્રક.

^{૪૨} જુઓ Cam. H. I., pp. 571, 573, 701.

અને મોગના સિદ્ધાન્તા આધારે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. ૪૩. મોગનું રાજ્ય સિંધુના એ કાંઠે પસર્યું હતું. ૪૪. આગે કદમ લાંબાવી યુક્ટા-ઈડિસના વંશજોને ઊભેડી સારો પંજાબ દેશ સર કર્યો. ૪૫. અમ્બાટ નવા જતેલા પ્રદેશના પૂર્વ ભાગનો સત્રપ હોય એમ માફ મન કહે છે. એ સાહસિક શંકે ઇ. સ. પૂ. ૩૫ માં મગધ ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને કતલેઆમથી ઉત્તર પડેલા પાટલિપુત્રમાં યુગપુરાણના ‘વર્ણ’ બહારના (વર્ણાધોવસ્થિત) એ શબ્દે નિર્દિષ્ટ શંકોને પંજાબથી તેડાવીને વસાવ્યા હશે. એના પછી જાતભાઈના લોહીથી ખરડાઈ ગાદીએ આવનારા ગોપાલ, પુષ્પક, શર્વિલ અને અંતિમ અજાત શક રાજા, એ સૌએ પંજાબથી આવી વસેલા શંકામાંના સંભવે છે. એમનાં સંસ્કૃત નામો સૂચવે છે, કે સિંધુની એ બાજુના પ્રદેશમાં વસી હિંદી બની ગયેલા શંકાના એ વંશજ છે. અંતર્વેદિનો પ્રદેશ શંકાએ તે વખતે જીતી લીધો જણાતો નથી, તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે પાટલિપુત્રમાં આવી વસેલા શંકાનો સંબંધ પંજાબથી તૂટી ગયો હતો, જે કારણથી પૂર્વના શંકામાં પશ્ચિમના શંકાની ભરતી પાછળથી થવા પામી નહિ તેમ જ તેમને એ દિશાએથી કુમ્મક પણ મળી નહિ.

જન્યસ્વાલજ અમ્બાટની Amyntas સાથે, ગોપાલોભામની Apollophanes સાથે, પુષ્પની Peukelaos સાથે તથા શર્વિલની Zoilos સાથે એકતા ઘટાવવા ઇચ્છે છે. ૪૬ પરંતુ એમિટાસ, એપોલોદોનસ, પ્યુકેલેઓસ તથા ઝોઇલોસ તો ગ્રીક દિવા યવન હતા; અને અમ્બાટ, ગોપાલ, પુષ્પક તથા શર્વિલ તો શક હતા. ગર્ગાચાર્ય છેલ્લા કહેલા ચાર શક રાજાઓને મ્લેચ્છ ઉપપદ લગાડે છે, તે એઓ યવનોને નથી લગાડતા. ઉક્ત ગ્રીક રાજાઓ પૈકી એકે ડેમેટ્રિયસ અને મીનેંડરના જેવો પ્રતાપી ન

૪૩, ૪૪, ૪૫ જુઓ Cam II. I., pp. 570, 571.

૪૬ જુઓ J. B. O. R. S., September, 1928. p. 412.

હતો કે તે પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઈ લેઈ જાય. આ બે ગ્રીક વીરો મગધમાં ગ્રીક રાજ્ય સ્થાપી શક્યા નહિ તે સ્થાપવું એ પાંચેને અત્યંત અશક્ય જ હતું. યવનો પરાક્રમી નરો હતો; શકો જંગલી લૂંટારુઓ હતા. સામા થનાર આર્યાવર્તીયોની મહાન અલેકઝાંડરના પેઠે કતલ ઉક્ત ગ્રીક વીરો કરતા હતા, એટલા અંશે આચાર્ય એમનું પરાક્રમ કલંકિત લેખે છે. પરંતુ કૂર શકો તો કતલેઆમ ચલાવતા હતા, અને ધનના ધનેરુ હતા. એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં વિદ્વાન સંસ્કૃતિએ સૂચવેલી એકતા સંભવતી નથી.

પાટલિપુત્રના રાજદારી મહત્ત્વની સમાપ્તિના ઉલ્લેખથી પાંચમું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે. એમાં આપેલો વૃત્તાંત તદ્દન નવો છે. ગ્રીક લોકની સવારીનો એહવાલ કંઈક જેવોતેવોએ જાણવામાં છે. હિંદુકુશ અને સતલજ વચ્ચેના પ્રદેશમાં એમણે અનેક ન્હાનાંન્હાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં, તે મધ્યપ્રાચીન રૂપરેખા એમના સિલ્કા દોરી આપે છે. પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૩૫-૨૫ ના ગાળાના શકરાજ્યની તવારિખ તો આજ પર્યંત અજાણી જ છે.

યુગપુરાણનો રાજકીય વિભાગ પૂરો થઈ હવે સામાજિક વિભાગ શરૂ થાય છે. ઋષિ ભવિષ્યવાણી વહે છે કે ‘દારુણ મહાન વિગ્રહોમાં મોટા ભાગનો નાશ થવાથી પુરુષોની અછત થઈ જશે, જેથી સર્વ વ્યવહાર સ્ત્રીઓને ચલાવવો પડશે. હળથી ખેતર પણ તેઓ જ ખેડશે, અને ધનુષથી પાકનું રક્ષણ પણ તેમણે જ કરવું રહેશે. એ સમયમાં દસ દસ અને વીસ વીસ સ્ત્રીઓના સામટા જૂથને એક જ વર જડશે. [વળી] આર્યધર્મમાં બહુ શિથિલતા આવશે. શૂદ્રો જટા રાખી વલ્કલ વીંટી ભિક્ષાવર્તી સાધુમાં ખપવાનું કરશે. એ આશ્રમબાહ્ય જાતિના લોક ગૃહસ્થાશ્રમી બની અગ્નિહોત્ર રાખશે. યજ્ઞકાર્ય બ્રાહ્મણોએ કરાવવાનાં તે એ શૂદ્રો કરાવશે. સનાતન ધર્મના આર્યો નવાં પાખંડ માનનારા સાથે ગાદો નાતો ધરાવશે અને અનાર્યોને

આર્ય ધર્મમાં ક્ષેષે. આસુરી પ્રકૃતિથી પ્રેરાઈ સ્ત્રીના નિમિત્તે દુશ્મ-
નાવટ બહારાશે. સ્થવિરો ધર્મલાભના મિષે ભાવિક સંસારીનું ખાઈ
ખલાસ કરશે. ધરખારીઓ દુઃખમય સંસારથી ત્રાસી રાતાં કપડાંના
(એટલે બૌદ્ધ ધર્મના) સાધુ થશે. તેવામાં લાગટ બે વરસ વરસાદનું
કોરૂંએ પડશે નહિ. તેણે કરીને જખરો દુકાળ પડશે. તેમાં ભયંકર
માણસમરો થશે.’

આચાર્યે ભાષણી આ સામાજિક સ્થિતિમાં એક બાબત
ઉપર તરી આવે છે, શકેના જીલ્લા અમલમાં અને પાછળથી
પડેલા જખરો દુકાળમાં મનુષ્યોનો જે સંહાર વળે છે તે. એની
અસર યુગપુરાણમાં કહેલા ધરસંસારના અને ધંધારોજગારના ક્ષેત્ર
ઉપરાંત બીજાં ક્ષેત્રમાં પણ બહુ ગાંઠી થયેલી જોવામાં આવે છે.
એ નરમેધથી દિગ્મેના, જૈનોના, આજીવકોના અને ઇતર ધર્મના
શ્રુતનો વધતોઓછો ક્વચ થયો છે. દાખલા તરીકે વેદની કેટલીએ
શાખાઓ ઉચ્છેદ પામી છે; કેટલાંએ શ્રૌત અને સ્માર્ત સૂત્ર હુમ
થયાં છે. ઋણુ માર્ગના સર્વાગશુદ્ધ રઘુવંશના પૂર્વે એ વર્ગનાં
અનેકાનેક કાવ્યો રચાયાં હશે; તેમાંનું એક પણ ઉપલબ્ધ નથી.
પ્રાચીન મવિષ્ય પુરાણનો ઉલ્લેખ આપસ્તંબ કરે છે^{૪૭}. તે અને
તેના જેવાં બીજાંએ પુરાણો વક્તા અને શ્રોતાનો ભારે નાશ થતાં
નષ્ટ થયાં છે. રામાયણ, મહાભારત, તેમ જ ચરક, સુશ્રુત વગેરેનાં
અંતિમ પ્રતિસંસ્કરણો જ આપણી પાસે રહ્યાં છે; મૂલભૂત સંહિતાઓ
અસલ રૂપમાં અપ્રાપ્ય બની છે. પતંજલિ ભગવાનનું વ્યાકરણમહાભાષ્ય
પણ ઉપર કહેલા સંહારચક્રના સપાટામાં આવી ચૂક્યું હતું.
કારમીરના રાજા અભિમન્યુના સમયમાં તેની હાથપ્રત બેંધતી હતી.
તે ઉત્તરાપથમાં કાષ્ટએ સ્થળેથી ન જડતાં કરી તેને માટે ચંદ્રાચાર્ય
વિંધ્યાચળ વીંધી અને ગોદાવરી ઓળંગી દક્ષિણાપથના ત્રિકૂટાંતર્ગત

ત્રિલિંગ દેશમાં આવેલા પાર્વતીય પ્રદેશે ગયા, ત્યારે અન્યત્ર નષ્ટ થયેલું મહામાણ્ય તેમને ત્યાંથી અંધસ્થ મળ્યું હતું^{૪૮}. એ પરિણામ ઉપર કહેલા ભણનાર અને ભણાવનારનો સંહાર વળી ગયાનો કારમે જીવતો જનગતો પુરાવો આપે છે.

ચાલુ પ્રકરણમાં અનાયો આર્યધર્મમાં આવવા સંબંધી જે લખ્યું છે, તેનો દષ્ટાંત તે વખતનો એસાનગરના ગરુડધ્વજનો લેખ પૂરો પાડે છે. એ સ્તંભ ઊભો કરનાર યવન હેલિઓડોરસ વૈષ્ણવ ધર્મમાં દાખલ થયો હતો^{૪૯}. ગયા પ્રકરણમાં શક રાજા અમ્લાટને ‘રાતાં કપડાંવાળો’ (રક્તવસ્ત્રમૃત) વિશેષણ લગાડેલું છે, તે ઉપરથી એણે અને કદાચ એના ઉત્તરાધિકારીઓએ બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લીધી હશે અને નવા મૂંડાયેલા શક શાસકોના ઝૂનભર્યા આશ્રયથી બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાબલ્ય આ પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે વધ્યું હશે. શુંગ પુણ્યમિત્ર રાજા થયો અને તેણે બૌદ્ધ સાધુનું માથું કાપી લાવનારને સો દીનાર ધનિમ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું^{૫૦} છતાંયે જે કેટલાક કહે છે^{૫૧} તે મૌર્ય પુણ્યમિત્ર અને શુંગ પુણ્યમિત્ર વચ્ચે ભ્રમ થયાથી કહેતા હોય એમ જણાય છે. અશોકાવદાનમાં સ્થવિરોના કદો શત્રુ મૌર્ય પુણ્યમિત્રને કહ્યો છે; શુંગ પુણ્યમિત્રને નથી કહ્યો^{૫૨}.

૪૮ જુઓ મહામાણ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ વિશેનું પરિશિષ્ટ.

૪૯ જુઓ Cam. H. I., pp. 521, 558.

૫૦ જુઓ Cam. II. I., pp. 518-19 અને E. H. I., p. 213, footnote.

૫૧ જુઓ દિવ્યાવદાનમાંના અશોકાવદાનનો નીચેનો ઉતારો.
પુણ્યમિત્રો યાવત્સંચારામાન્ મિશ્નંશ્ચ પ્રઘાતયન્ પ્રસ્થિતઃ । સ યાવચ્છાકલ્પ-
મનુપ્રાપ્તઃ । તેનામિહિતમ્ । યો મે શ્રમણશિરો દાસ્યતિ તસ્યાહં દીનારશતં
દાસ્યામિ । આ પુણ્યમિત્રને અવદાનમાં અવાંતિના મૌર્ય સંપ્રતિનો ચાથો
ઉત્તરાધિકારી કહ્યો છે.

ચાલુ પ્રકરણમાં સ્ત્રીના નિમિત્તે દુરમન ઊભા કરવાનો જે ઉદ્દેશ્ય છે તે, યવન રાજકન્યા માટે યુગો અને યવનો વચ્ચે છેલ્લો વિગ્રહ મંડાવાનું ચોથા પ્રકરણમાં જે ભવિષ્ય ભાષ્યું છે, તેને સક્ષિત કરે છે. એ રીતે આ છેલ્લા પ્રકરણમાં પૂર્વના ચોથા પાંચમા પ્રકરણમાંની આખતોની પુષ્ટિ કરી છે.

કર્તા અને કૃતિ

યુગપુરાણ જેનો અંતિમ અધ્યાય છે તે ગર્ગસંહિતાને પ્રો. રેપ્સન late work (મોટું કબાઈનું પુસ્તક) ^{૫૨} કહે છે. પ્રખ્યાત પાશ્ચાત્ય પાંડિત મેક્સમ્યુલરના ^{૫૩} મંતવ્યને અનુસરી ઐતિહાસિક સ્મિથ તેને ઇસવી સનના બીજા ત્રીજા સદ્દમાં મૂકે છે. પરંતુ ગર્ગાચાર્ય કાણવ વંશના સમયના જ એકવાક્યથી અટકે છે, તે ઉપરથી પ્રસ્તુત સંહિતા સુશમાં પછી બહુ મોડી નહિ રચાઈ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. એના કર્તાને રાણુવુદ્ધ વગેરે મથુરાના વિદેશી વિજ્ઞાતીય રાગ્ન અજ્ઞાત છે. જે સંહિતા ઇસવી સનના બીજા ત્રીજા સદ્દમાં રચાઈ હોય, તો સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના કાઈકે ક્ષત્રપનો નિર્દેશ એમાં ન આવે એ ઓછું સંભવિત છે. એ ઉપરથી ગર્ગસંહિતાની રચના ઇસવી સન પૂર્વેના પહેલા શતકના આરંભમાં એટલે પહેલા બીજા દાયકામાં થઈ હોય એમ માટે મન કહે છે. બનયસ્વાલજી એનો રચનાકાળ ઇસવી સન પૂર્વેના પહેલા શતકના પૂર્વાર્ધ આપે છે. ^{૫૪}

જ્યોતિષની આ પુરાણી સંહિતાના કર્તા તરીકે ગર્ગ નામ મળે છે, તે વાસ્તવિક રીતે ગોત્રસંજ્ઞા છે—વ્યક્તિનું વિશેષ નામ નથી. દક્ષિણપથની સરખામણીમાં કર્તા ઉત્તરાપથની માલીતી વધારે

^{૫૨} જુઓ Cam. H. I., p. 544.

^{૫૩} જુઓ E. H. I. p., 228.

^{૫૪} જુઓ J. B. O. S. S. September, 1928, p. 399.

અતાવે છે. ૫૫ વળી યુગપુરાણનો રાજકીય વિભાગ છેલ્લા શક રાગ્નની કલિંગ ઉપરની સવારીની નોંધ આદિ કરતાં આર્યાવર્તનો જ એહવાલ આપે છે; અને તે પણ બહુધા મગધના પાટનગરની તવારિખથી જ ભરેલો છે. વળી કાણ્વ વંશના અંત આણુનાર તરીકે શાત રાગ્નના પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ ઉપરાંત વિશાળ આંધ્રવંશની કારકિર્દીનું એમાં નિરૂપણ જ નથી. એ સર્વ સૂચવે છે કે સંહિતાકારનું વતન ઉત્તરાપથના પ્રાચ્ય પ્રદેશમાં હતું. ગર્ગાચાર્ય વર્ણે આત્મણુ હતા અને પૌરાણિક શ્રુતિનું તથા પ્રાચીન પ્રસ્થાન અનુસાર જ્યોતિષનું સાકેશાન ધરાવતા હતા. વરાહમિહિર આચાર્ય વૃહત્સંહિતામાં એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથકાર તરીકે ગર્ગનાં વચનનો અનેક સ્થળે નિર્દેશ કરે છે. વારાહી સંહિતા ઉપરની ભદ્રોત્પલની દીકામાં ગર્ગસંહિતામાંથી પુષ્કળ કિતારા આપ્યા છે.

જન્યસ્વાલજી લખે છે, કે ગર્ગસંહિતા પ્રાકૃતમાં અથવા તે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની બનેલી ખીચડિયા ભાષામાં મૂળે લખાઈ હશે. મૌલિક પુરાણોના સંબંધમાં આવે જ મત પુરાણોના પ્રખર અભ્યાસ પાર્જિટરે બાહેર કર્યો છે. ૫૬ એમની ખીજ માન્યતા સાથે પ્રસ્તુત મતનું આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ Ancient Indian Historical Traditionની સમાલોચનામાં ખંડન કર્યું છે. ૫૭ કતા

૫૫ દ્રકાળના વર્ણનમાં ઉત્તરાપથની બે મોટી નદીઓ ગંગા અને સિંધુ ઉપરાંત ધરાવતી (પંજબની રાવી અથવા તે અયોધ્યા પ્રાંતની રાત્રી), વિશાખા (સરયુ), સુવર્ણા (શોણ), કૌશિકી (ગંડકી), વેત્રવતી (બેટવા), અને સરસ્વતીનાં નામ આવે છે; દક્ષિણાપથની નદીઓ પૈકી એકલી કાવેરીનો ઉલ્લેખ છે, તેનો જ પ્રવાહ ત્રણસેં યોજન પર્યંત અતૂટ રહ્યો હતો. યુગપુરાણનો આ છેવટનો ભાગ જન્યસ્વાલજીએ છાપ્યો નથી. તેમણે આપેલા સારમાંથી આ નામ લીધાં છે. આખીએ ગર્ગસંહિતા છપાય, તો આ પ્રશ્ન ચર્ચાવો સરળ થાય.

૫૬ જુઓ P. T., Introduction X, XX, XVII, XVIII.

૫૭ જુઓ ગુજરાત વર્નાચુલર સોસાયટીના વાર્ષિક સંમેલનનું વ્યાખ્યાન.

બૌદ્ધ કે જૈન નથી કે ત્રિપિટકને અથવા આચારાક્ષને મળતી પુરાણી પ્રાકૃત ભાષામાં તેણે સંહિતા રચી સંભવે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથકાર જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર ઉપર પાણી કે અર્ધમાગધીના જેવી બોલીમાં ગ્રંથની ગૂંથણી ગૂંથે, એ મંત્રવ્ય મગજમાં ઊતરવાને સખળ પ્રમાણની અપેક્ષા રાખે છે. ઉપલબ્ધ વાચના અત્યંત ભ્રષ્ટ છે તે ઉપરથી ભ્રષ્ટ વાણીમાં મૂળે ગ્રંથ રચાયો હશે, એ કલ્પના જરા વધારા પડતી લાગે છે. પ્રસ્તુત વાચનાનાં વીસ પચીસ શ્લોકાર્ધ ઇસવી સનના આરંભના આસપાસની લોકવાણીમાં કે સંસ્કૃતમાં ગોઠવી જોઈએ, તો કંઈ રચના અકૃત્રિમ લાગે છે, તે જોઈ શકાય. અહીં એક દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અન્ય દિશામાં પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કાંઈ વિદ્વાન કરી જોશે. તે પહેલાં એક પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે, ગર્ગસંહિતા-માંથી ભદ્રોત્પલે બૃહત્સંહિતાની ટીકામાં અનેકાનેક અવતરણો આપ્યાં છે તે પૈકી એક પણ પ્રાકૃતમાં અથવા સંસ્કૃતપ્રાકૃતની બનેલી સંકરભાષામાં હોવાનો જોમ સરખોએ ઊપજે છે ? એ સર્વે ઊતારા સંસ્કૃતમાં છે, તો પછી ગર્ગસંહિતા સંસ્કૃતમાં જ રચાઈ ઠરે છે. બીજા બધા અધ્યાય સંસ્કૃતમાં લખી યુગપુરાણ આચાર્ય પ્રાકૃતમાં લખવા બેસે, એ પણ માન્યું જતૂં નથી.

સંહિતાના છેલ્લા અધ્યાયમાં આચાર્ય ચારે યુગનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કરે છે, તેથી તેની યુગપુરાણ સંજ્ઞા રાખી જણાય છે. પૌરાણિક યુગવ્યવસ્થામાં કૃષ્ણ ભગવાન સ્વધામ પધાર્યા ત્યારથી કલિ-યુગનો આરંભ કહ્યો છે. પુરાણકૃશ્ણ પાર્શ્વેટરે એ સંબંધમાં ભાગવત પુરાણમાં સચવાઈ રહેલો પ્રાચીન પૌરાણિક શ્રુતિનો શ્લોક નીચે મુજબ તારવ્યો છે.

યસ્મિન્ કૃષ્ણો દિવં યાતસ્તસ્મિન્નેવ તદાહનિ ।

પ્રતિપન્નં કલિયુગમિતિ પ્રાહુઃ પુરાવિદઃ ॥૫૮

મહાભારતના યુદ્ધમાં થયેલા કારમા સંહારના પરિણામે પ્રાચીન-તમ આર્યસંસ્કૃતિની અવનતિ થતી જણાઈ, તેને જ કલ્પિયુગનાં પગલાં માની ઉપર ઊતારેલી પૌરાણિક શ્રુતિમાં કહેલી કલ્પિયુગની પૂર્વ મર્યાદા બંધાઈ હશે; અને તે પછીના અનાવના સંબંધમાં એ મર્યાદા અનુસાર ભવિષ્યકાળના પ્રયોગનો સંપ્રદાય ચાલુ થયો હશે. પુરાણોના એ સંપ્રદાયને યુગપુરાણ કલ્પિયુગના વર્ણનમાં અનુસરે છે. તે સળંગ ઇતિહાસ આપતું નથી પરંતુ અસાધારણ અનાવો સંક્ષેપમાં નોંધે છે. એમાં એક તરફ શાલિશકે સૌરાષ્ટ્રમાં બળે જૈન ધર્મ ફેલાવ્યાનો તેમ બીજી તરફ પુણ્યમિત્રે યવન કન્યા માટે ઝઘડો માંડ્યાનો પણ નિર્દેશ છે, સ્થવિરો ઘરબારીતું સર્વસ્વ ધર્મલાભના મિષે ખાઈ ખલાસ કરતા હતા એ વિશે પણ કહ્યું છે, તેની સાથે ત્રૈવર્ણિકા શૂદ્ર જેવા બની ગયા હતા એ વિશે પણ કહ્યું છે, તે ઉપરથી કર્તાની પક્ષપાત રહિત દૃષ્ટિની કંઈક પ્રતીતિ થાય છે. ઐતિહાસિક સત્ય એણે કેટલે દરજ્જે અત્યુક્તિ વગર વર્ણવ્યાં છે, તે તો યુગપુરાણ ની પૂરેપૂરી બારીક સમીક્ષા નક્કી કરશે. આ લેખમાં જે કંઈ મારા તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે તે સ્થાપિત સત્ય તરીકે નહિ, સાધ્ય સત્ય તરીકે પણ નહિ, પરંતુ સંભાવ્ય ઘટના તરીકે વિચારમાં લેવા વિદ્વાનોને વિજ્ઞપ્તિ છે. સત્યં પરં બ્રીમહિ ।

परिशिष्ट १

युगपुराणनी उपसंध्य वाचनम्

द्रुपदस्य सुता कृष्णा देहान्तरगता मही ।	1, १
नतो नरक्षये वृत्ते श्वशाते नृपमण्डले ।	2, २
भविष्यति कलिर्नाम चतुर्थं पश्चिमं युगम् ।	3, ३
ततः कलियुगस्यान्ते परिक्षिज्जनमेजयः ।	4, ४
पृथिव्यां प्रथितः श्रीमानुत्पत्स्यति न संशयः ।	5, ५
मोऽपि राजा द्विजैः सार्धं विरोधमुपधास्यति ।	6, ६
दारविप्रकृतामर्षः कालस्य वशमागतः ।	7, ७
ततः कलियुगे राजा शिशुनागात्मजो बली ।	8, ८
उद्धी नाम धर्मात्मा पृथिव्यां प्रथितो गुणैः ।	9, ९
गङ्गातीरे स राजर्षिर्दक्षिणे समहावरे ।	10, १०
स्थापयेन्नगरं रम्यं पुष्पागमजनाकुलम् ।	11, ११
तेश्च पुष्पपुरं रम्यं नगरं पाटलीसुतम् ।	12, १२
पञ्च वर्षसहस्राणि स्थास्यते नात्र संशयः ।	13, १३
वर्षाणां च शताः पञ्च पञ्च संवत्सरास्तथा ।	14, १४
मासपञ्चमहोरात्रं मुहूर्ताः पञ्च एव च ।	15, १५
तस्मिन् पुष्पपुरे रम्ये जनराजशताकुले ।	16, १६
ऋतुक्षा कर्मसूतो शालिशृको भविष्यति ।	17, १७
स राजा कर्मसूतो दुष्टात्मा प्रियविग्रहः ।	18, १८
स्वराष्ट्रमर्दते घोरं धर्मवादी अधार्मिकः ।	19, १९
स ज्येष्ठभ्रातरं साधुं केतिति प्रथितं गुणैः ।	20, २०
स्थापयिष्यति मोहात्मा विजयं नाम धार्मिकम् ।	21, २१
ततः साकेतमाक्रम्य पञ्चालान् माथुरास्तथा ।	22, २२

યવના દુષ્ટવિક્રાન્તા પ્રાપ્સ્યન્તિ કુસુમધ્વજમ્ । 23, ૨૩
 તતઃ પુષ્પપુરે પ્રાપ્તે કર્દમે પ્રથિતે હિતે । 24, ૨૪
 આકુલા વિષયાઃ સર્વે ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 25, ૨૫
 શ-દુમ મહાયુદ્ધં તદ્ ભવિષ્યતિ પાશ્ચિમમ્ । 26, ૨૬
 અનાર્યાશ્ચાર્યધર્માશ્ચ ભવિષ્યન્તિ નગધમાઃ । 27, ૯૭

બ્રાહ્મણા શત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રાશ્ચૈવ યુગક્ષયે । 28, ૯૮
 સમવેષા સમાચારા ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 29, ૯૯
 પાષણ્ડૈશ્ચ સમાયુક્તા નરાસ્તસ્મિન્ યુગક્ષયે । 30, ૧૦૦
 સ્ત્રીનિમિત્તં ચ મિત્રાણિ કરિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 31, ૧૦૧
 ચીરવલ્કલસંવીતા જટામણ્ડલધારિણઃ । 32, ૧૦૨
 ભિક્ષુકા વૃષલા લોકે ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 33, ૧૦૩
 ત્રેતાગ્નિં વૃષલા લોકે હોષ્યન્તિ લઘુવિક્રિયાઃ । 34, ૧૦૭
 ઔંકારપ્રથિતૈર્મન્ત્રૈ યુગાન્તે સમુપસ્થિતે । 35, ૧૦૬
 અગ્નિકાર્યં ચ જપ્યે ચ અગ્નિકે ચ દૃઢવ્રતાઃ । 36, ૧૦૪
 શૂદ્રાઃ કલિયુગસ્યાન્તે ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 37, ૧૦૫
 ભોવાદિનસ્તથા શૂદ્રાઃ બ્રાહ્મણાશ્ચર્યવાદિનઃ । 38, ૧૦૮
 સમાવેશા સમાચારા ભવિષ્યન્તિ ન સંશયઃ । 39, ૯૯
 ધર્મમીતતમા વૃદ્ધા જનં ભોક્ષન્તિ નિર્ભયાઃ । 40, ૧૦૯

યવના જ્ઞાપયિષ્યન્તિ નશરેય ચ પાર્થિવાઃ । 41, ૨૭
 મધ્યદેશે ન સ્થાસ્યન્તિ યવના યુદ્ધદુર્મદાઃ । 42, ૩૨
 તेषામન્યોન્યસંભાવ ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ । 43, ૩૩
 આત્મચક્રોત્થિતં ઘોરં યુદ્ધં પરમદારુણમ્ । 44, ૩૪
 તતો યુગવશાત્તેષાં યવનાનાં પરિક્ષયે । 45, ૩૫
 સકેતે સપ્ત રાજાનો ભવિષ્યન્તિ મહાથલાઃ । 46, ૩૬
 લોહિતાદ્રેસ્તથા યોધૈર્યોધા યુદ્ધપરિક્ષતાઃ । 47, ૩૭
 કરિષ્યન્તિ પૃથિવીં શૂન્યાં રક્તઘોરાં સુદારુણામ્ । 48, ૩૮

ततस्ते मगधाः कृत्वा गङ्गासीना सुदारुणाः । 49, ३६
रक्तपातं तथा युद्धं भविष्यति तु पश्चिमम् । 50, ४०
अग्निवैश्यास्तु ते सर्वे राजानो कृतविग्रहाः । 51, ४१
क्षयं यास्यन्ति युद्धेन यथैषामाश्रिता जनाः । 52, ४२

शक्रानां च ततो राजा ह्यर्थलुब्धो महाबलः । 53, ७६
दुष्टभावश्च पापश्च विनाशे समुपस्थिते । 54, ७७
कलिङ्गशतराजार्थं विनाशं वै गमिष्यति । 55, ७८
केचिद्रकण्डैः शवलैर्विलुपन्तो गमिष्यति । 56, ७९
कनिष्ठास्तु हता सर्वे भविष्यन्ति न संशयः । 57, ८०

विनष्टे शकराजे च शून्या पृथिवी भविष्यति । 58, ८४
पुष्पनाम तदा शून्यं बभित्सु भवति वत । 59, ८५
भविष्यति नृपः कश्चिन्न वा कश्चिद् भविष्यति । 60, ८६

ततोरणो धनुमूलो भविष्यति महाबलः । 61, ५८
अम्लाटो लोहिताक्षेति पुष्पनामं गमिष्यति । 62, ५९
सर्वे ते नगरं गत्वा शून्यमासाद्य पर्वतः । 63, ६०

अर्थलुब्धाश्च ते सर्वे भविष्यन्ति महाबलाः । 94, ८३

ततः स म्लेच्छ आम्लाटो रक्ताक्षो रक्तवस्त्रभृत् । 65, ६१
जनमादाय विवशं परमुत्सादयिष्यति । 66, ६२
ततो वर्णास्तु चतुरः स नृपो नाशयिष्यति । 67, ६३
वर्णाधःवस्थितान् सर्वान् कृत्वा पूर्वान्यवस्थिते । 68, ६४
आम्लाटो लोहिताक्षश्च विपत्स्यति सबान्धवः । 69, ६५
ततो भविष्यते राजा गोपालो नाम नामतः । 70, ६७
गोपालस्तु ततो राज्यं भुक्त्वा संवत्सरं नृपः । 71, ६८
पुष्पके चाभिसंयुक्तं ततो निधनमेप्यति । 72, ६९
ततोऽधर्मपरो राजा पुष्पको नाम नामतः । 73, ७०

- સોઽપિ સંવત્સરં રાજ્યં ભુક્ત્વા નિધનમેષ્યતિ । 74, ૭૧
 તતઃ સવિલો રાજા અનરણો મહાબલઃ । 75, ૭૨
 સોઽપિ વર્ષત્રયં ભુક્ત્વા પશ્ચાન્નિધનમેષ્યતિ । 76, ૭૩
 તતો વિકુચ્ચશાઃ કશ્ચિદ્બ્રાહ્મણો લોકવિશ્રુતઃ । 77, ૭૪
 તસ્યાપિ ત્રીણિ વર્ષાણિ રાજ્યં દુષ્ટં ભવિષ્યતિ । 78, ૭૫
 તતઃ પુષ્પપુરસ્યાત તથૈવ જનસંકુલમ્ । 79, ૨૮
 ભવિષ્યતિ વીરં સિદ્ધાર્થં પ્રસવોત્સવસંકુલમ્ । 80, ૨૯
 પુરસ્ય દક્ષિણે પાર્શ્વે વાહનં તસ્ય દૃશ્યતે । 81, ૩૦
 હયાનાં દ્વે સહસ્રે તુ ગજવાહસ્તુ કલ્પિતઃ । 82, ૩૧
 તદા ભદ્રપાકે દેશે અગ્નિમિત્રસ્તત્ર કીલકે । 83, ૪૩
 તસ્મિન્નુત્પસ્યતે કન્યા તુ મહારૂપશાલિની । 84, ૪૪
 તસ્યાર્થે સ નૃપો ઘોરં વિગ્રહં બ્રાહ્મણેઃ સહ । 85, ૪૫
 તત્ર વિ-વશાદ્ દેહં વિમોક્ષતિ ન સંશયઃ । 86, ૪૬
 તસ્મિન્ યુદ્ધે મહાઘોરે વ્યતિક્રાન્તે સુદારુણે । 87, ૪૭
 અગ્નિવૈશ્યસ્તદા રાજા ભવિષ્યતિ મહાપ્રભુઃ । 88, ૪૮
 તસ્યાપિ વિંશદ્વર્ષાણિ રાજ્યં સ્ફીતં ભવિષ્યતિ । 89, ૪૯
 આગ્નિવૈશ્યસ્તદા રાજા પ્રાપ્ય રાજ્યં મહોદ્રવત્ । 90, ૫૦
 ભીમૈઃ શરરસંઘાતૈર્વિગ્રહં સમુપેષ્યતિ । 91, ૫૧
 તતઃ શરરસં ઘોરે પ્રવૃત્તે સ મહાબલે । 92, ૫૨
 વૃષપાતેન સ નૃપો મૃત્યુઃ સમુપયાસ્યતિ । 93, ૫૩
 તતસ્તસ્મિન્ ગતે કાલે મહાયુદ્ધસદારુણે । 94, ૮૭
 શૂન્યા વસુમતી ઘોરા સ્ત્રીપ્રધાના ભવિષ્યતિ । 95, ૮૮
 કૃષિં નાર્યઃ કરિષ્યન્તિ લાઙ્ગલોવર્ણપાણયઃ । 96, ૮૯
 દુર્લભત્વાન્મનુષ્યાણાં ક્ષેત્રેષુ ધનુયોધનાઃ । 97, ૯૦
 વિંશદ્ ભાર્યા દશા યા ભવિષ્યન્તિ નરાસ્તદા । 98, ૯૧
 પ્રશ્નીણાઃ પુરુષં લોકે દિશ્વ સર્વાસુ પર્વસુ । 99, ૯૨

ततः संघातशो नार्यो भविष्यन्ति न संशयः । 100, ८३
 आश्चर्यमिति पश्यन्तो दृष्टाधो ‘पुरुषाः स्त्रियः । 101, ८४
 स्त्रियो व्यवहरिष्यन्ति ग्रामेषु नगरेषु च । 102, ८५
 नराः स्वस्था भविष्यन्ति गृहस्था रक्तवाससः । 103, ८६

ततः सातुवरो राजा हत्वा दण्डेन मेदिनीम् । 104, ८७
 व्यतीते दशमे वर्षे मृत्युं समुपयास्यति । 105, ८८

ततः प्रनष्टचारित्राः स्वकर्मोपहताः प्रजाः । 106, ५४
 करिष्यन्ति वका घोरो बहुलाश्च इति श्रुतिः । 107, ५५
 चतुर्भागं तु शास्त्रेण नाशयिष्यन्ति प्राणिनाम् । 108, ५६
 हरिष्यन्ति शकाः षोडशं चतुर्भागं स्वकं पुरुम् । 109, ५७

ततः प्रजायां शेषायां तस्य राज्यस्यः परिक्षयात् । 110, ६६
 देवां द्वादश वर्षाणि अनावृष्टिं करिष्यति । 111, ११३
 प्रजा नाश गमिष्यन्ते दुर्भिक्षभयपीडिताः । 112, ११४
 ततः पापक्षते लोके दुर्भिक्षे रोमहर्षणे । 113, ११०
 भविष्यति युगस्यान्तं सर्वप्राणिविनाशनम् । 114, १११
 जनमारस्ततो घोरो भविष्यति न संशयः । 115, ११२

પરિશિષ્ટ ૨

ઉપલબ્ધ વાચનાની ખંડ વાર વ્યવસ્થા

જૂનો ક્રમ	ખંડ	પેટાપંક્તિ	પ્રકરણ	વિભાગ	નોંધ
૧-૨૬	૧	૧-૭	૧		
		૮-૧૫	૨		
		૧૬-૨૨	૩		
		૨૩-૨૬	૪	૧	
૨૭-૪૦	૨	૨૭-૩૮, ૪૦	૬	૨	{ પંક્તિ ૩૯ પુનરુક્ત હોવાથી તજ દીધી છે.
૪૧	૩		૪	૨	
૪૨-૫૨	૪		૪	૪	
૫૩-૫૭	૫		૫	૭	
૫૮-૬૦	૬		૫	૧૦	
૬૧-૬૩	૭		૫	૩	
૬૪	૮		૫	૬	
૬૫-૬૯	૯		૫	૪	
૭૦-૭૮	૧૦		૫	૬	
૭૯-૮૨	૧૧		૪	૩	
૮૩-૮૯	૧૨		૪	૫	
૯૦-૯૩	૧૩		૫	૧	
૯૪-૧૦૩	૧૪		૬	૧	
૧૦૪-૧૦૫	૧૫		૫	૮	
૧૦૬-૧૦૯	૧૬		૫	૨	
૧૧૦	૧૭		૫	૫	
૧૧૧-૧૧૨	૧૮		૬	૪	
૧૧૩-૧૧૫	૧૯		૬	૩	

પરિશિષ્ટ ૩

ઉપસન્ધ વાચનાની પ્રકરણમાં બહેંચણી

પ્રકરણ	વિભાગ	ખંડ	પેટાપંક્તિ	વિષય
૧		૧	૧—૭	પારિક્ષિત જનમેજયને બ્રાહ્મણો સાથે વિખવાદ
૨		,,	૮—૧૫	પાટલિપુત્રની સ્થાપના
૩		,,	૧૬—૨૧	શાલિશ્વરનો ધર્મવિજય
૪	૧	,,	૨૨—૨૬	યવનો સાથે વિગ્રહો
,,	૨	૩	૪૧	
,,	૩	૧૧	૭૬—૮૨	
,,	૪	૪	૪૨—૫૨	
,,	૫	૧૨	૮૩—૮૬	
૫	૧	૧૩	૯૦—૯૩	શકોનો ત્રાસ
,,	૨	૧૬	૧૦૬—૧૦૯	
,,	૩	૭	૬૧—૬૩	
,,	૪	૯	૬૫—૬૯	
,,	૫	૧૭	૧૧૦	
,,	૬	૧૦	૭૦—૭૮	
,,	૭	૫	૫૩—૫૭	
,,	૮	૧૫	૧૦૪—૧૦૫	
,,	૯	૮	૬૪	
,,	૧૦	૬	૫૮—૬૦	
૬	૧	૧૪	૯૪—૧૦૩	કલિયુગની અષ્ટ પ્રમના હાથહવાથ
,,	૨	૨	૨૭—૩૮, ૪૦	
,,	૩	૧૯	૧૧૩—૧૧૫	
,,	૪	૧૮	૧૧૧—૧૧૨	

પરિશિષ્ટ ૪

ઉપલબ્ધ વાચનાના પાઠનું સંશોધન

(1-2, ૧-૨) પંક્તિઓ ઊલટપાલટ ગોઠવાઈ છે. પ્રથમ મહાભારતનાં યુદ્ધ, પછી કૃષ્ણ ભગવાનનાં સ્વધામ પધારણ, તે ત્યારથી કલિયુગનો આરંભ, એ અનુક્રમ બદલાઈ ગયો છે. કમ-સર ગોઠવતાં સત્તિ સપ્તર્ષીની ખંડરચના બંને પંક્તિમાં એકધારી થોળવી પડી છે. જૂની પૌરાણિક શ્રુતિ અનુસાર કલિયુગની પૂર્વ મયાદા કૃષ્ણા એટલે દ્રૌપદીની દેહાંતર-પ્રાપ્તિ (?) થી નહિ, પણ કૃષ્ણ ભગવાનના દેહાંતથી રાખવી પડી છે. (4-5, ૪-૫) કલિ-યુગના અંતે પારિક્ષિત જનમેજયનો નિર્દેશ કરવામાં ઇતિહાસનો વિરોધ આવે છે. તે કારણથી જુજમાં જુજ ફેરફારવાળો અન્તર પાઠ મેં અન્તે બદલ દર્શાવ્યો છે; વનયસ્વાલજી આદો સચવે છે. બીજી પાઠશુદ્ધિ નહીં પડી છે. (6-7, ૬-૭) ઉપધાસ્યતિ લહિયે સરતચૂકથી લખ્યું છે; એવી જ ભૂલ નવમી પંક્તિમાં એણે ઉદયો બદલ ઉદધી લખીને કરી છે. અર્થ વિચારતા ઉપધાસ્યતિ જોઈએ. દારવિપ્રકૃતામર્ષઃ પાઠ નભાવી લેવાય એવો છે; પરંતુ વ્યાકરણશુદ્ધિ દારવિપ્રકૃતામર્ષી પદ માગી લે છે.

(8-9, ૮-૯) પુરાણોને આધારે શિશુનાગાત્મજો બદલ શિશુ-નાગકુલે અને ઉદધી બદલ ઉદયો વાંચવાની જરૂર છે. ઉદય શિશુ-નાગનો પુત્ર ન હતો, પણ તેનાથી આદમો પુરુષ હતો. (10, ૧૦) સુમહાવરમ્ અન્વય અનુસાર જોઈએ, તેને દેશણે લહિયે ભૂલથી બ્રષ્ટ સમહાવરે લખી નાંખ્યું છે. (12, ૧૨) અર્થરહિત તેથ બદલ સંગતિને અનુસરી મેં તત્તુ પાઠ દર્શાવ્યો છે. નગરં પાટલીસુતમ્ અગતિક ગતિ તરીકે નભાવી લેવાય. પરંતુ શબ્દશુદ્ધિ અને પ્રસાદની અપેક્ષાએ પુરં પાટલિપુત્રકમ્ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. (13 15,

૧૩-૧૫) અહીં શીખાઉ પણ ભાગ્યે જ કરે એવી વ્યાકરણની ભૂલો છે. આંકડા મુદ્દાના હોવાથી તે કાયમ રાખી વ્યાકરણદોષ મેં દૂર કર્યા છે.

(16-17, ૧૬-૧૭) દુઃસાધ્ય જનરાજ બદલ સુખસાધ્ય જનરામની યોજના સહેજે સૂઝી આવે એવી છે. એથી ઊલટું છંદોભંગથી દૂષિત અર્થરહિત ઋતુક્ષાકર્મસૂતઃ એ પાઠનું સંશોધન દુર્ધટ છે. ઉત્તર પંક્તિઓ એના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તેની મદદથી મેં ઋતુકર્મક્ષયાકૂતઃ પાઠ વાંચ્યો છે. (18-21, ૧૮-૨૧) અહીં અદારમી લીંટીમાં સૂતો શબ્દનો અર્થ બંધબેસતો નથી. તેને બદલે વધારે સારો પાઠ ન જણાથી નિરતો બોલ મૂકી છંદોભંગ દૂર કરી મેં અર્થ સાધી લીધો છે. ઓગણીસમીમાં વર્તમાન અર્દત્તેનો પ્રયોગ ભવિષ્યવાણીમાં અસંગત છે. તે બદલ સાદા વાક્યને અનુકૂળ અર્દયન્ વિશેષણ મેં કામમાં લીધું છે. આ ફેરફારથી વીસમી લીંટીનું સ પદ પુનરુક્ત બને છે. વાસ્તવિક રીતે ઓગણીસમી અને વીસમી લીંટીના આરંભના અક્ષરની લલિયાથી અગ્નણુતાં અદલાબદલી થઈ ગઈ છે. આ દોષ દૂર કરવા હું ઓગણીસમી લીંટીમાં સૌરાષ્ટ્રમ્ અને વીસમીમાં સ્વં જ્યેષ્ઠં ગોઠવું છું. બનયસ્વાલજ્ઞએ શાલિશ્કનો સંપ્રતિ સાથે સંબંધ બેળ્યો છે. તેના અન્વયે વીસમી લીંટીમાં કેતિતિ બદલ મેં સંપ્રતિ પાડ કર્યું છે. બીજા સુધારા ખાસ ચર્ચાની અપેક્ષા રાખતા નથી.

(22-26, ૨૨-૨૬) બાવીસમી લીંટીના આરંભમાં સાંકેતના આક્રમણનો નિર્દેશ છે. પરંતુ પશ્ચિમથી આવનાર યવનો પહેલા સાંકેત એટલે અયોધ્યા ઉપર ચડાઈ કરે અને પછી ઊલટ મારી પાંચાલ અને શરસેન ઉપર ચડી આવે એ અણબુગદૂં લાગે છે. પ્રથમ પંગ્ગબ, પછી પાંચાલ, પછી શરસેન, અને છેવટ મગધ, એ સવારીનો સીધોસટ અને સંભવિત માર્ગ છે. પતંજલિના

મહાભાષ્યમાં યવને સાકેત કિંવા અયોધ્યાને ઘેરો ધાત્યાનો નિર્દેશ છે, તે તો બીજી ચડાઈને લગતો છે. એ નિર્દેશથી ભૂલાવામાં પડવાને લીધે પહેલી ચડાઈના અંગે સાકેતમ્ પાઠ ઉત્પન્ન થયો હશે. ચડાઈની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેઈ મેં શાવલમ્ પાઠ સૂચવ્યો છે. ત્રેવીસમી પંક્તિમાં કુસુમધ્વજનો ઉલ્લેખ છે. તે નામે કોઈ સ્થળ કે પ્રદેશ જાણવામાં નથી. તે કારણથી, ચોવીસમી લીટીમાં પુષ્પપુર બોલતો ઉપયોગ કર્યો છે અને ઓગણસાઠમી તથા બાસઠમી લીટીમાં પુષ્પનામનો પ્રયોગ મળી આવે છે, તે બેને આધારે મેં કુસુમાહ્વયમ્ પાઠ ઘટવ્યો છે. (26, ૨૬) છત્રીસમી લીટીમાં શ-દુમ એવો બ્રષ્ટ અને ત્રુટિત પાઠ છે તે બદલ તત્રાંદમં પાઠ અટકળથી મૂક્યો છે. બીજા ફેરફારની ઉપપત્તિ આપોઆપ સમજાય એવી છે.

(27-40, ૯૭-૧૦૯) સામાજિક વિભાગને લગતો આ ખંડ યવનોની પહેલી ચડાઈના વૃત્તાંત વચ્ચે ખોટો ગોઠવાયો છે. એમાં સત્તાવીસમી લીટીમાં બે ચકાર છે, તેમાંનો એક વધારા પડતો છે. તેથી પહેલા ચકારનો દ્વં લોપ કરે દ્વં. અઠ્ઠાવીસમી અને ત્રીસમી લીટીને છેડે યુગક્ષયં પાઠ છે, તે ભ્રમ ઉપજનારો હોવાથી સ્પષ્ટતા સારું યુગેન્તિમે વાંચવું ઇષ્ટ છે. એકત્રીસમી પંક્તિમાં યવન રાજ-કન્યા બાબત પુણ્યમિત્રે માંડેલો વિગ્રહ આક્ષિપ્ત સમજી મેં અમિત્રાણિ કરિષ્યન્તે પાઠ ગોઠવ્યો છે. પાંત્રીસમી લીટીમાં શૂદ્રોને લીધે ધર્મ-કર્મમાં તાંત્રિક પ્રયોગ બહુ પેસી ગયાની સમજથી લઘુવિક્રિયાઃ બદલ હ્યલઘુક્રિયાઃ પાઠ મેં કર્યો છે. છત્રીસમી લીટીમાં અઠ્ઠાવીસમી અને ત્રીસમી લીટીને અંગે કરેલા ફેરફાર મુજબ યુગાન્તે બદલ યુગેન્ત્યે વાંચવું પડ્યું છે. ઓંકારપ્રથિતૈર્મન્ત્રૈ એ દેખીતી રીતે ભૂલ છે, તે ઓંકારપ્રથમૈર્ મન્ત્રૈઃ વાંચી સુધારી લીધી છે. સાડત્રીસમી લીટીમાં પૂર્વની ચોથી લીટીના સંબંધમાં સૂચવેલા કારણસર ઇન્તે બદલ અન્તઃ કે ઇન્તર પાઠ મેં ચોળ્યો છે. ઓગણચાળીસમી લીટીની

પુનરુક્તિ થાય છે, માટે તે તજ દાખી છે. ચાળીસમી લીટીના આરંભના પદનો કંઈ અર્થ થતો નથી, તેથી બંધ એસે એવો લાગતો ફેરફાર અટકળથી કર્યો છે.

(41-52, ૨૭, ૭૨-૪૨) એકતાળીસમી લીટી ચવનોની ચડાઈને લગતી છે. એમાંના ચવના જ્ઞાપયિષ્યન્તિ નશરેય બદલ પ્રકરણને અનુકૂળ ચવના અપચાસ્યન્તિ નષ્ટશેષાઃ પાઠ દૃષ્ટવો પડ્યો છે. કારણ કે ઉપલબ્ધ પાઠ અસંગત અને અર્થરહિત છે એતાળીસમી લીટીમાં સહેજસાજ ફેરફાર કર્યો છે, તે અર્થની સ્પષ્ટતા સારું કરવો પડ્યો છે. એવા જ કારણથી ત્રેતાળીસમી અને ચુંવાળીસમી લીટીના ઉત્તર ભાગ બદલબદલ કરી લીધા છે. ઉપરાંત ત્રેતાળીસમી લીટીના પૂર્વ ભાગમાં સંભાવ બદલ વ્યાકરણશુદ્ધ સંમર્દિ પદ મેં અટકળથી મૂક્યું છે. પિસ્તાળીસમી લીટીમાં વુદ્ધવશાત્ બદલે સરતચૂકથી યુગવશાત્ લખાયાં છે. તે સુધારી લીધું છે. છેતાળીસમી લીટીમાં સાત રાગ્નઓનો નિર્દેશ છે. તેમનો નાશ એકાવનબાવનમી લીટીમાં શુંગવંશીય રાગ્નએ કર્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે. તે ઉપરથી સમગ્રય છે કે બીજી ચડાઈ લેઈ આવનાર તરીકે કર્તાને મીનેંડર અને તેના સાથીઓ અભિપ્રેત છે. ગ્રીક વીર મીનેંડરની રાજધાની શાકલ હતી, અને તેના સોબતીઓ શાકલથી ઉપલક્ષિત પંજબના ન્હાનાન્હાના વિભાગના રાગ્નઓ હતા. આ કારણથી સાકેતેને ઠેકાણે શાકલ પાઠ મેં ચોંટ્યો છે. સુડતાળીસઅડતાળીસમી લીટીમાં પ્રસ્તુત ચવન રાગ્નઓના સૈન્યે રણસંગ્રામમાં વર્તાવેલા સંહારકાંડનું નિરૂપણ છે. તેની સ્પષ્ટતા સારું તથા ચોધેઃ બદલ પ્રતિચોધેઃ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. બીજા સુધારા સમગ્રવવા પડે એવા નથી. ઓગણપચાસમી લીટીમાં કરેલા ફેરફાર પણ સુખસાધ્ય છે. એકાવનમી લીટીમાં આરંભનું પદ ભગ્નિવૈશ્યાઃ છે. એનાથી કોઈ શુંગવંશીય રાગ્નનો કર્તાએ નિર્દેશ કર્યો હોય એમ સમગ્રય છે. ચવનો સાથે જંગ માંડનાર શુંગ રાગ્ન તે ખાસ કરીને પુણ્યમિત્ર જ

છે, એમ ઇતિહાસથી આપણે જાણીએ છીએ. સખબ બ્રહ્મ અને અનન્વિત અગ્નિવૈશ્યાસ્તુ બદલ હં પુષ્યમિત્રેણ વાંચું છું.

(53-57, ૭૬-૮૦) આ ખંડ પાટલિપુત્રના છેલ્લા શક રાગને લગતો છે. એમાંની ચોપનપંચાવનમી લીટીઓના ઉત્તર ભાગમાં દેખીતી પુનરુક્તિ છે. તે ખામી પંચાવનમી લીટીના પૂર્વ ભાગ ઉપર ધ્યાન આપી કલિઙ્ગાન્ સમુપસ્થિતઃ પાઠ યોજી દૂર કરી છે. પંચાવનમી લીટીનું કલિઙ્ગશતરાજાર્થે પદ પણ કલિઙ્ગશતરાજ્યાર્થે વાંચી શુદ્ધ કરી લીધું છે. છપ્પનમી લીટીનું પૂર્વાર્ધ અર્થ ન થઈ શકે એવું બ્રહ્મ છે. એમાંનો પાઠ એકાણુબાણુમી લીટીના બ્રહ્મ પાઠ સાથે સરખાવી અટકળથી સુધારો કર્યો છે. સત્તાવનમી લીટીમાંના કનિષ્ઠાઃ બદલ ઘનિષ્ઠાઃ બોલનો પ્રયોગ તો આપોઆપ સચિત્તર થાય એવો છે.

(58-60, ૮૪-૮૬) પૃથ્વી ઉજ્જડ થઈ કહી છે તે એટલા પાંચમા શક રાગના જ નહિ. પણ પાંચેના જુલમથી થઈ હતી; તે કારણથી અઠાવનમી લીટીમાં મેં શકરાજ્યે પાઠ યોજ્યો છે. ઓગણસાઠમી લીટીમાં ન વા પાઠમાં રહેલો વિકલ્પ, પૌરાણિક શ્રુતિ સિદ્ધાંતશરૂપે હાવી જોઈએ, તેના આડો આવે છે. વળી તે પંચીનો કશ્ચિદ્ બોલ પુનરુક્ત છે. તે ખામીઓ નવઃ કશ્ચિદ્ પાઠ યોજી દૂર કરી છે.

(61-63, 64, 65-69, ૫૮-૬૦, ૮૩, ૬૧-૬૫) આ કટકાઓ શકના અમલને લગતા છે. એકસઠ્યાસઠમી લીટીમાં વાક્યરચના શુદ્ધ અને વ્યવહાર કરવા પૂરતા વગરશ્રમે ધ્યાનમાં લિતરે એવા જુજ ફેરફાર કર્યા છે. ત્રેસઠમી લીટીની બ્રહ્મતા સર્વે તે બદલ સ વૈ તદ્ અને આસાદ્ય પર્વત, બદલ આસાદયિષ્યતિ વાંચી અધુરું રહેલું વાક્ય ક્રિયાપદના પ્રયોગથી પૂર્ણ કર્યું છે. ચોસઠમી લીટીમાં ઉપપત્તિ નોંધવી પડે એવો મોટો ફેરફાર કર્યો છે નહિ. તેમ જ પાંસઠથી અગનોતેરમાં પણ કોઈ મહત્વનો સુધારો છે નહિ.

(70-78, ૬૭-૭૫) સિતેરથી બોતેરમાં માત્ર એક જ બ્રહ્મ પાઠ નોંધવા જેવો છે. ઉપલબ્ધ પુષ્પકે ચામિસંયુક્ત બદલ વ્યાકરણ પુષ્પકેનામિ-સંયુજ્ય પાઠ માગે છે. પછી પંચોતેરમી લીટીમાં સવિલો બદલ શુદ્ધરૂપ શર્વિલો મૂકેલ છે, તે ગોપાલ વગેરે શુદ્ધ રૂપના પ્રયોગને અનુસરી મૂકવામા આવ્યું છે. વળી પૂર્વે શુદ્ધ અરણઃ પદ વપરાયું જોઈ પ્રસ્તુત પંક્તિનો ઉત્તર ભાગ સુધારી લીધો છે. છોતેરમી લીટીમાં મુક્ત્વાનં કર્મ ખૂટતૂં હતૂં તે ખોટ પચ્ચાતૂ બદલ પૃથ્વી મૂકીને પૂરી છે. સિતો-તેરમી લીટીમાં બ્રહ્મ અવિ અને અબ્રાહ્મણઃ બદલ શુદ્ધ અપિ અને અબ્રહ્મણ્યઃ પાઠ મેં ગોઠવ્યા છે. બીજા જરૂર પૂરતા સુધારા કર્યા છે, તે વિશે વિવેચન અપેક્ષિત નથી.

(49-82, ૨૮-૩૨) યવનો સાથેના વિગ્રહના પ્રકરણમાંનો આ ખંડ છે. એની ચારે લીટી વધતીઓછી બ્રહ્મ છે. અગન્યાએંશીમી લીટીના પૂર્વાર્ધમાં છંદોભંગ છે; તેના અનુસંધાનમાં એંશીમીનો અન્વય થતો નથી, અને વધારામાં છંદોભંગ તથા પુનરુક્તિદોષ આવી નહે છે. પ્રકરણસંગતિ વિચારી તેમાં જે સુધારા કર્યા છે તે ગ્રહણ કરવા જેવા જણાશે. બ્યાશીમી લીટીમાં હાથી ઘોડા વગેરેનો નિર્દેશ છે તે ધાર્મિક ઉત્સવનાં વાહન નહિ-પણ સાંગ્રામિક વિજય ઊજવતી સેનાનાં અંગો છે, એમ સમજી એકાશીમી લીટીમાં વાહન બદલ વાહની પાઠ યોજ્યો છે; અને બ્યાશીમી તો હવે તે વાહની પુનરુક્તિ ટાળી નવેસર ગોઠવી છે. વર્તમાન દ્રશ્યતે ભવિષ્ય વાણીમાં અસ્થાને હોતાં કરી ભવિષ્ય દ્રશ્યતેની યોજના કરી છે.

(83-89, ૪૩-૪૯) આ પણ યવનો સાથેના વિગ્રહનો ખંડ છે. એમાંની બ્યાશીમી લીટીનો મદ્રપાકે પાઠ અસંભવ અને છંદોભંગ દોષથી દૂષિત છે. તે બદલ મદ્રાલ્યકે પાઠ મેં ઘટાડ્યો છે. ઉત્તરાર્ધનો કંઈ અર્થ ખંધ બેસતો નથી. શુંગોના ઇતિહાસને અનુસરી મેં પુષ્યમિત્રે પ્રણાસતિ પાઠ કદખ્યા છે. પંચાશીછાશીમાં વધારાનો સ બોલ તજી દેઈ, વિ-વશાદ્ માં ખૂટતો અક્ષર ઊમેરી, યવનો

સાથે પુષ્યમિત્રે વિગ્રહ માંડેલો માની બ્રાહ્મણે: બદલ અબ્રાહ્મણ્યે: પદ યોગ પદ્મરચના અને વાક્યરચનાને અનુકૂળ જુજ દેરદાર કરી લીધા છે, જે નોંધવા જેવા નથી. અહ્યાશીમી લીટીમાં અગ્નિવૈશ્ય બદલ ઐતિહાસિક અગ્નિમિત્ર પાઠ સ્વીકાર્યો છે, અને નવ્યાશીમી લીટીમાં અશુદ્ધ ત્રિશદ્ બદલ અગ્નિમિત્રના યૌવરાજ્યના કાળ ઉપર નજર રાખી ત્રિશદ્ પાઠ કદખ્યા છે. બીજા દેરદાર સંદેહે સમગ્રતઃ એવા છે.

(90-93, ૫૦-૫૩) આ ખંડ શકેની હકુમતના પ્રકરણમાંનો છે. એ બહુ જ ભ્રષ્ટ છે. જેમ એકાવનમી, બ્યાશીમી, અને અહ્યાશીમી લીટીમાં અગ્નિવૈશ્યાસ્તુ, અગ્નિમિત્ર: અને અગ્નિવૈશ્ય: બદલ ઇતિહાસ અનુસાર પુષ્યમિત્રેણ પુષ્યમિત્રં અને અગ્નિમિત્ર: પાઠ અનુક્રમે લીધા છે, તેમ અહીં પણ શુંગવંશના રાજાઓના ઐતિહાસિક ક્રમ ઉપર નજર રાખી અગ્નિવૈશ્ય: બદલ વસુમિત્રાત્ અને મહાંદ્રવત્ બદલ અથૌદ્રક: પાઠ લેવા પડ્યા છે. આ લીટીમાં બીજા દેરદાર આનુષંગિક છે. એકાલ્પમી લીટીમાં શરસંઘાતૈ: અને બાલ્પમીમાં શરસં પાઠ મૂકવનારા છે. તેનો બિદેલ એકસોનવમી લીટી કરી આપે છે. બંને ભ્રષ્ટ પાઠમાં શકેનો નિર્દેશ છે એ સમજથી સ શકસંઘાતૈ: અને શકૈ રણે પાઠ બિપગ્નવ્યા છે. બાલ્પમી લીટીમાં મહાબલે બદલ શકૈ: ના વિશેષણ તરીકે મહાબલૈ: પાઠ મેં યોજ્યો છે. બીયસ્ત્રાલ્પ મહાહવે સૂચવે છે. ત્રાલ્પમી લીટીનાં પૂર્વાર્ધ બહુ ભ્રષ્ટ છે તે મેં નૃપ: પૃષ્ઠકપાતેન વાંચી સુધારી લીધું છે. એ લીટીમાં લહિયાએ સરતચૂકથી મૃત્યુમ્ના બદલે મૃત્યુ: લખી કાઢ્યું છે.

(94-103, ૮૭-૯૬) સામાજિક વિભાગનો આ એક ખંડ છે. એમાંની ચોરાલ્પમી લીટીમાં સદારુણે બોલ સુદારુણે બદલ ભૂલથી લખાયો જણાય છે. છન્નુમી લીટીના અર્થરહિત લાક્ષ્ણલોચન બદલ અર્થવાળો લાક્ષ્ણલોચન પાઠ યોજ્યો છે; અને સત્તાલ્પમી લીટીનાં અશુદ્ધ ઉત્તરાર્ધ ક્ષેત્રે સ્યુસ્તા ધનુર્ધરા: પાઠ કદખી સુધારી લીધું છે.

આવી જ રીતે અઠાણ્ણમી લીંટીના બ્રષ્ટ પૂર્વાર્ધે બદલ ત્રિંશદ્ વા દશ વા માર્યાઃ તથા ઉત્તરાર્ધને છેડે નરાસ્તદા બદલ નરસ્ય વૈ એવા પાઠની યોજના કરી છે. નવ્વાણ્ણમી લીંટીમાં માત્ર પુરુષં બદલ પુરુષાઃ વાંચવાની જરૂર છે. એકસોએકમી લીંટીનો મોટો ભાગ બ્રષ્ટ છે. ભાવાર્થ મનથી નિર્ધારી જેતાં આશ્ચર્યમિતિ મંસ્યન્તે દૃષ્ટ્વાથો પુરુષં સ્ત્રિયઃ। એમ વાંચવું યોગ્ય લાગે છે. એકસોત્રણમી લીંટીમાં નરાઃ સ્વસ્થાઃ બદલ મે નષ્ટસ્વાસ્થ્યાઃ પાઠ અટકળથી મૂક્યો છે.

(104—105, ૮૧—૮૨) આ બે પંક્તિઓ શક્યકૃત ધીતિના પ્રકરણમાંની છે. એ પૈકી એકસોચારમી પંક્તિમાં સાતુવરો અને હત્વા બદલ શાતવરો અને હત્વા વાંચવાની જરૂર છે. છેલ્લો સુધારો તો જન્યસ્વાલગ્ન્યે પણ સૂચવ્યો છે.

(106—109, ૫૪—૫૭) આ ચાર લીંટી પણ શકની ચડાઈને લગતી છે. તેમાંની એકસોછમી લીંટીમાં માત્ર સ્વને બદલે અ મૂકવો ઘટે છે. એકસો સાતમી લીંટીમાં બે હસ્તદોષની ભૂલો સુધારવાની છે; કરિષ્યન્તિ વકાઃ બદલ હરિષ્યન્તિ શકાઃ અને ચ બદલ તાઃ વાંચવાથી તે ભૂલો દૂર થાય છે. એકસોનવમી લીંટીમાં શેષં જેઘ્યે, તેને ડેકાણે ષોશં જેવામાં આવે છે; તે પણ લહિયાના હાથની ભૂલ છે.

(110, ૬૬) આ લીંટી શકની હકુમતના એહવાલમાંની છે. તેનું ઉત્તરાર્ધ છંદોભંગથી અને બીજી રીતે પણ દૂષિત છે. લહિયાએ રાજ્યપરિક્ષયે લખવાને બદલે રાજ્યસ્ય પરિક્ષયાત્ ચિતરી કાઢ્યું છે.

(111—112, ૧૧૩—૧૧૪) આ લીંટીઓ સામાજિક વિભાગની છે. એમાં બારદ્વકાળીના જૈન પ્રવાદનું સ્મરણ આપતું અત્યુક્તિ ભરેલું પઠન છે; અને વ્યાકરણદોષ પણ છે. તેથી એકસો-અગિયારમી લીંટીમાં દ્વે ચ તદા વર્ષે અને તે પછીની લીંટીમાં ગમિષ્યન્તિ મૂયો દુર્મિક્ષપીડિતાઃ પાઠ મેં ગોઠવ્યા છે.

(113—115, ૧૧૦—૧૧૨) આ પણ સામાજિક વિભાગનો ખંડ છે. એમાં કલિયુગના અંતનું નહિ, પણ એ યુગ દરમિયાન પડનારા દુઃકાળનું ભાવી કથન છે. એ મુદ્દાથી દોરાર્ધ દુર્મિત્તો રામહર્ષણઃ અને યુગસ્યાન્તર એ એ પાઠશુદ્ધિ સાધી છે.

ઉપરના સંશોધનમાં કવચિત ભળતા, કવચિત શક્ય, કવચિત અંભાવ્ય, કવચિત અનુમાનપ્રાપ્ત, કવચિત પુરાણુલ્લંઘ અને કવચિત ઇતિહાસસિદ્ધ પાઠ ગોઠવ્યા છે તે એટલા જ ઉદ્દેશથી, કે—તેમણે—યુગપુરાણની ગૂંચ થોડીકે ઊકલે છે ? મોતીની ચિપ્સાએ દરિયામાં ફૂંચી મારનારા મરજીવાની મૂઠીમાં, લોકો કહે છે તેમ, અંધારે અજવાળું કરનાર એક પણ રત્ન આવે, તો શ્રમ પાણીમાં ગયો ન કહેવાય.

પરિશિષ્ટ ૫

નવી વાચનામાંના અસાધારણ સબ્દ

- અકર્મન્ ન. કૃત્સિત કર્મ; ૧૮
અબ્રહ્મણ્ય વિશે. આત્મણોત્તરં વિરોધી, બ્રહ્મદ્વેષી; ૪૫, ૭૪
અભિસંયુજ્ ક્રિ. યુદ્ધ કરવું (સરખાવો સંયુગ ન યુદ્ધ); ૬૯
અરણ વિશે. જેની સાથે કોઈ યુદ્ધ કરી શકે નહિ એવું; ૫૯, ૭૨
આત્મચક્ર ન. પોતાનું મંડળ, જાતીલા લોક; ૩૪
કચ્છિદ્ અબ્ધ. આશીર્વાદના અર્થમાં; ૮૬
કુચશમ વિશે. બદનામ; ૭૪
ગણ પું જૈન ધર્મનો ગચ્છ; ૭૦
ઘનિષ્ઠ વિશે, ઠઠબંધ, ધીચ; ૮૦
જનમાર પું. માણસમરો, મનુષ્યોનો નાશ; ૧૧૨
જનારામ પું. સાર્વજનિક બાગ; ૧૬
ઢુણ્ડ પું. સેના; ૮૨
દુષ્ટ વિશે. કલંકિત; ૨૩
ધનુર્ધર વિશે. ધનુષ સજ્જ ચોક્કી કરનાર; ૯૦
ધર્મવાદિન્ વિશે. ધર્મના વાદનો છંદ ધરાવનાર; ૧૯
ધાર્મિક વિજય અમુક ધર્મ કે પંથની જયઘોષણા; ૨૦
પાષણ્ડ ન. મિથ્યાદર્શન; ૧૦૦
રક્ષપાત વિશે. લોહી રેલતું, લોહી વહેવરાવતું; ૪૦
ચર પું. કોટ, કિલ્લો; ૧૦
ચર્ણાબોવસ્થિત વિશે. વર્ણ બહારનું, અનાય, શકે જાતિનું; ૬૪
વિક્રાન્ત ન. પરાક્રમ; ૨૩
વિગ્રહન્ત ન. શીલબંડન, ધર્મણ, સ્ત્રીની લાજ જવી તે; ૭
સુસિદ્ધાર્થ વિશે. જેનો અર્થ પૂરેપૂરો સિદ્ધ થયો હોય એવું, પૂરે-
પૂરું ક્ષતેહમંદ; ૨૯
સ્ફીત વિશે. લંબાયતું; ૪૯
હિત પું. પાણીમાં સડક, જલસેતુ; ૨૪

पारिशिष्ट ६

नवी वाचनाभांनां: विशिष्ट पद

अग्निमित्र ४८

अम्लाट ५८, ६१, ६५

उदय ६

ओद्रक ५०

कलिङ्ग ७६

कालिङ्ग ७७

कुसुमाह्वय २३

कृष्ण २

गङ्गा १०

गोपाल ६७, ६८

जनमेजय (पारिक्षित) ४, ५

पद्माल २२

पाटलिपुत्र २८

पाटलिपुत्रक १२

पुष्पक ६६, ७०

पुष्पनामन् ५६, ८५

पुष्पपुर २४

पुष्पाह्वय १२

पुष्यमित्र ४३

मगध ३६

मद्र ४३

मध्यदेश ३२

माथुर २१

यवन २३, २७, ४२, २५

वसुदेव २

वसुमित्र ५०

शक ५१, ५२, ५५, ५७, ७६,
७८, ८१, ८४

शर्विल ७२

शाकल २२, ३६

शात ७७, ८२

शालिशुक १७

शिशुनाग ८

संप्रति २०

પરિશિષ્ટ ૭

મૌર્ય શુંગ અને કાણ્વ વંશના રાજાઓ.

મૌર્ય વંશ

ચંદ્રગુપ્ત	૨૪	} અખંડ મૌર્યસામ્રાજ્યના સમ્રાટ
બિંદુસાર	૨૫	
અશોક	૩૭	
કુણાલ	૮	

અંધુપાલિત	૮	} આ ત્રણ કદાચ કલિંગ તરફના રાજસત્તાધારી હશે.
છંદ્રપાલિત	૧૦	
દશોન	૭	

દશરથ	૮	} પૂર્વ મૌર્યરાજ્યના રાજાઓ	સંપ્રતિ	૬	} પશ્ચિમ મૌર્યરાજ્યના રાજાઓ
શાલિશ્વર	૧૩		બૃહસ્પતિ		
દેવધર્મા	૭		વૃષસેન		
શતધન્વા	૮		પુણ્યધર્મા		
બૃહદ્રથ	૭		પુણ્યમિત્ર		

સુભગસેન ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ ની આસપાસ

વીરસેન સંપ્રતિનો પૌત્ર

છેલ્લા બે મૌર્ય સિંધુના પશ્ચિમ અને પૂર્વ કાંઠાના રાજસત્તાધારી જણાય છે.

શુંગ વંશ

પુણ્યમિત્ર	૩૭	પુલિન્દક	૩
અગ્નિમિત્ર	૮	ધોપ	૩
સુજ્યેષ્ઠ	૭	વસુમિત્ર	૭ કે ૯
વસુમિત્ર	૧૦	ભાગભદ્ર	૩૨
ઓદ્રક	૭	દેવભૂતિ	૧૦

પુરાણોના આ આંકડામાં ભાગભદ્ર કિંવા ભાગવતના રાજ્યકાળમાં યૌવરાજ્યનાં પાંચ કે સાત વર્ષ ભળી ગયાં જણાય છે. તે જતાં સરવાળો એકસો અઠાર આવી રહે છે.

કાણ્વ વંશ

	મત્સ્ય	ત્રદ્યાણ્ડ	વાયુ	નવી ધટના
વસુદેવ	૯	૫	૯	૫
ભૂમિમિત્ર	૧૪	૨૪	૨૪	૨૪
નારાયણ	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
...
સુશર્મા	૧૦	૪	૧૦	૪

શકરાજ્ય દસ વરસ પહોંચ્યું હતું. પહેલા ત્રણ શક રાજાઓનો સમગ્ર રાજ્યકાળ ચાર અને બીજા બેનો છ વરસ છે. આ બે આંકડા મત્સ્ય અને વાયુએ પહેલા અને છેલ્લા શુંગ રાજાના રાજ્યકાળમાં ભેળવી દીધા જણાય છે. એથી વાયુમાં કાણ્વ વંશનો સમગ્ર રાજ્યકાળ ૪૫ બદલ ૫૫ થઈ જાય છે. મત્સ્યે ભૂમિમિત્રનો રાજ્યકાળ એક દસકો દૂંકાવી સમગ્ર રાજ્યકાળ ૪૫ વરસ આણી મૂક્યો છે.

પરિશિષ્ટ ૮

શુંગ પુણ્યમિત્રના રાજ્યકાળની વરસવારી

બનાવ

ઈ. સ. પૂ.

૨૧૩ પુણ્યમિત્રનો જન્મ

૧૬૦ અગ્નિમિત્રનો જન્મ

૧૮૮ છેલ્લા મૌર્ય બૃહદ્રથને મારી નાંખીને પુણ્યમિત્ર ગાદીએ આવે છે. એ વરસની આસપાસ પશ્ચિમ મૌર્યશાખાનો પુણ્યમિત્ર અવંતિમાં ગાદીએ આવ્યો સંભવે છે.

૧૮૫ મૌર્ય પુણ્યમિત્ર પાસેથી શુંગ રાજા અંતર્વેદિ (અર્ધ પશ્ચિમ મૌર્યરાજ્ય) જીતી લે છે.

૧૭૬ ટેમિટ્રિઅસની પાટલીપુત્ર ઉપર સવારી, યુદ્ધમાં હાર થવી અને પાછા ફરવું

૧૭૫-૧૬૨ ટેમિટ્રિઅસ અને યુક્ટાઇડિસનો વિગ્રહ

૧૬૦ ટેમિટ્રિઅસનું મૃત્યુ, એ વરસની આસપાસના સમયમાં યુક્ટાઇડિસનું મૃત્યુ

૧૭૫ શુંગ રાજાનો પહેલો અશ્વ ધ

૧૭૩ કલિંગમાં ખારવેલ ગાદીએ

૧૬૫ એની મગધ ઉપર પહેલી સવારી

૧૬૪ એની ઉત્તરના દેશો ઉપર બીજી સવારી, શાકલના ટેમિટ્રિઅસ સાથે સંધિ

- ૧૬૧ ખારવેલની ત્રીજી સવારી: એ શુંગ પુણ્યમિત્રને નમાવે છે.
- ૧૫૯ ખારવેલનું મૃત્યુ, શુંગ રાજા પશ્ચિમ મૌર્યશાખાના છેલ્લા રાજાને મારી પૂર્વ પશ્ચિમ માલવ^૧ જીતી લે છે. મૌર્ય-સચિવ કેદ પકડાય છે.
- ૧૫૭ મીનેંડરની ચડાઇ, અયોધ્યાનો ઘેરો, મધ્યમિકાનો ઘેરો, મગધમાં ગંગાકાંઠે છેલ્લા સંગ્રામમાં પુણ્યમિત્ર મીનેંડરને તેની છાવણીમાં ઘેરી લે છે, ગ્રીક લશ્કર હારે છે અને મીનેંડર મરાય છે.
- ૧૫૬ પશ્ચિમ સિંધુકાંઠે યુક્ટાઇડિસના વંશજે પુણ્યમિત્રનો મેધ્ય અશ્વ બાંધ્યો હતો, તેના ઉપર કુમાર વસુમિત્રનો વિજય, દક્ષિણમાં વિદર્ભ ઉપર અશ્મિમિત્રના સેનાપતિનો વિજય
- ૧૫૫ બીજો અશ્વમેધ
- ૧૫૨ યવન રાજકન્યા બાબત વિગ્રહમાં પુણ્યમિત્રનો દેહ પડેલો

૧ માલવ ૩: પૂર્વ માલવ (વિદિશા), પર માલવ (ઉજ્જયિની), અપર માલવ (ભિન્નમાલ)

પરિશિષ્ટ ૧

વ્યાકરણમહાભાષ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ

ચાન્દ્રવ્યાકરણના કર્તા ચંદ્રગોમી કિંવા ચંદ્રાચાર્યના પ્રશિષ્ય, અને વૃત્તિકાર વસુરાતના શિષ્ય ભર્તૃહરિ, જેમણે પતંજલિના મહાભાષ્ય ઉપર દીપિકા લખી છે, તેમણે પાણિનીય વ્યાકરણાગમનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તેની હકીકત સ્વરચિત વાક્યપદીય નામે નિબંધના બીજા કાંડને અંતે આપી છે. તેમાંથી કામગ્નેય શ્લોક નીચે ઉતાર્યા છે.

પ્રાયેણ સંક્ષેપરુચીનલ્પવિદ્યાપરિગ્રહાન્ ।
સંપ્રાપ્ય વૈયાકરણાન્ સંગ્રહેઽસ્તમુપાગતે ॥૪૮૪॥
કૃતેઽથ પતંજલિના ગુરુણા તીર્થદર્શિના^૧ ।
સર્વેષાં ન્યાયબીજાનાં મહાભાષ્યે નિબંધને ॥૪૮૫॥
અલબ્ધગાથે ગામ્ભીર્યાદુત્તાન ઇવ સૌષ્ઠવાત્ ।
તસ્મિન્નકૃતબુદ્ધીનાં નૈવાવાસ્થિત નિશ્ચયઃ ॥૪૮૬॥
વૈજિસૌભવહર્યક્ષૈઃ શુષ્કતર્કાનુસારિભિઃ ।
આર્ષે વિપ્લાવિતે ગ્રન્થે સંગ્રહપ્રતિકઙ્ચુકે ॥૪૮૭॥
યઃ પતંજલિશિષ્યેભ્યો ભ્રષ્ટો વ્યાકરણાગમઃ ।
કાલે સ દાક્ષિણાત્યેષુ ગ્રન્થમાત્રે વ્યવસ્થિતઃ ॥૪૮૮॥
^૨પર્વતાદાગમં લબ્ધ્વા ભાષ્યબીજાનુસારિભિઃ ।
સ નાંતો બહુશાખત્વં ચન્દ્રાચાર્યાદિભિઃ પુનઃ ॥૪૮૯॥
ન્યાયપ્રસ્થાનમાર્ગાસ્તાનભ્યસ્ય સ્વં ચ દર્શનમ્ ।
પ્રણીતો ગુરુણાસ્માકમયમાગમસંગ્રહઃ ॥૪૯૦॥

૧ તીર્થાન્યાગમવિશેષાઃ । પુણ્યરાજકૃત ટીકા

૨ પર્વતાત્ ત્રિકૂટૈકદેશવર્તિત્રિલિङ્ગૈકદેશાત્ । પુણ્યરાજકૃત ટીકા

આ અવતરણ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી વાક્યપદીયના ટીકાકાર પુણ્યરાજની કારિકાઓ નીચે મુજબ છે.

અવતારોઽપિ ભાષ્યસ્ય સંગ્રહેઽસ્તમુપાગતે ।
 નિબન્ધહેતૌ શાસ્ત્રસ્ય ટીકાકારેણ કીર્તિતઃ ॥૫૧॥
 સંગ્રહાર્થાદ્યનુગુણરૂપત્વં ચોપપાદિતમ્ ।
 વિપ્લાવનમથૈતસ્ય સંગ્રહપ્રતિપક્ષતઃ ॥૫૨॥
 કૃતમાચાર્યદૈવજ્ઞૈરાવૈશાવિવશૈસ્તતઃ ।
 ભ્રષ્ટસ્યામ્નાયસારસ્ય વૈયાકરણગામિનઃ ॥૫૩॥

મૂલભૂતમથાવાપ્ય પર્વતાદાગમં સ્વયમ્ ।
 આચાર્યવસુરાતેન ન્યાયમાર્ગાન્ વિચિન્ત્ય સઃ ।
 પ્રણીતો વિધિવચ્ચાયં મમ વ્યાકરણાગમઃ ।
 મયાપિ ગુરુનિર્દિષ્ટાદ્ ભાષ્યામ્નાયાવિલુપ્તયે ।
 કાણ્ડત્રયક્રમેણાયં નિબન્ધઃ પરિકીર્તિતઃ ।

પરિશિષ્ટ ૧૦

ભાસનાં નાટકોની આનુપૂર્વી

ધ. સ. પૂ.	નાટકનું નામ
૧૮૮	મધ્યમવ્યાયોગઃ
„	કૃષ્ણબાલચરિતમ્
૧૮૪	પશ્ચરાત્રમ્
૧૭૬	આવિમારકમ્
૧૬૫	પ્રતિજ્ઞાદશરથમ્
૧૫૫	પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્
૧૫૪	સ્વપ્રવાસવદત્તમ્
૧૫૨	દરિદ્રચારુદત્તમ્

